Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No 17.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRÍYA SAMHITÁ

OF THE

KRISHNA YAJUR-VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF BHATTABHA'SKARAMIS'RA.

Vol. IX.

(Kanda V—Prasnas 5 to 7)

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B A,

Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITARATNAM K RANGA'CHA'RYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore

Published under the Authority of the Government of His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

1898

EDITORIAL NOTE.

The portion comprised in this Volume has been edited from a collation of the manuscript copies found in the Sarasvati Bhandâra of H. H. the Mahârâja's Palace, Mysore, in the Sarasvati-Mahal of the Tanjore Palace, and in the Sanskrit Library of the Sringeri Mutt at Kûdli.

A. M. S

विषयसूचिका.

पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः.

षष्ठः प्रपाठकः.

सप्तमः प्रपाठकः.

हरिः ओम्.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

पञ्चमकाण्डः.

पञ्चमः प्रश्नः.

यदेकेन सꣳस्थापयति यज्ञस्य स-
न्तत्या अविच्छेदायैन्द्राः पशवो ये

[1]यत् । एकेन । सꣳस्थापयतीति सं-स्थापय-
ति । यज्ञस्य । सन्तत्या इति सं-तत्यै । अविच्छे-
दायेत्यवि-छेदाय । ऐन्द्राः । पशवः । ये । मुष्क-

[1]अतः परमग्निकाण्डमेव अग्न्यार्षेयम् । एवं चतुर्थकाण्ड आ-म्नातानां मन्त्राणां परिसमाप्त्या इदानीं अग्निप्रयोगविहितान् कांश्चिद्धर्मविशेषान्वक्तुं द्वितीयं काण्डमारभ्यते । तत्र यदुक्तं 'अग्निभ्यः पशूनालभते'* इत्यारभ्य 'प्राजापत्येन संस्थाप-यति'* इत्यन्तेन पशुद्वयमग्निभ्यः पशूनालभ्य तान् पर्यग्निकृतानु-त्सृज्य प्राजापत्येनैव संस्थापयेत् सर्वेषां संस्थापयेदिति, तत्र वि-

*स. ५-१-८.

मुष्करा यदैन्द्रास्सन्तोऽग्निभ्य आ-
लभ्यन्ते देवताभ्यस्समदं दधात्या-
ग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कु
र्याद्यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यत्त्रिष्टुभस्तै-

राः । यत् । ऐन्द्राः । सन्तः । अग्निभ्य इत्यग्नि-भ्यः । आलभ्यन्त इत्या-लभ्यन्ते । देवताभ्यः । समदमिति स-मदम् । दधाति । [3]आग्नेयीः । त्रिष्टुभः । याज्यानुवाक्या इति याज्या-अनुवाक्याः । कुर्यात् । यत् । आग्नेयीः । तेन । आग्नेयाः । यत् । त्रिष्टुभः । तेन । ऐन्द्राः । समृद्ध्या इति सं-ऋ-

शेषविवक्षया प्रथम पक्षोऽनूद्यते—यदेकेनेत्यादि ॥ यत्प्राजाप-त्येनैकेन पशुना संस्थापयति यज्ञस्य सन्तत्यै साकल्येन निवृत्त्यर्थं भवति । तच्चाविच्छेदार्थं मध्ये विच्छेदो माभूदिति । पर्यग्नि-कृतानामुत्सर्गात् विच्छेदस्स्यात् प्राजापत्येन संस्थापनया तत्र निरस्यत इति । अथ द्वितीये पक्षे विशेषमाह—ऐन्द्रा यद्वै ते पशवः ये मुष्कराः मुष्कवन्तः अनुत्पादितवृषणाः 'ऊपसुषि मुष्कमधो रः' इत्यादिना रः । ऐन्द्रास्सन्तो येऽग्निभ्य आलभ्य-न्ते सम्पाद्यन्ते च ते सर्वे देवताभ्यः समदं कलहं दधाति उत्पा-दयति । इन्द्रस्याग्न्यादीनां च समानं माद्यन्त्यस्यामिति समत्. कलहः । क्विप्, 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः ॥

[3]आग्नेयीरित्यादि ॥ गतम् ॥

नैन्द्रास्समृद्ध्यै न देवताभ्यस्समर्दं
दधाति वायवे नियुत्वते तूपरमा लं-
भते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लं-
भ्यते तस्माद्यद्रियङ् वायुः ॥१॥ वाति
तद्रियङ्ङग्निर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वे-

द्ध्यै । न । देवताभ्यः । समर्दमिति सं-मर्दम् । दधाति । [3]वायवे । नियुत्वत इति नि-युत्वते । तू-परम् । एति । लभते । तेजः । अग्नेः । वायुः । तेजसे । एषः । एति । लभ्यते । तस्मात् । यद्रि-यङ् । वायुः ॥ १ ॥ वाति । तद्रियङ् । अग्निः । दहति । स्वम् । एव । तत् । तेजः । अन्विति ।

---

[3]अधुना तृतीयमपि पक्षं समर्थयति—वायवे नियुत्वत इति ॥ सर्वेषामेतेषां स्थाने एक एव वायव्यः पशुस्तूपर आलभ्यते । तूपरः शृङ्गहीनः । तेन इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । वायुना अभिध्यायमानो अग्निस्तेजस्वीभवति । तस्माद्यद्रियङ् यद्दिगभिमुखो वाति वायुः अग्निरपि तद्रियङ् तद्दिगभिमुखो दहति गच्छतीति यावत् । यदञ्चति तदञ्चतीति ऋत्विगादिना क्विन्, 'विष्वग्देवयोश्च' इत्यद्र्यादेशः । अद्रिसध्रियोरन्तोदात्तत्वनिपातः कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्, 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वम् । आत्मनस्तेजोहेतुत्वमनुगच्छति वायुः ॥

ति यन्न नियुत्वते स्यादुन्माद्येद्य-
जमानो नियुत्वते भवति यजमान-
स्यानुन्मादाय वायुमती श्वेतवती
याज्यानुवाक्ये भवतस्सतेजस्त्वाय
हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र इत्याघार-

एति । [4]यत् । न । नियुत्वत इति नि-युत्वते । स्यात् । उदिति । माद्येत् । यजमानः । नियुत्वत इति नि-युत्वते । भवति । यजमानस्य । अनुन्मादायेत्यनुत्-मादाय । वायुमती इति वायु-मती । श्वेतवती इति श्वेत-वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये । भवतः । सतेजस्त्वायेति सतेजः-त्वाय । [6]हिरण्यगर्भ इति हिरण्य-गर्भः । समिति । अवर्तत । अग्रे । इति । आघारमित्या-घारम् । एति । घारयति । प्रजापतिरिति

[4]यदिति ॥ केवलवायव्यत्वे यजमान उन्माद्येत् ॥

[5]वायुमतीति ॥ 'पीवोन्नान्'* इत्यत्रमाद्ये नियुत्वत्यौ श्वेतवत्यौ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । सतेजस्त्वायेति । स्वतोस्य तेजस्त्वात् ॥

[6]हिरण्यगर्भ इति ॥ स्रुचैव विधीयते । प्रजापतेरिति । एव हि प्रजापतेरनुरूपत्वं भवतीति ।

*मा २-८-१.

मा घारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यग-
र्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय सर्वाणि वा
एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते
यच्छ्मश्रुणस्तत् ॥२॥ पुरुषाणाꣳ रू-
पं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्त-
द्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां य-

प्रजा–पतिः । वै । हिरण्यगर्भ इति हिरण्य–गर्भः । प्रजापतेरिति प्रजा–पतेः । अनुरूपत्वायेत्यनुरूप–त्वाय । [1]सर्वाणि । वै । एषः । रूपाणि । पशूनाम् । प्रति । एति । लभ्यते । यत् । श्मश्रुणः । तत् ॥ २ ॥ पुरुषाणाम् । रूपम् । यत् । तूपरः । तत् । अश्वानाम् । यत् । अन्यतोदन्नित्यन्यतः–दन् । तत् । गवाम् । यत् । अव्याः । इव । शफाः । तत् । अवीनाम् । यत् । अजः । तत् । अजा-

[1]सर्वाणीति ॥ पशूनां सर्वाणि रूपाणि प्रत्येष य आलभ्यते प्राजापत्याम्नातमेवे*त्यर्थः । कथमित्याह—यदित्यादि । श्मश्रुणत्वात् पुरुषाणां रूपं प्रत्यालभते । तूपरत्वादश्वानाम् । अन्यतोदत्त्वात् गवाम् । 'छन्दसि च' इति दद्भावः । अवितुल्यशफत्वात् अवीनाम् । अजत्वात् अजानां सर्वेषाम् ॥

*आलभ्यते प्रत्याम्नातमेव.

दुजस्तदुजानां वायुर्वै पंशूनां प्रियं
धाम यद्वांयुव्यों भवंत्येतमेवैनंमभि
संजानानाः पुशव उपं तिष्ठन्ते वा-
युव्यः कार्या३ः प्रांजापुत्या३ इत्या-
हुर्यद्वांयुव्यं कुर्यात्प्रजापंतेरियाद्यत्प्रा-
जापुत्यं कुर्याद्वायोः ॥ ३ ॥ इयाद्य-

नांम् । [8]वायुः । वै । पुशूनाम् । प्रियम् । धामं ।
यत् । वायुव्यः । भवंति । एतम् । एव । एनम् ।
अभीतिं । संजानाना इतिं सं–जानानाः । पुशवः ।
उपेतिं । तिष्ठन्ते । [9]वायुव्यः । कार्या३ः । प्राजाप-
त्या३ इतिं प्राजा–पत्या३ः । इतिं । आहुः । यत् ।
वायुव्यम् । कुर्यात् । प्रजापंतेरितिं प्रजा–पतेः ।
इयात् । यत् । प्राजापुत्यमितिं प्राजा–पत्यम् ।
कुर्यात् । वायोः ॥ ३ ॥ इयात् । यत् । वायुव्यः ।

[8]वायुर्वा इति ॥ वृष्ट्यादिद्वारेणोत्पत्तिहेतुत्वात् पशूना प्रिय स्थानम् । तस्माद्वायव्यत्वे एवमेकप्रियस्थानात्मक वायुमेवाभिसञ्जानाना प्रत्यभिजानन्त पशव एनं पशव उपतिष्ठन्ते अतश्च सर्वपशुप्रत्यासत्तिमितीदं पशोस्स्तुति ॥

[9]वायव्यार्थे प्राजापत्यस्य पशुपुरोडाशस्य विधानार्थं पशोर्विचार । 'विचार्यमाणानाम्' इति प्लुत । यदित्यादि ॥ इयात् अपगच्छेत् सम्बन्धोस्य न स्यात् तत्र पशोर्वायव्यत्वात् पशुपुरोडा-

द्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्नैति
यत्प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति ते-
न प्रजापतेर्नैति यद्द्वादशकपालस्तेन
वैश्वानरान्नैत्याग्नावैष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्नि-
स्सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव
यज्ञं चारभतेऽग्निरवमो देवतानां वि-

पशुः । भवति । तेन । वायोः । न । एति । यत् । प्राजापत्य इति प्राजा—पत्यः । पुरोडाशः । भवति । तेन । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । न । एति । यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । तेन । वैश्वानरात् । न । एति । [10]आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपति । दीक्षिष्यमाणः । अग्निः । सर्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताः । च । एव । यज्ञम् । च । एति । रभते । अग्निः । अवमः । दे-

शस्य च प्राजापत्यत्वात् दोषद्वयं परिहृतम् । इदं चापरमुच्यते तस्य पशुपुरोडाशस्य द्वादशकपालत्वात् वैश्वानरान्नापगमः ॥

[10]शाखान्तरे यद्वैश्वानरस्य पुरोडाश तदप्येतेनोपसंहृतमिति दर्शयति—आग्नावैष्णवमित्यादि ॥ दीक्षणीयायां 'तस्मा एतमाग्नावैष्णवं'* इति प्रकृतौ विहितस्यानुवादोऽयं विशेषविधानार्थम् । अ-

*ब्रा. १-५-६.

ष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपति देवताः ॥ ४ ॥ ए-
वोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रु-
न्धे पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मिं-
ल्लोक आर्भुवन्चरुणाऽस्मिन् यः का-
मयेतामुष्मिंल्लोक ऋध्नुयामिति स
पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिन्नेव लोक

वतानाम् । विष्णुः । परमः । यत् । आग्नावैष्ण-
वमित्याग्ना-वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकाद-
श-कपालम् । निर्वपतीति निः-वपति । देवताः ।
॥ ४ ॥ एव । उभयतः । परिगृह्येति परि-गृह्य ।
यजमानः । अवेति । रुन्धे । [11]पुरोडाशेन । वै ।
देवाः । अमुष्मिन् । लोके । आर्भुवन् । चरुणा ।
अस्मिन् । यः । कामयेत । अमुष्मिन् । लोके ।
ऋध्नुयाम् । इति । सः । पुरोडाशम् । कुर्वीत । अ-

ग्निस्सर्वा इत्यादि । सर्वदेवतात्वेन अग्निस्तुति, यज्ञत्वेन विष्णो । अवम पश्चिम । परम उत्कृष्ट । यज्ञभुजा देवाना सीमानवितो आभ्या देवानुभयत परिगृह्य अवरुन्धे लभते यजमान एतान् एतत्साध्य वा फलम् ॥

[11]पुरोडाशेनेति ॥ विशेषविधि । अमुष्मिन् लोके ऋद्धिकामस्य पुरोडाश । अस्मिंल्लोके ऋद्धिकामस्य चरु । गतमन्यत् ॥

ऋध्नोति यदष्टाकपालस्तेनाग्नेयो य-
त्त्रिकपालस्तेन वैष्णवस्समृद्ध्यै यः
कामयेतास्मिन्लोक ऋध्नुयामिति स
चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुला-
स्तस्मात् ॥५॥ चरुः कार्योस्मिन्नेव
लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवतीयं वा
अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अ-

मुष्मिन्न् । एव । लोके । ऋध्नोति । यत् । अष्टाकपाल इत्यष्टा–कपालः । तेन । आग्नेयः । यत् । त्रिकपाल इति त्रि–कपालः । तेन । वैष्णवः । समृद्ध्या इति सं–ऋद्ध्यै । यः । कामयेत । अस्मिन्न् । लोके । ऋध्नुयाम् । इति । सः । चरुम् । कुर्वीत । अग्नेः । घृतम् । विष्णोः । तण्डुलाः । तस्मात् ॥ ५ ॥ चरुः । कार्यः । अस्मिन्न् । एव । लोके । ऋध्नोति । [12]आदित्यः । भवति । इयम् । वै । अदितिः । अस्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति । अथो इति । अस्याम् । एव । अधीति । यज्ञम् । तनुते ।

[12]आदित्य इति ॥ क आन(?) । अथो अपि च अस्यां पृथिव्या अधियज्ञ तनुते आदित्य सर्वा पृथिवी देवी यजमानमिति ॥

स्यामेवाधि यज्ञं तनुते यो वै संव-
त्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा
सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदा-
र्तिमार्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुर-
स्तान्निर्वपेत्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वा-
नरो यथा संवत्सरमाप्त्वा ॥६॥ काल
आगते विजायत एवमेव संवत्स-

[13]यः। वै। संवत्सरमिति सं—वत्सरम्। उख्यम्। अभृत्वा। अग्निम्। चिनुते। यथा। सामि। गर्भः। अवपद्यत इत्यव—पद्यते। तादृक्। एव। तत्। आर्तिम्। एति। ऋच्छेत्। वैश्वानरम्। द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम्। पुरस्तात्। निरिति। वपेत्। संवत्सर इति सं—वत्सरः। वै। अग्निः। वैश्वानरः। यथा। संवत्सरमिति सं—वत्सरम्। आप्त्वा ॥ ६ ॥ काले। आगत इत्या—गते। विजायत इति वि—जायते। एवम्। एव। संवत्सरमिति सं—वत्सरम्। आप्त्वा। काले। आगते

---

[13]यो वा इत्यादि ॥ संवत्सरमुख्यस्याभरणे वैश्वानराग्निविधि। सामीति। गर्भस्यैकादशापगमे आर्तिमार्छेदिति। यजमान वैश्वानरस्य संवत्सरत्वात्। संवत्सरकार्यलाभ। तत्र काले न यजनात् यजमानस्य आरंभाव ॥

रमाश्वा काल आगतेऽग्निं चिंनुते
नार्तिमार्छत्येषा वा अग्नेः प्रियात-
नूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्यं तनुवमवं
रुन्धे त्रीण्येतानिं हवीꣳषिं भवन्ति
त्रयं इमे लोका एषां लोकानाꣳ रो-
हाय ॥ ७ ॥

इत्या-गते । अग्निम् । चिनुते । न । आर्तिम् । एतिं । ऋच्छति । [14]एषा । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । यत् । वैश्वानरः । प्रियाम् । एव । अस्य । तनुवम् । अवेति । रुन्धे । [15]त्रीणिं । एतानिं । हवीꣳषिं । भवन्ति । त्रयः । इमे । लोकाः । एषाम् । लोकानाम् । रोहाय ॥ ७ ॥

यद्दिर्यद् वायुश्शमंश्रुणस्तद्वायोर्निर्वपति
देवतास्तस्मादाश्वाऽष्टात्रिꣳशच्च ॥१॥

---

[14]एषेति ॥ गतम् ॥

[15]त्रीणीति ॥ वैश्वानरान्तानि नित्यानीति मन्यन्ते । विकल्पवचन विकृत्यर्थं स्यादिति ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे प्रथमोऽनुवाकः.

प्रजापतिः प्रजास्सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्रावि-
शत्ताभ्यः पुनस्संभवितुं नाशक्नो-
थ्सोऽब्रवीदृध्नवदिथ्स यो मेऽतः पुन-
स्संचिनवदिति तं देवास्समचिन्व-
न्ततो वै त आर्ध्नुवन् यथ्समचिन्व-
न्तच्चित्यस्य चित्यत्वं य एवं विद्वा-

[1]प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । सृष्ट्वा । प्रेणा । अनु । प्रेति । अविशत् । ताभ्यः । पुनः । सम्भवितुमिति सं-भवितुम् । न । अशक्नोत् । सः । अब्रवीत् । ऋध्नवत् । इत् । सः । यः । मा । इतः । पुनः । संचिनवदिति सं-चिनवत् । इति । तम् । देवाः । समिति । अचिन्वन् । ततः । वै । ते । आर्ध्नुवन् । यत् । समचिन्वन्निति सं-अचिन्वन् । तत् । चित्यस्य । चित्यत्वमिति चित्य-त्वम् । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् ।

---

[1]प्रजापतिरित्यादि ॥ विशेषस्तुतिः । प्रेम्णा सृष्टा अनुप्राविशत् । छन्दसो मकारस्य लोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् । प्रजानां पाता अग्निः प्रजापतिः । प्रजापतिरेव हि वैश्वानरभावं प्रतिपन्नः ता अनुप्रविष्टः ताभ्यः पुनः प्रजाभ्यः पुनः सम्भवितुमुत्पत्तुं नाशक्नोत् । विभक्तात्मेवा-

नग्निं चिनुत ऋध्नोत्येव कस्मै कम-
ग्निश्चीयत इत्याहुरग्निवान् ॥ ८ ॥
असानीति वा अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव
भवति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहु-
र्देवा मा वेदन्निति वा अग्निश्चीयते
विदुरेनं देवाः कस्मै कमग्निश्चीयत

चिनुते । ऋध्नोति । एव । कस्मै । कम् । अग्निः । चीयते । इति । आहुः । अग्निवानित्यग्नि–वान् ॥ ८ ॥ असानि । इति । वै । अग्निः । चीयते । अग्निवानित्यग्नि–वान् । एव । भवति । कस्मै । कम् । अग्निः । चीयते । इति । आहुः । देवाः । मा । वेदन् । इति । वै । अग्निः । चीयते । विदुः । एनम् । देवाः । कस्मै । कम् । अग्निः । चीयते । इति । आ-

---

स्थित । अथ तादृशस्सोब्रवीत् ऋध्नुयादेव स मजामु मा विभक्तात्मानमवस्थितमादाय पुनस्समचिनवत् सङ्गतमेकत्र चिनुया दिति । उभयत्रापि लेट्याडागम । अथ देवाश्च तथा कृत्वा गता तस्मात्संहतचयनात् चित्यत्व अग्ने । 'चित्याग्निचित्ये च' इति निपात्यते । तस्मादेव विदित्वा चिन्वान ऋध्नोत्येव ॥

कस्मा इत्यादि ॥ ब्रह्मवादिन आहु । कमिति निपात लुप्तचतुर्थी क । कमेर्वा व्यत्ययेन कर्मणि विच् । कस्मै कामाया-

इत्याहुर्गृह्यसानीति वा अग्निश्चीयते
गृह्येव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
इत्याहुः पशुमानसानीति वा अ-
ग्निः ॥ १ ॥ चीयते पशुमानेव भव-
ति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुस्स-
प्त मा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-
ग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आ-

हुः । गृही । असानि । इति । वै । अग्निः । चीय-
ते । गृही । एव । भवति । कस्मै । कम् । अग्निः ।
चीयते । इति । आहुः । पशुमानिति पशु-मान् ।
असानि । इति । वै । अग्निः ॥ १ ॥ चीयते । प-
शुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । कस्मै ।
कम् । अग्निः । चीयते । इति । आहुः । [1]सप्त । मा ।
पुरुषाः । उपेति । जीवान् । इति । वै । अग्निः ।
चीयते । त्रयः । प्राञ्चः । त्रयः । प्रत्यञ्चः । आत्मा ।

ग्निश्चीयत इत्यर्थः । अग्निवानिति । जाठरेण तद्वान् । भूम्नि मतुप् । 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । 'ह्रस्वनुड्भ्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

[1]सप्तेति ॥ सप्त पुरुषा मा उपजीवन्त्विति लेट्याडागमः । प्राञ्च' त्रयः पितादयोऽतीताः त्रयः प्रत्यञ्चः पुत्रादयो भविष्यन्तः । आ-

त्मा सप्तम एतावन्त एवैनममुष्मिन्
न्लोक उप जीवन्ति प्रजापतिरग्नि-
मचिकीषत तं पृथिव्यब्रवीन्न मय्य-
ग्निं चेष्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽ-
तिदह्यमाना वि धविष्ये ॥ १० ॥
स पापीयान्भविष्यसीति सोऽब्रवी-
त्तथा वा अहं करिष्यामि यथा त्वा

सप्तमः । एतावन्तः । एव । एनम् । अमुष्मिन् । लोके । उपेति । जीवन्ति । ¹प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । अचिकीषत । तम् । पृथिवी । अब्रवीत् । न । मयि । अग्निम् । चेष्यसे । अतीति । मा । धक्ष्यति । सा । त्वा । अतिदह्यमानेत्यति-दह्यमाना । वीति । धविष्ये ॥ १० ॥ सः । पापीयान् । भविष्यसि । इति । सः । अब्रवीत् । तथा । वै । अहम् । करिष्यामि । यथा । त्वा । न । अतिधक्ष्यती-

---

त्मा प्रकृष्टपाण्यादिकं शरीरम् । औपचारिकमस्य पुरुषत्वम् । व्याकारश्च भवन्ति—विरूप पुरुष इति । एतावन्त इति । सप्ताप्येते एनमग्निचितं अमुष्मिन् लोके भोगभूमौ उपजीवन्ति उपगच्छन्ति ॥

¹प्रजापतिरग्निमित्यादि ॥ 'प्रजापतिस्त्वा'* इत्यस्य स्तुति । अग्नि

---

* सं. ४-२-९.

नार्तिं धक्ष्यतीति स इमाम॒भ्यंमृश-
त्प्र॒जाप॑तिस्त्वा सादयतु तया॑ दे॒व-
तंयाऽङ्गि॒र॒स्वद्ध्रु॒वा सी॒देती॒मामे॒वेष्ट॑कां
कृ॒त्वोपा॑धत्ता॒नातिदाहाय यत्प्र॒त्य॒ग्निं
चि॒न्वीत तद॒भि मृ॑शेत्प्र॒जाप॑तिस्त्वा
सादयतु तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒र॒स्वद्ध्रु॒वा
सी॑द ॥ ११ ॥ इ॒ती॒मामे॒वेष्ट॑कां कृ-

त्र्य॑ति–धक्ष्य॑ति॑ । इति॑ । सः । इ॒माम् । अ॒भीति॑ । अ॒-
मृ॒श॒त् । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा–प॒तिः । त्वा॒ । सा॒द॒य॒-
तु । तया॑ । दे॒वत॑या । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ध्रु॒वा । सी॒द॒ ।
इति॑ । इ॒माम् । ए॒व । इष्ट॑काम् । कृ॒त्वा । उपेति॑ ।
अ॒ध॒त्त॒ । अन॑तिदाहा॒येत्यन॑ति–दा॒हा॒य॒ । [2]यत् । प्र-
तीति॑ । अ॒ग्निम् । चि॒न्वीत । तत् । अ॒भीति॑ । मृ॒-
शे॒त् । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा–प॒तिः । त्वा॒ । सा॒द॒य॒-
तु॒ । तया॑ । दे॒वत॑या । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ध्रु॒वा । सी॒द॒
॥ ११ ॥ इति॑ । इ॒माम् । ए॒व । इष्ट॑काम् । कृ॒त्वा ।

र्षीपत चेतुमैच्छत् । 'विभाषाऽऽसे' इति कुत्वम् । पृथिव्यब्रवीत् मय्यग्निं न चेष्यसे अकार्यं तत्तव । अथ कारणं चाह—पृथिवीमिमेष्टकां कृत्वोपाधत्त । तच्चानतिदाहायाभवत् ॥

[2]यदित्यादि ॥ यत्फलं प्रत्यग्निं चिन्वीत तत्फलं साधयितुम् ।

त्वोपं धत्तेऽनतिदाहाय प्रजापतिरका-
मयत प्र जायेयेति स एतमुख्यमप-
श्यत्तꣳ संवथ्सरमबिभस्ततो वै स
प्राजायत तस्माथ्संवथ्सरं भार्यः प्रैव
जायते तं वसवोऽब्रुवन्प्र त्वमजनि-
ष्ठा वयं प्र जायामहा इति तं वसु-

उपेति । धत्ते । अनतिदाहायेत्यनति–दाहाय । प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । अकामयत । प्रेति । जायेय । इति । सः । एतम् । उख्यम् । अपश्यत् । तम् । संवत्सरमिति सं–वत्सरम् । अबिभः । ततः । वै । सः । प्रेति । अजायत । तस्मात् । संवत्सरमिति सं–वत्सरम् । भार्यः । प्रेति । एव । जायते । तम् । वसवः । अब्रुवन् । प्रेति । त्वम् । अजनिष्ठाः । वयम् । प्रेति । जायामहै । इति ।

यद्वा—कर्म निर्वर्तयितुं तत्राभिमृशेत् इष्टकाम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । व्याख्यातो* मन्त्रः । इमामित्यादि । गतम् ॥

प्रजापतिरकामयतेत्यादिरुख्यस्य संवत्सरविधि । तमिति । तं यान् प्रागजनिष्ठाः ते वयं प्रजायामहे तत्तस्मात् उख्यमस्मभ्यं प्रयच्छेति प्रजाकामाः वसवोऽब्रुवन् । प्रजापतिरथ उख्यं तेभ्यः

*सं. ४-२-९.

भ्यः प्रायच्छन्तं त्रीण्यहान्यविभरुस्ते-
नं ॥ १२ ॥ त्रीणि च शतान्यसृज-
न्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्मात्त्र्यहं
भार्यः प्रैव जायते तान्रुद्रा अब्रुवन्प्र
यूयमजनिढ्वं वयं प्र जायामहा इ-
ति तꣳ रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तꣳ षडहा-

तम् । वसुभ्य इति वसु-भ्यः । प्रेति । अयच्छन् ।
तम् । त्रीणि । अहानि । अविभरुः । तेन ॥ १२ ॥
त्रीणि । च । शतानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिꣳशतमि-
ति त्रयः-त्रिꣳशतम् । च । तस्मात् । त्र्यहमिति
त्रि-अहम् । भार्यः । प्रेति । एव । जायते । [7]तान् ।
रुद्राः । अब्रुवन् । प्रेति । यूयम् । अजनिढ्वम् । व-
यम् । प्रेति । जायामहे । इति । तम् । रुद्रेभ्यः । प्रे-
ति । अयच्छन् । तम् । षट् । अहानि । अविभरुः ।

प्रायच्छन् । ते च त्रीण्यहान्यविभरुः । चैत्यवधारणे । तेन यत्
त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याः प्रजा असृजन्त । तस्मात्त्र्यहं भार्य
इति विध्यन्तरम् ॥

[7]तानित्यादिः षडहविधिः । तान्वसून्रुद्रा अब्रुवन् । शेषं
समानम् ॥

न्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृज-
न्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्माष्षडहं
भार्यैः प्रैव जायते तानादित्या अ-
ब्रुवन्प्र यूयमजनिढ्वं वयम् ॥ १३ ॥
प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः
प्रायच्छन्तं द्वादशाहान्यविभरुस्तेन
त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिꣳ
शतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यैः प्रैव

तेन । त्रीणि । च । शतानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिꣳशतमिति त्रयः—त्रिꣳशतम् । च । तस्मात् । षडहमिति षट्—अहम् । भार्यैः । प्रेति । एव । जायते । [8]तान् । आदित्याः । अब्रुवन् । प्रेति । यूयम् । अजनिढ्वम् । वयम् ॥ १३ ॥ प्रेति । जायामहै । इति । तम् । आदित्येभ्यः । प्रेति । अयच्छन् । तम् । द्वादश । अहानि । अविभरुः । तेन । त्रीणि । च । शतानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिꣳशतमिति त्रयः—त्रिꣳशतम् । च । तस्मात् । द्वादशाहमिति द्वादश—अ-

[8]तानादित्या इत्यादिः द्वादशाहविधिः । तान् रुद्रानादित्या अब्रुवन् । समानमन्यत् ॥

जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तो-
खाꣳ सहस्रतमीं य एवमुख्यꣳ सा-
हस्रं वेद प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ १४

हम् । भार्यः । प्रेति । एव । जायते । [1]तेन । वै । ते । सहस्रम् । असृजन्त । उखाम् । सहस्रतमीमिति सहस्र-तमीम् । यः । एवम् । उख्यम् । साहस्रम् । वेद । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आप्नोति ॥ १४ ॥

अग्निवान्पंशुमानसानीति वा अग्निर्धीविष्ये
मृशेत्मुश्चागंत्तिस्त्वा सादयतु तयादेवत-
याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद तेन तानादि-
त्या अब्रुवन्प्र यूयमजनिढ्वं वयं
चत्वारिꣳशच्च ॥ २ ॥

---

[1]तेन वा इत्यादि ॥ तेनोख्येनाग्निना वस्वादयः सहस्रं प्रजा असृजन्त एकोनाः । उखां तु तत्सहस्रतमीं तत्सहस्रपूर्णीम् असृजन्त । य एवमित्यादि विद्वत्प्रस्तुतिः । साहस्रं सहस्रयोगस्य निमित्तम् । 'शतमानविंशतिक' इत्यण् । एवं विद्वानपि सहस्रं पशूनाप्नोति किं पुनः करोतीति क्रियास्तुतिरेव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वितीयोऽनुवाकः.

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा वि मुच्यते यदुखा सा वा एषैतर्हि यातयाम्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुरग्ने युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमाꣳ इत्युखायां

[1]यजुषा । वै । एषा । क्रियते । यजुषा । पच्यते । यजुषा । वीति । मुच्यते । यत् । उखा । सा । वै । एषा । एतर्हि । यातयाम्नीति यात-याम्नी । सा । न । पुनः । प्रयुज्येति प्र-युज्या । इति । आहुः । अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देव-हूतमान् । इति । उखायाम् । जुहोति । तेन । एव । एनाम् । पुनः । प्रेति । युङ्क्ते । तेन । अयातयाम्नीत्ययात-याम्नी ।

---

[1]यजुषा वा इत्यादि ॥ उखानाम मन्त्रेण 'वि पाजसा'* इत्यादिना क्रियते । 'धिषणास्त्वा'† इत्यादिना पच्यते । 'मित्र'† इत्यादिना विमुच्यते । सेयमेतर्हि इदानी उपधानकाले यातयाम्नी निर्गतरसा पुनर्मन्त्रोपयोगात् । 'अन उपधालोपिन' इति ङीप् । न सा पुनरपि प्रयोज्या पुनरपि तां न प्रयोक्तुमर्हति । अयातयाम्नी चैवं भवति ॥

---

*स. ४-१-५. †स. ४-१-६.

जुहोति तेनैवैनं पुनः प्र युङ्क्ते तेना-
यातयाम्नी यो वा अग्निं योगं आ-
गते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेष्वग्ने॥१५॥
युक्ष्वा हि ये तवं युक्ष्वा हि देवहू-
तमाः इत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनै-
वैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु ब्रह्म वा-
दिनो वदन्ति न्यंङ्ग्निश्चेतव्या३

[1]यः । वै । अग्निम् । योगे । आगत इत्या-गते । युनक्ति । युङ्क्ते । युञ्जानेषु । अग्ने ॥ १५ ॥ युक्ष्व । हि । ये । तव । युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देव-हूतमान् । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः । योगः । तेन । एव । एनम् । युनक्ति । युङ्क्ते । युञ्जानेषु । [2]ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । न्यङ् । अग्निः । चेतव्या३ः । उत्ताना३

[1]यो वा इत्यादयो अग्नियोगकाले आगते युनक्ति स, युञ्जानेषु आत्मानं युङ्क्ते योक्तृव्यपदेशं लभते । पक्षेऽभिप्रायमात्मनेपदम् । एते ऋचो अग्नियोगप्रश्ने । अस्मिन्काले अग्नियुक्तम् अग्निं युनक्ति युञ्जानेषु चात्मानं युङ्क्ते ॥

[2]अथ उत्तानपुरुषशीर्षोपधानार्थं ब्रह्मचारिभिर्विचारं प्रस्तौति— ब्रह्मवादिन इति ॥ ब्रह्मवादिनो विचारं वदन्ति, किं अधोमुखो-

उत्ताना३ इति वयसां वा एष प्र-
तिमया चीयते यदग्निर्यन्न्यञ्चं चि-
नुयात्पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयु-
र्यदुत्तानं न पतितुꣳ शक्नुयादसुव-
र्ग्योऽस्य स्यात्प्राचीनमुत्तानम् ॥१६॥

इत्युत्–ताना३ः । इति । वयसाम् । वै । एषः । प्रतिमयेति प्रति–मया । चीयते । यत् । अग्निः । यत् । न्यञ्चम् । चिनुयात् । पृष्टितः । एनम् । आहुतय इत्या–हुतयः । ऋच्छेयुः । यत् । उत्तानमित्युत्–तानम् । न । पतितुम् । शक्नुयात् । असुवर्ग्य इत्यसुवः–र्ग्यः । अस्य । स्यात् । प्राचीनम् । उत्तानमित्युत्–तानम् ॥ १६ ॥ पुरुषशी-

---

ग्निश्चेतव्य ? उत ऊर्ध्वमुख ? इति । 'चिनायमाणानाम्' इति युत । पक्षद्वयमिति । वयसामित्यादि । अयमग्नि पक्षिणा प्रतिमया प्रतिच्छन्देन चीयते, नेष्टकासङ्घातमात्रम् । विरुत्यर्थं यह्नवननम् । तत्र तत्प्रतिमाम्नात अग्निमय चिनुयात् पृष्टित पृष्टिनथ एनमाहुतय प्राप्नुयु । यदुत्तानमिति । चिनुयादित्येव । चयनप्रातिकूल्यात् पतितु न शक्नुयात् । ततश्चास्य यजमानस्य असुवर्ग्यस्स्यात् । 'गोद्धचण' इति यत् ॥

'समाधत्ते—प्राचीनमित्यादि ॥ पुरुषशीर्षमात्र प्राचीनमुत्तान-

पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवै-
नमाहुतय ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते
सुवर्ग्योऽस्य भवति सौर्या जुहोति
चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति द्विर्जुहोति
द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति

रूपमिति पुरुष–शीर्षम् । उपेति । दधाति । मु-
खतः । एव । एनम् । आहुतय इत्या–हुतयः ।
ऋच्छन्ति । न । उत्तानमित्युत्–तानम् । चिनुते ।
सुवर्ग्य इति सुवः–ग्यः । अस्य । भवति । [a]सौर्या ।
जुहोति । चक्षुः । एव । अस्मिन् । प्रतीति । द-
धाति । [b]द्विः । जुहोति । द्वे इति । हि । चक्षुषी इ-

मुपदधाति । मुखत एवाहुतय प्राप्नुवन्ति । आग्निं तु नोत्तानं चिनुते न्यञ्चमेन च चिनुयात् । तेनाय स्वर्ग्यो भवति ॥

[a]सौर्येति ॥ 'चित्रं देवाना'* इति । ऋचा तस्मिन्पुरुषशिरसि जुहोति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे 'उदात्तयण.' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

[b]द्विरिति ॥ द्वित्वाच्चक्षुष । समान्येति । एकयैवर्चा द्वयोश्चक्षुषो जुहोति । 'केवलमामक' इति ङीप्, पूर्ववत्तृतीयाया उदात्तत्वम् । समानं एकमेव हि चक्षुरिन्द्रिय अधिष्ठानभेदात्तु

*सं. १-४-४३.

समानꣳ हि चक्षुस्समृद्ध्यै देवासु-
रास्संयत्ता आसन्ते वामं वसु सं
न्यदधत तद्देवा वामभृताऽवृञ्जत त-
द्वामभृतो वामभृत्त्वं यद्वामभृतमुप
दधाति वाममेव तया वसु यजमा-

ति । समान्या । जुहोति । समानम् । हि । चक्षुः । समृद्ध्या इति सं-ऋद्ध्यै । देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते । वामम् । वसु । सम् । नीति । अदधत । तत् । देवाः । वामभृतेति वाम-भृता । अवृञ्जत । तत् । वामभृत इति वाम-भृतः । वामभृत्त्वमिति वामभृत्-त्वम् । यत् । वामभृतमिति वाम-भृतम । उपदधातीत्यु-प-दधाति । वामम् । एव । तया । वसु । यज-

भिन्नमिव लक्ष्यते । समृद्ध्या इति । अनुरूपत्वाय भवति । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[7]देवासुरा इत्यादि ॥ असुरा वाम वननीय चयनरस न्यदधत गूढं क्वचित्संभूय स्थापितवन्त । देवास्तु तद्वामभृन्नाम्नचा इष्टकया अवृञ्जत आददत । तत् वाम वसु ध्रियतेऽनयेति वामभृत् ।'करणे क्विप्, 'ह्रस्वस्य पिति' इति भत्वम् ॥

नो भ्रातृ॑व्यस्य वृ॒ङ्क्ते हिर॑ण्यमूर्ध्नी भवति॒ ज्योति॒र्वै हिर॑ण्यं॒ ज्योति॑र्वा॒मं ज्योति॑षै॒वास्य॒ ज्योति॑र्वा॒मं वृ॑ङ्क्ते द्वि-यजुर्भवति॒ प्रति॑ष्ठित्यै ॥ १७ ॥

मानः । भ्रातृ॑व्यस्य । वृ॒ङ्क्ते । [d]हिर॑ण्यमू॒र्ध्नीति॒ हिर॑ण्य-मू॒र्ध्नी । भ॒व॒ति॒ । ज्योति॑ः । वै । हिर॑ण्यम् । ज्योति॑ः । वा॒मम् । ज्योति॑षा । ए॒व । अ॒स्य॒ । ज्योति॑ः । वा॒मम् । वृ॒ङ्क्ते । द्वि॒यजु॒रिति॒ द्वि-य॒जुः । भ॒व॒ति॒ । प्रति॑ष्ठित्या॒ इति॒ प्रति॑-स्थि॒त्यै ॥ १७ ॥

यु॒ञ्जा॒नेष्व॒ग्नेः प्रा॒चीन॑मुत्ता॒नं वा॑मभृ॒तं चत्वा॑रि ५शतिश्च ॥ ३ ॥

[d]हिरण्यमूर्ध्नीति ॥ हिरण्य मूर्धि उपरिभागे यस्या । पूर्ववत् ङीप् । ज्योतिरिति । हिरण्य द्योतनशील वाम वसु । तस्मात्तादृशेन तादृश वसु भ्रातृव्यस्यादत्ते । द्वियजुरिति । द्वाभ्या मन्त्राभ्या 'यास्ते अग्ने सूर्ये रुच '* 'या वो देवा सूर्ये रुच '* इत्येताभ्या यजुष्कृता-यजुष्कृति वा । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रतिष्ठित्या इति । द्वित्वरणाभावे प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे तृतीयोनुवाकः ॥

---

*सं ४-२-९

आपो वरुणस्य पत्नय आसन्ता
अग्निरभ्यध्यायत्ताः समभवत्तस्य रे-
तः पराऽपतत्तदियमभवद्यद्द्वितीयं प-
राऽपतत्तदसावभवदियं वै विराडसौ
स्वराड्यद्विराजावुपदधातीमे एवोप

[1]आपः । वरुणस्य । पत्नयः । आसन् । ताः । अग्निः । अभीति । अध्यायत् । ताः । समिति । अभवत् । तस्य । रेतः । परेति । अपतत् । तत् । इयम् । अभवत् । यत् । द्वितीयम् । परापतदिति परा-अपतत् । तत् । असौ । अभवत् । इयम् । वै । विराडिति वि-राट् । असौ । स्वराडिति स्व-राट् । यत् । विराजाविति वि-राजौ । उपदधातीत्युप-दधाति । इमे इति । एव । उपेति । धत्ते ।

---

[1]उक्ताः 'विराड् ज्योतिरधारयत्'* इत्याद्यास्तिस्र इष्टकाः । आपो वरुणस्येत्यादिभिः विराट्स्वराजोस्स्तुतिः । अभ्यध्यायत् अकामयत समभवत् मिथुनभावेन अमुङ्क । तस्येत्यादि । गतम् । द्यावापृथिवीत्वेन विराट्स्वराजोरिष्टकयोस्स्तुतिः । तस्माद्विराजोपधानेन द्यावापृथिव्यावेव उपहिते । इमे इति । इयञ्चासौ च इमे । 'त्यदादीनां यत्परम्' इति इदमश्शेषः ॥

---

*सं. ४-२-३.

धत्ते यद्वा असौ रेतस्सिञ्चति तद॒-
स्यां प्रति तिष्ठति तत्र जायते ता
ओषधयः ॥ १८ ॥ वीरुधो भवन्ति
ता अग्निरत्ति य एवं वेद प्रैव जा-
यतेऽन्नादो भवति यो रेतस्वी स्या-
त्प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप
दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतस्सि-

[2]यत् । वै । असौ । रेतः । सिञ्चति । तत् । अ-
स्याम् । प्रतीति । तिष्ठति । तत् । प्रेति । जायते ।
ताः । ओषधयः ॥ १८ ॥ वीरुधः । भवन्ति । ताः ।
अग्निः । अत्ति । यः । एवम् । वेद । प्रेति । ए-
व । जायते । अन्नाद इत्यन्न–अदः । [3]भवति । यः ।
रेतस्वी । स्यात् । प्रथमायाम् । तस्य । चित्याम् ।
उभे इति । उपेति । दध्यात् । इमे इति । एव ।
अस्मै । समीची इति । रेतः । सिञ्चतः । यः ।

---

[2]यद्वा इत्यादि ॥ तत उदकं तत्पृथिव्यां प्रतिष्ठितं ओषध्यादिभावेन जायते ता अग्नेरदनीया भवन्तीति विराडुपधानेन अग्निरेव उपधार्य इति । य एवमिति । विदुषा विदित्वा वा कर्तव्यमिति ॥

[3]रेतस्वीति ॥ प्रजननसमर्थः । प्रजायत इत्येके । प्रभूतरेता इवेत्यन्ये । प्रथमायामित्यादि । गतम् । समीची इति । संगते

अ॒तो यस्मि॑न्त्सि॒क्तरे॑ता॒स्स्यात्प्र॑थ॒मायां॑ त॒स्य चि॒त्याम॒न्यामुपं॑ दध्यादुत्त॒मायां॑म॒न्याꣳ रेत॑ ए॒वास्य॒ सि॒क्तमा॒भ्या॒मु॒भ॒यतः॒ परि॑ गृह्णाति संव॒त्स॒रं न कम् ॥ ११ ॥ च॒न प्र॒त्य॒व॒रोहे॑न्न ही॒मे कं च॒न प्र॑त्य॒व॒रोह॑त॒स्तदे॑नयो॒र्व्र॒तं

सि॒क्तरे॑ता॒ इति॑ सि॒क्त–रे॒ताः॒ । स्यात् । प्र॒थ॒मायाम् । तस्य॑ । चि॒त्याम् । अ॒न्याम् । उपेति॑ । द॒ध्यात् । उ॒त्त॒माया॒मित्यु॑त्–त॒मायाम् । अ॒न्याम् । रेतः॑ । ए॒व । अ॒स्य॒ । सि॒क्तम् । आ॒भ्याम् । उ॒भ॒यतः॑ । परीति॑ । गृ॒ह्णा॒ति॒ । सं॒व॒त्स॒रमिति॑ सं–व॒त्स॒रम् । न । कम् ॥ ११ ॥ च॒न । प्र॒त्य॒व॒रोहे॒दिति॑ प्रति–अ॒व॒रोहे॑त् । न । हि । इ॒मे इति॑ । कम् । च॒न । प्र॒त्य॒व॒रोह॑त॒ इति॑ प्रति–अ॒व॒रोह॑तः । तत् । ए॒न॒-

---

द्यावापृथिव्यौ सम्यग्वा रेतस्सेचयत । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । सिक्तरेता इति । बहुप्रजाः स्थविरो वा । आभ्यामिति । द्यावापृथिवीभ्या उभयत स्वसिक्त रेत प्रजारूप परिगृह्णाति ॥

'संवत्सरमित्यादि ॥ न किञ्चिदपि प्रत्युत्तिष्ठेत् एते उपधाय । हेतुमाह—न हीति । द्यावापृथिव्यो न कञ्चिदपि प्रत्युद्गच्छत ।

यो वा अपशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽ-
पशीर्षाऽमुष्मिन्लोके भवति य-
स्सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षाऽमु-
ष्मिन्लोके भवति चित्तिं जुहोमि
मनसा घृतेन यथा देवा इहागम-
न्वीतिहोत्रा ऋतावृधस्समुद्रस्य व-

योः । व्रतम् । [5]यः । वै । अपशीर्षाणमित्यप-शीर्षाणम् । अग्निम् । चिनुते । अपशीर्षेत्यप-शीर्षा । अमुष्मिन्न् । लोके । भवति । यः । सशीर्षाणमिति स-शीर्षाणम् । चिनुते । सशीर्षेति स-शीर्षा । अमुष्मिन्न् । लोके । भवति । [6]चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । यथा । देवाः । इह । आगमन्नित्या-गमन्न् । वीतिहोत्रा इति वीति-होत्राः । ऋतावृध इत्यृत-वृधः । समुद्रस्य ।

तत्सल्वनयोर्व्रतं नियत चेष्टितम् । तस्मात्तयोरुपधात्राऽपि तद्व्रतेन युक्तं भवितुमिति भावः ॥

[5]'यो वा' इत्यादि ॥ स्वयमातृण्णामुपधाय तदवकाशे होमविधिः । 'शीर्षन्छन्दसि' इति शिरसश्शीर्षन्भावः ॥

[6]'चित्तिं जुहोमि' इत्यादिना होमोऽग्निशिरःप्राधान्यात् । मन्त्रार्थस्तु—इयञ्चातिजगती पञ्चपदा । चित्तिं जुहोमि आदद वशी-

युनस्य पत्मञ्जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यꣳ हविरिति स्वयमातृण्णामुपधाय जुहोति ॥२०॥ एतद्वा अग्नेश्शिरस्सशीर्षाणमेवाग्निं चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिन्लोके भव-

वयुनस्य । पत्मन् । जुहोमि । विश्वकर्मण इति विश्व–कर्मणे । विश्वा । अहा । अमर्त्यम् । हविः । इति । स्वयमातृण्णामिति स्वयं–आतृण्णाम् । उपधायेत्युप–धाय । जुहोति ॥ २० ॥ एतत् । वै । अग्नेः । शिरः । सशीर्षाणमिति स–शीर्षाणम् ।

करोमि देवानां तेषां वक्ष्यमाणत्वान्मननीयेन मनोहरेणानेन घृतेन यथा देवा वशीकृतचित्ताः इहास्मिन् आगमन् आगच्छेयुः तदनुरूपम् । छान्दसो लुङ् । देवा विशेष्यन्ते—वीतिहोत्राः वेतिर्गतिकर्मा होतव्यं होत्रं हविः कमनीयहविषः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयितारः । अन्येषामपि दृश्यते । किमर्थं समुद्रस्य उदकस्य वयुनस्य कमनीयस्य पत्मन् पतननिमित्तं वृष्ट्यर्थं जुहोमि । निमित्तात् सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । यद्वा—समुद्रमन्तरिक्षं, इह तु समुद्रशब्देन स्वयमातृण्णोच्यते 'अन्तरिक्षं वै स्वयमातृण्णा'* इति । तस्याः पतनार्थं स्थैर्यार्थं जुहोमि; यथा मशकार्थो धूम इति मशकार्थत्वं धूमस्य नोपपद्यत इति तन्निवृत्तौ मशकशब्दः; एवमत्रापि तन्निवृत्तौ पत्मशब्दः । वि-

*सं. ५-१-२.

ति य एवं वेद सुवर्गाय वा एष
लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदय-
थापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत्सुव-
र्ग्योऽग्निश्चितिमुपधायाभि मृशेच्चित्ति-

एव । अग्निम् । चिनुते । सशरीरेति स-शरीरा ।
अमुष्मिन् । लोके । भवति । यः । एवम् । वेद ।
[1]सुवर्गायेति सुवः-गाय । वै । एषः । लोकाय ।
चीयते । यत् । अग्निः । तस्य । यत् ।-अयथापूर्व-
मित्ययथा-पूर्वम् । क्रियते । असुवर्ग्यमित्यसुवः-
ग्यम् । अस्य । तत् । सुवर्ग्यं इति सुवः-ग्यः ।
अग्निः । चितिम् । उपधायेत्युप-धाय । अभीति ।

विश्वकर्मणे विश्वस्य कर्त्रे देवाय विश्वाहा विश्वान्यहानि अमर्त्यं
मविनाशशीलमिदं हविर्जुहोमीति । 'शेश्छन्दसि' इति लोप ॥

[1]'सुवर्गा' येत्यादिश्चित्यभिमर्शनविधि । अयथापूर्वं अयथाविधि
यथार्हधर्मैर्न कृत* तथा यत्क्रियते अग्ने तत असुवर्ग्यं अस्वर्गनिमित्त
स्यात् यजमानस्य । अग्निश्चायमस्य स्वर्गं इष्यते, तदर्थं चीयमान
त्वात् । तस्याग्निश्चिति 'चित्ति' इति त्रिष्टुभा चितिमुपधायानन्तरं
अभिमृशेच्चितिस्थलिसिरित्याख्या । अर्थस्तु—चित्तिमाचित्ति मतीति अप
तीति चास्माक विचिनवन् विचिनुयात् स्खलितास्खलित निरूप्य स्वयमेव
परिहरत्विति भाव । पूर्ववच्छेद्दाडागम । यस्मादय विद्वान् ज्ञातृ समर्थं
गीतानि वृजिनानि च । कानि तानि—विरूपाणि पर्णाणि वृजिनानि

*यथाहादुर्वै निवृत्त

मर्चिंत्तिं चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेवं वीता
वृजिना च मर्तान्राये चं नस्स्वप-
त्यायं देव दितिं च रास्वादितिमुरु-
ष्येतिं यथापूर्वमेवैनामुपं धत्ते प्राञ्चं-
मेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति॥२१॥

मृशेत् । चित्तिम् । अचित्तिम् । चिनवत् । वीति । विद्वान् । पृष्ठा । इव । वीता । वृजिना । च । मर्तान् । राये । च । नः । स्वपत्यायेति सु-अपत्याय । देव । दितिम् । च । रास्व । अदितिम् । उरुष्य । इति । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । एव । एनाम् । उपेति । धत्ते । प्राञ्चम् । एनम् । चिनुते । सुवर्ग्यं इति सुवः-ग्यः । अस्य । भवति ॥२१॥

ओषधयः कं जुहोति स्वपत्यायाष्टादश च ॥४॥

च । उभयत्र 'छन्दसि' इति लोप । किञ्च—मर्ता मरणधर्मश्च अस्मान् भाव्यमानप्रमादान्विद्वान् क्षमाकारणमिदम् । किमिव पृष्ठा दृष्टानि उपलक्षणत्वात् स्वाङ्गानि च सर्वाणि अपकर्माणि प्रत्यक्ष वेदितु समर्थ इति । स त्व हे देव न अस्माक राये धनवत्त्वाय स्वपत्याय शोभनापत्यत्वाय दिति रास्व यद्देय तद्देहि । ददाते कर्मणि क्तिन् छान्दसमित्त्वम् । रातेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदितिं अखण्डन च उरुष्य रक्ष कुरुष्वेति यावत् । उरुष्यति कण्ड्वादि । 'द्यतिस्यति' इत्यादिना द्यतेरित्त्वम् । प्राञ्चमिति । प्राञ्चमभि चिनुते स्वर्ग्यो भवति ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाक.

विश्वकर्मा दिशां पतिस्स नः पशून्पातु सोऽस्मान्पातु तस्मै नमः प्रजापती रुद्रो वरुणोऽग्निर्दिशां पतिस्स नः पशून्पातु सोऽस्मान्पातु तस्मै नम एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वा एष आ वृश्चते यः पशुशीर्षाण्युपदधाति

[1]विश्वकर्मेति विश्व—कर्मा । दिशाम् । पतिः । सः । नः । पशून् । पातु । सः । अस्मान् । पातु । तस्मै । नमः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । रुद्रः । वरुणः । अग्निः । दिशाम् । पतिः । सः । नः । पशून् । पातु । सः । अस्मान् । पातु । तस्मै । नमः । [2]एताः । वै । देवताः । एतेषाम् । पशूनाम् । अधिपतय इत्यधि—पतयः । ताभ्यः । वै । एषः । एति । वृश्च्यते । यः । पशुशीर्षाणीति

[1]पशुशीर्षेषु क्रमेण हिरण्येष्टकोपधानमन्त्राः—विश्वकर्मा दिशां पतिरित्यादयः । विश्वकर्मा वायुरादित्यो वा दिशां पतिः सोऽस्माकं पशून्पातु अस्मांश्च पातु तस्मै नमः । एवं प्रजापत्यादिचतुर्ष्वपि दिशां पतिरित्यनुषज्यते ॥

[2]एता वा इत्यादि ॥ एतेषां ब्राह्मणम् । एता विश्वकर्मादयो

हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव
देवताभ्यो नमस्करोति ब्रह्मवादिनः
॥ २२ ॥ वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान्पशून्प्र
दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति किं तत
उच्छिꣳषतीति यद्धिरण्येष्टका
उपदधात्यमृतं वै हिरण्यममृतेनैव

पशु–शीर्षाणि । उपदधातीत्युप–दधाति । हिर-
ण्येष्टका इति हिरण्य–इष्टकाः । उपेति । दधाति ।
एताभ्यः । एव । देवताभ्यः । नमः । करोति ।
[3]ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म–वादिनः ॥ २२ ॥ वदन्ति ।
अग्नौ । ग्राम्यान् । पशून् । प्रेति । दधाति । शु-
चा । आरण्यान् । अर्पयति । किम् । तत । उदि-
ति । शिꣳषति । इति । यत् । हिरण्येष्टका इति
हिरण्य–इष्टकाः । उपदधातीत्युप–दधाति । अमृ-
तम् । वै । हिरण्यम् । अमृतेन । एव । ग्राम्ये-

देवा एतेषा पशूना अधिपतय एषा शिरास्युपस्थितानि । ताभ्य इत्यादि । गतम् ॥

[3]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ ग्राम्या पशवोऽग्नौ निधीयन्ते दह्यन्ते आरण्यास्तु शोकेन योज्यन्ते । यथोक्त—'ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान् पशून् शुचमनूत्सृजति'* इति । तदिदानीं (दनेन) ग्राम्यार

*स ५२१

ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजं करोति
नैनान् हिनस्ति प्राणो वै प्रथमा
स्वयमातृण्णा व्यानो द्वितीयाऽपा-
नस्तृतीयाऽनु प्राण्यात्प्रथमाꣳ स्वं-
यमातृण्णामुपधाय प्राणेनैव प्राण-
ꣳ समर्धयति व्यन्यात् ॥ २३ ॥
द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानꣳ

भ्यः । पशुभ्य इति पशु-भ्यः । भेषजम् । करोति । न । एनान् । हिनस्ति । प्राण इति प्र-अनः । वै । प्रथमा । स्वयमातृण्णेति स्वयं-आतृण्णा । व्यान इति वि-अनः । द्वितीया । अपान इत्यप-अनः । तृतीया । अनु । प्रेति । अन्यात् । प्रथमाम् । स्वयमातृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् । उपधायेत्युप-धाय । प्राणेनेति प्र-अनेन । एव । प्राणमिति प्र-अनम् । समिति । अर्धयति । वीति । अन्यात् ॥ २३ ॥ द्वितीयाम् । उपधायेत्युप-धाय । व्यानेनेति वि-अनेन । एव । व्यानमि-

---

ण्येभ्यः किमुच्छिद्यते किं पशूनां शोषयति पशुशिरसामुपधाने । हन्त सर्वमपि पशुजातं विनाशितं भवतीति । यदित्यादि समाधानं गतम् ॥

¹प्राणो वा इत्यादिना स्वयमातृण्णानां प्राणादित्वेन स्तुतिः ।

समर्धयत्यपान्यात्तृतीयामुपधायापा-
नेनैवापानꣳ समर्धयत्यथो प्राणैरे-
वैनꣳ समिन्धे भूर्भुवस्सुवरिति स्व-
यमातृण्णा उप दधातीमे वै लोका-
स्स्वयमातृण्णा एताभिः खलु वै
व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत

ति वि–अनम् । समिति । अर्धयति । अपेति । अन्यात् । तृतीयाम् । उपधायेत्युप–धाय । अपानेनेत्यप–अनेन । एव । अपानमित्यप–अनम् । समिति । अर्धयति । अथो इति । प्राणैरिति प्र–अनैः । एव । एनम् । समिति । इन्धे । भूः । भुवः । सुवः । इति । स्वयमातृण्णा इति स्वयं–आतृण्णाः । उपेति । दधाति । इमे । वै । लोकाः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं–आतृण्णाः । एताभिः । खलु । वै । व्याहृतीभिरिति व्याहृति–भिः । प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । प्रेति । अजायत ।

प्राणादय इत्युक्ताः अनुप्राण्यादिविधि । अथो इति । यजमानं च प्राणैस्समृद्धं करोति ॥

भूरित्यादि ॥ लोकत्रयात्मिका व्याहृतयः स्वयमातृण्णा च यथोक्ता । किञ्चैताभिर्व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत इत्यादि । गतम् ॥

यदे॒ताभि॒र्व्याहृ॑तीभि॒स्स्वय॑मातृ॒ण्णा
उ॑प॒दधा॑ती॒माने॒व लो॒कानु॑प॒धायै॒षु ॥
२४ ॥ लो॒केष्वधि॒ प्र जा॑यते प्रा॒णा-
य॑ व्या॒नाया॑पा॒नाय॑ वा॒चे त्वा॒ चक्षु॑-
षे त्वा॒ तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वा
सी॑दा॒ग्निना॒ वै दे॒वास्सु॑व॒र्गं लो॒कम॑-

यन् । ए॒ताभिः॑ । व्याहृ॑तीभि॒रिति॑ व्याहृ॑ति-भिः॒ । स्व॒य॒मा॒तृ॒ण्णा इति॑ स्व॒यं-आ॒तृ॒ण्णाः । उ॒प॒द॒धाती॒त्यु॑प-द॒धाति॑ । इ॒मान् । ए॒व । लो॒कान् । उ॒प॒धा॒येत्यु॑प-धाय॑ । ए॒षु ॥ २४ ॥ लो॒केषु॑ । अधि॑ । प्रेति॑ । जा॒य॒ते॒ । [6]प्रा॒णायेति॑ प्र-अ॒नाय॑ । व्या॒नायेति॑ वि-अ॒नाय॑ । अ॒पा॒नायेत्य॑प-अ॒नाय॑ । वा॒चे । त्वा॒ । चक्षु॑षे । त्वा॒ । तया॑ । दे॒वत॑या । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ध्रु॒वा । सी॒द॒ । [7]अ॒ग्निना॑ । वै । दे॒वाः । सु॒व॒र्गमिति॑

---

[6]प्राणायेत्यादिस्तथादेवतस्य विशेषो गतः ॥

[7]अग्निनेत्यादि ॥ अजिगांसन् गन्तुमैच्छन् । एते 'सनि च' इति गमिरादेशः, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वम् । तेन स्वयमातृण्णारोहेन । एता इति । प्राणाय व्यानाय वाचे इति प्राणादिषु प्रत्येकत्वाच्चक्षुषे त्वेत्यादेः अनुषङ्गः । तेन सर्वश्चक्षुषेत्यनेन दिक्षूपहितचतुःस्वयमातृण्णेन सर्वास्वपि दिक्षु 'चक्षुषे त्वा'

जिगाꣳसन्तेन पतिंतुं नाशंक्नुवन्त एताश्चतंस्रस्स्वयमातृण्णा अंपश्यन्ता दिक्षूपांदधत तेनं सुर्वतंश्चक्षुपा सुवुर्गं लोकमांयन् यच्चतंस्रस्स्वयमातृण्णा दिक्षूपदधांति सर्वतंश्चक्षुपैव तदग्निना यजंमानस्सुवर्गं लोकमेति ॥ २५ ॥

सुवः–गम् । लोकम् । अजिगाꣳसन् । तेनं । पतितुम् । न । अशक्नुवन् । ते । एताः । चतंस्रः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं–आतृण्णाः । अपश्यन् । ताः । दिक्षु । उपेति । अदधत । तेनं । सर्वतंश्चक्षुपेति सर्वतः–चक्षुपा । सुवर्गमिति सुवः–गम् । लोकम् । आयन् । [१]यत् । चतंस्रः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं–आतृण्णाः । दिक्षु । उपदधातीत्युप–दधाति । सर्वतंश्चक्षुपेति सर्वतः–चक्षुपा । एव । तत् । अग्निना । यजंमानः । सुवर्गमिति सुवः–गम् । लोकम् । एति ॥ २५ ॥

ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजंमानस्त्रीणि च ॥५॥

इत्यादिचक्षुष्मन्मन्त्रसाहितेन एतेन चक्षुषे त्वेत्यादि सर्वानुषङ्गत्वा दर्शयति॥

[१]यदित्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पञ्चमः.

अग्न आ याहि वीतय इत्याहाह्व-
तैवैनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हू-
त्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽग्निस्समिध्यत
इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि
जङ्घनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्नि-
न्द्रियं दधात्यग्नेस्स्तोमं मनामह

[1]अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति । आह । अह्वत । एव । एनम् । अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । इति । आह । हूत्वा । एव । एनम् । वृणीते । अग्निना । अग्निः । समिति । इध्यते । इति । आह । समिति । इन्धे । एव । एनम् । अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । इति । आह । समिद्ध इति सं-इद्धे । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति । अग्नेः ।

[1]अग्न आ याहीत्यादीर्विभक्तीना विधि । पञ्चस्वहस्सु पञ्च चितय । तत्रान्वह चितेर्विभागार्थी एता ऋच । तत्र 'अग्न आयाहि'* इत्यनया प्रथमेऽहि प्रथमाया चितौ चयनादेनमग्निमाह्वयते आह्वयति । छान्दसो लुङ्, 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यङ् । ततो हूत्वा आहूय द्वितीयाया चितौ अग्नि दूत वृणीते अग्निमात्मसात्करोति । ततस्तृतीयाया 'अग्निनाऽग्निस्समिध्यते'† इति एनमग्नि समिन्धे दीपयति ततश्चतुर्थ्या 'अग्निर्वृत्राणि'‡ इति समिन्धेऽग्नौ इन्द्रि-

*ऋ. सं. १५२. †ऋ. १-५-११. ‡ऋ. ४-१-११

इत्याह मनुत एवैनमेतानि वा अ-
ह्नाꣳ रूपाणि ॥ २६ ॥ अन्वहमेवै-
नं चिनुतेऽवाह्नाꣳ रूपाणि रुन्धे ब्र-
ह्मवादिनो वदन्ति कस्माथ्सत्याद्या-
तयाम्नीरन्या इष्टका अयातयाम्नी

स्तोमम् । मनामहे । इति । आह । मनुते । एव । एनम् । [2]एतानि । वै । अह्नाम् । रूपाणि ॥ २६ ॥ अन्वहमित्यनु—अहम् । एव । एनम् । चिनुते । अवेति । अह्नाम् । रूपाणि । रुन्धे । [3]ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । कस्मात् । सत्यात् । यातयाम्नीरिति यात—याम्नीः । अन्याः । इष्टकाः । अयातयाम्नीत्ययात—याम्नी । लोकंपृणेति लोकं—पृ·

यं वीर्यं दधाति । ततः पञ्चम्यामग्नेस्स्तोमं मनामहे इति एतं महावीर्यं मनुते जानाति स्तोतुं धारयितुं वा ॥

[2]एतानि वा इत्यादि ॥ अहस्सम्बन्धीनि चितिरूपाणि चितिवैलक्षण्यात्मकानि । अन्वहमिति । अन्वहमेताभिश्चयनादह्नां रूपाण्यवरुन्धे चितिशिष्टां शरीरावस्थां लभते यजमान ॥

[3]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अत्र यत्र यातयाम्न्यो गतरसाः अन्या इष्टका अपस्यादयः सकृदुपहिता न पुनरुपधीयन्ते लोकंपृणा तु अयातयाम्नी यतः पुनःपुनरुपधीयते तदेतद्वैचित्र्यं कस्मात्कारणादिति ब्रह्मवादिनः प्रश्नं वदन्ति । 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् ॥

लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि वार्हस्पत्ये-
ति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृह-
स्पतिश्चायातयामानोऽनुचरवती भ-
वत्यजामित्वायानुष्टुभाऽनु चरत्या-
त्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप्तस्मा-

णा । इति । [4]ऐन्द्राग्नीत्यैन्द्र-अग्नी । हि । बार्हस्प-
त्या । इति । ब्रूयात् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । च ।
हि । देवानाम् । बृहस्पतिः । च । अयातयामान इ-
त्ययात-यामानः । [5]अनुचरवतीत्यनुचर-वती । भ-
वति । अजामित्वायेत्यजामि-त्वाय । अनुष्टुभेत्य-
नु-स्तुभा । अन्विति । चरति । आत्मा । वै । लो-
कंपृणेति लोकं-पृणा । प्राण इति प्र-अनः । अ-

[4]ऐन्द्राग्नी इत्यादि ॥ ऐन्द्राग्नी बार्हस्पत्या च लोकंपृणा । इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्च देवानां मध्ये अयातयामानः तस्मादयातयाम्नी लोकंपृणेति तेभ्य उत्तरं ब्रूयात् ॥

[5]अनुचरवतीति ॥ सूददोहसा तद्वती भवति । अजामित्वायेति । एकाकिनो हि पुनःपुनः प्रवृत्तौ जामित्वमालस्यं स्यात् । अनुष्टुभेति । अनुचरो विशेष्यते । 'ता अस्य सूददोहस '* इत्येतया अनुष्टुभा पश्चादुच्चार्यमाणया लोकंपृणामनुवर्तते अध्वर्युरुपधीयमानाम् ।

*स ४२४

त्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता अस्य सूददोहसः ॥ २७ ॥ इत्याह तस्मात्परुंपिपरुषि रसस्सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नयन्नमेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोन्नम-

नुष्टुबित्यनु-स्तुप् । तस्मात् । प्राण इति प्र-अनः । सर्वाणि । अङ्गानि । अन्विति । चरति । ता: । अस्य । सूददोहस इति सूद-दोहसः ॥ २७ ॥ इति । आह । तस्मात् । परुंपिपरुषीति परुषि-परुषि । रसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । इति । आह । अन्नम् । वै । पृश्नि । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । अर्कः । वै । अग्निः । अर्कः । अन्नम् । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे ।

आत्मा वा इत्यादि । आत्मस्थानीया लोकंपृणा प्राणस्थानीया अनुष्टुक् यस्मादनुचरति तस्मात्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनुचरति ॥

ता अस्येति ॥ मन्त्रावयवाना स्तुति । परुषिपरुषीति । पर्वणिपर्वणि सोमस्य रसो दुह्यते 'सूददोहस '* इति लिङ्गात् ॥

अन्न वा इति ॥ शुभ्रत्वात् अन्नाख्या वा तत्र साधनत्वात् सूददोहस उच्यन्ते । अर्को वा इति । अर्चनीयत्वादग्निरर्कः । अर्चनत्वादन्नम् ॥

*स. ४-२-४.

न्नमेवावं रुन्धे जन्मंन्देवानां विशं-
स्त्रिष्वा रोचने दिव इत्याहेमानेवा-
स्मै लोकाञ्ज्योतिष्मतः करोति यो
वा इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा

[8]जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । एति । रोचने । दिवः । इति । आह । इमान् । एव । अस्मै । लोकान् । ज्योतिष्मतः । करोति । [9]यः । वै । इष्टकानाम् । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद । इति । आह । एषा । वै । इष्टकानाम् ।

[8]इमानेवेति ॥ 'त्रिष्वा रोचने'* इति लिङ्गात् । अनुचरयतीत्येवं-रूपयो इतरेभ्यो विशेषवचनादेतद्विषयैव सूददोहाः । यो वा इष्टकानामिति सामान्यवचनात्तद्देवत सर्वविषयमिति वेदितव्यम् ॥

[9]यो वा इत्यादि ॥ गतम् । एतेनोपहिता इष्टकाः प्रतिष्ठिता भवन्ति । एषेति । प्रतिष्ठापेक्षया लिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे षष्ठोऽनुवाकः ॥

*तै. ४-२-४.

सीदेत्यग्नेरेषा वा इष्टकानां प्रतिष्ठा य
एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति ॥ २८ ॥
सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते
यदग्निर्वज्र एकादशिनी यदग्नावेका-
दशिनीं मिनुयाद्वज्रेणैनꣳ सुवर्गा-
ल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुयात्स्वरु-

प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । यः । एवम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति ॥ २८ ॥

रूपाणि सूददोहसस्तया षोडश च ॥ ६ ॥

[1]सुवर्गायेति सुवः—गाय । वै । एषः । लोकाय । चीयते । यत् । अग्निः । वज्रः । एकादशिनी । यत् । अग्नौ । एकादशिनीम् । मिनुयात् । वज्रेण । एनम् । सुवर्गादिति सुवः—गात् । लोकात् । अन्तः । दध्यात् । यत् । न । मिनुयात् ।

---

[1]सुवर्गायेत्यादि ॥ वज्रस्थानीया एकादशिनी एकादशानां यूपाना सहति । एकादशावयवा अस्येति 'शन्शतोर्डिनिः' इति डिनिप्रत्यय । यदग्नौ ताम्मिनुयात् प्रक्षिपेत् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । वज्रेणान्तर्धायकेन यजमानमग्निं वा सुवर्गादन्तर्दध्यात् स्वर्गादन्तर्हितं कुर्यात् । तया मितया स्वर्गान्तर्हितस्स्यात् । अथ यदि न मिनुयात् स्वरुमग्निर्यूपैः पशुसाधनैः निवर्तमाने· पशून्व्यर्धयेत्

भिः पशून्व्यर्धयेदेकयूपं मिनोति नैनं वज्रेण सुवर्गाल्लोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून्व्यर्धयति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधि क्रामत्यैन्द्रिया ॥ २१ ॥

स्वरुभिरिति स्वरु-भिः । पशून् । वीति । अर्धयेत् । एकयूपमित्येक-यूपम् । मिनोति । न । एनम् । वज्रेण । सुवर्गादिति सुवः-गात् । लोकात् । अन्तर्दधातीत्यन्तः-दधाति । न । स्वरुभिरिति स्वरु-भिः । पशून् । वीति । अर्धयति । [2]वीति । वै । एषः । इन्द्रियेण । वीर्येण । ऋध्यते । यः । अग्निम् । चिन्वन् । अधिक्रामतीत्यधि-क्रामति ।

अवयवश कुर्यात् । स्वरुशब्दान्मत्वर्थीयो लुप्यते । स्वरणादेव वाऽग्राणि तेषामपि पशुसाधनत्वात् । तस्मादेकयूप मिनोति एको यूप एकयूप त मित्वा तत्रैकादशिनानालभेत । तेन दोषद्वयाभा य, एकयूपस्याभावादेकादशिन्यभावाच्च ॥

[2]वि वा एष इत्यादि ॥ इन्द्रियेण वीर्येण व्यृद्ध्यते य चिन्वन् हेतौ शता । चयनेन हेतुना योऽग्निमारोहति । ऐन्द्रच र्चति । 'इन्द्र विश्वा अवीवृधन्'* इत्यनया । 'उदारायण'

* सं. ४-६-३.

ऋचाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपं दध्या-
न्नेन्द्रियेणं वीर्येण व्यृध्यते रुद्रो वा
एष यदग्निस्तस्यं तिस्रश्शरव्याः
प्रतीची तिरश्च्यनूची ताभ्यो वा ए-

ऐन्द्रिया ॥ २१ ॥ ऋचा । आक्रमणमित्या-क्रमणम् । प्रतीति । इष्टकाम् । उपेति । दध्यात् । न । इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । ऋध्यते । [3]रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः । तस्य । तिस्रः । शरव्याः । प्रतीची । तिरश्ची । अनूची । ताभ्यः । वै । एषः ।

इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । क्रमण प्रतीति आक्रम्यते येन मार्गेण तं प्रति तेन लक्षितां पश्चादुत्तरतो वा इष्टकामुपदध्यात्; नेन्द्रियादिना व्यृध्यते ॥

[3]रुद्रो वा इत्यादि ॥ रुद्रस्य तिस्रः शरव्याः शरस्थानीया हेतयः सन्ति लक्ष्ये मोक्तव्याः । तत्र काचित्प्रतीची प्रतिमुखमागत्य देवाय सन्निधत्ते । काचित्तिरश्ची तिर्यगागत्यात्मानं दर्शयति । काचिदनूची पृष्ठतः कृतानुगमना देवमनुसेवते । ताभ्य इति । ताभ्यश्शरव्याभ्यः एष आवृश्चते छिद्यते तासां लक्ष्यो न भवति कः योऽग्निं चिनुते । हेतुरयमावृश्चनस्य चयननिरोधमसहमाना एवमभिभवेयुरिति । तस्मादग्निं चित्वा तिसृधन्वं तिसृभिरिषुभिर्युक्तं धनुरयाचितमेव लक्षणाय विशिष्टाय दद्यात् । 'वा संज्ञायाम्' इति धनुषो नङादेशः, 'अनसन्तान्नपुंसकात्'

प आ वृंश्चते यो॑ऽग्निं चि॑नु॒ते॑ऽग्निं
चि॒त्वा ति॑सृध॒न्वम॑याचितं ब्राह्म॒णा-
य॑ द॒द्यात्ताभ्य॑ ए॒व नम॑स्करो॒त्यथो॒
ताभ्य॑ ए॒वात्मानं॒ निष्क्री॑णीते॒ यत्ते॑
रुद्र पु॒रः ॥ ३० ॥ धनु॒स्तद्वातो॒ अनु॑

एति॑ । वृ॒श्चते॒ । यः । अ॒ग्निम् । चि॒नु॒ते । अ॒ग्निम् ।
चि॒त्वा । ति॒सृ॒ध॒न्वमिति॑ तिसृ–ध॒न्वम् । अया॑चि-
तम् । ब्रा॒ह्म॒णाय॑ । द॒द्यात् । ताभ्यः॑ । ए॒व । नमः॑ ।
क॒रो॒ति॒ । अथो॒ इति॑ । ताभ्यः॑ । ए॒व । आ॒त्मान॑म् ।
निरिति॑ । क्री॒णी॒ते॒ । यत् । ते॒ । रु॒द्र । पु॒रः ॥ ३० ॥
धनुः॑ । तत् । वातः॑ । अ॒न्विति॑ । वा॒तु॒ । ते॒ । त-

इत्यच् समासान्त । तेन प्रसादनहेतु नमस्कार एव ताभ्य कृतो भवति । एव शत्रुभ्यो अभिभवितृभ्यो निष्क्रीणीते रक्ष णीय एव तासा भवति ॥

'उत्तरे श्रोण्यन्ते तिष्ठन् सञ्चितमग्निमुपतिष्ठते, अनुपरिक्राम ना— यत्ते रुद्र इत्यादि ॥ हे रुद्र! अग्न्यात्मन् यत्ते पुर पूर्वस्या दिशि धनु तत्तदीय धनु वातोऽनुवातु अनुकूल वर्तमानोऽन्यत्र नयतु यथाऽस्मान् बाधते । तद्वान इत्युपमानपद तद्वनुर्वातवत् शीघ्रगति तमेवानुयातु अनुगच्छतु माऽत्र स्थिति अस्मान् बाधिष्ठेति । नर्म- णारस्मदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । हे रुद्र! तस्मै ते धनुषे तुभ्यमेव

वातु ते तस्मै ते रुद्र संवथ्सरेण
नमस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनु-
स्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र
परिवथ्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र
पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते त-
स्मै ते रुद्रेदावथ्सरेण नमस्करोमि
यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तत् ॥ ३१ ॥ वा-
तो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदुव-

स्मै । ते । रुद्र । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । नमः । करोमि । यत् । ते । रुद्र । दक्षिणा । धनुः । तत् । वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । परिवत्सरेणेति परि-वत्सरेण । नमः । करोमि । यत् । ते । रुद्र । पश्चात् । धनुः । तत् । वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदावत्सरेण । नमः । करोमि । यत् । ते । रुद्र । उत्तरादित्युत्-तरात् । धनुः । तत् ॥३१॥ वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदुवत्सरेणेतीदु-वत्सरेण । नमः ।

या अपनीतधनुषे संवत्सरेण नमस्करोमि आसंवत्सरमाविन त नमस्कारं करोमि । एवमितरेऽपि व्याख्येया । प्रथमादिपक्ष मान्ताना समाना संवत्सरादय आख्या ॥

ध्सुरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि
धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते
रुद्र वथ्सरेण नमस्करोमि रुद्रो वा
एष यदग्निस्स यथा व्याघ्रः क्रुद्ध-
स्तिष्ठत्येवं वा एष एतर्हि संचित-
मेतैरुप तिष्ठते नमस्कारैरेवैनꣳ श-

करोमि । यत् । ते । रुद्र । उपरि । धनुः । तत् । वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । वत्सरेण । नमः । करोमि । रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः । सः । यथा । व्याघ्रः । क्रुद्धः । तिष्ठति । एवम् । वै । एषः । एतर्हि । सञ्चितमिति सं–चितम् । एतैः । उपेति । तिष्ठते । नमस्कारैरिति नमः–कारैः । एव । एनम् । शमयति ।

ᵇरुद्रो वा एष यदित्यादि ॥ एषां मन्त्राणां ब्राह्मणं मन्त्रगतरुद्रपदव्याख्यानायाग्नेः रुद्रत्वेन स्तुतिः । यथा व्याघ्रः कृताभिल्वा-रणात् क्रुद्धः प्रसादनीयस्तिष्ठति सोऽयमग्निरपि एव क्रुद्ध इव नमस्कारादिभिः प्रसादनीय एतर्हि अस्मिन्काले भवति । 'इदमो र्हिल्' 'एतेतौ रथोः' इति एतादेशः । तस्मात्संचितं स-मासचितिरग्निमेनं 'यत्ते रुद्र' इत्यादिभिरुपतिष्ठेत । नमस्कारै-रेनं शमयत्येव ॥

मयति येँऽग्नयः ॥ ३२ ॥ पुरीष्याः प्रविंष्टाः पृथिवीमनुं । तेषां त्वमंस्युत्तमः प्रणो जीवातंवे सुव । आपं त्वाऽग्ने मनसाऽऽपं त्वाऽग्ने तपसाऽऽपं त्वाऽग्ने दीक्षयाऽऽपं त्वाऽग्न उपसद्भिरापं त्वाऽग्ने सुत्ययाऽऽपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथेनापं त्वा-

[a]ये । अग्नयः ॥ ३२ ॥ पुरीष्याः । प्रविंष्टा इति प्र–विष्टाः । पृथिवीम् । अनुं । तेषांम् । त्वम् । असि । उत्तमइत्युत्–तमः । प्रति । नः । जीवातंवे । सुव । आपंम् । त्वा । अग्ने । मनंसा । आपंम् । त्वा । अग्ने । तपंसा । आपंम् । त्वा । अग्ने । दीक्षया । आपंम् । त्वा । अग्ने । उपसद्भिरित्युंपसत्–भिः । आपंम् । त्वा । अग्ने । सुत्यया ।

---

[a]येऽग्नय पुरीष्या इत्यादिभि मयास्यन्नग्निमुपतिष्ठते यजमान । येऽग्नय इत्यनुष्टुप् ॥ अन्यानि यजूंषि । पुरीष्या पुरीषार्हो पुरीषवन्त पृथिवीमनुप्रविष्टा तेषा मध्ये उत्तमस्त्वमसि । उत्तमशब्द उञ्छादिरन्तोदात्त । तस्मादस्मान् जीवातवे जीवनाय प्रसुव प्रेरय अनुजानीहि वा । त्वामहमाप आप्तवानस्मि मनसा श्रद्धया तपसा एकस्तनव्रतादिना दीक्षया मौञ्ज्यादिलक्षणया उप-

ऽग्ने वृशयाऽऽपं त्वाऽग्ने स्वगाकारेणेत्यांहैषा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैनमाप्नोति ॥ ३३ ॥

आपंम् । त्वा । अ॒ग्ने । दक्षिंणाभिः । आपंम् । त्वा । अ॒ग्ने । अ॒व॒भृ॒थेनेत्यंव—भृ॒थेनं । आपंम् । त्वा । अ॒ग्ने । वृशयां । आपंम् । त्वा । अ॒ग्ने । स्व॒गा॒का॒रे॒णेतिं—स्वगा—का॒रेणं । इतिं । आ॒ह॒ । ए॒षा । वै । अ॒ग्नेः । आप्तिः । तयां । ए॒व । ए॒न॒म् । आ॒प्नो॒ति॒ ॥ ३३ ॥

ऐ॒न्द्रि॒या पु॒र उ॒त्त॒रा॒द्धनु॒स्तद॒ग्रयं आहा॒ष्टौ चं॥७॥

सत्रादियागतः वशया अनुबन्ध्यायागेन स्वगाकारेण यज्ञस्य यथास्वभागकल्पनया । किं बहुना एवं सर्वात्मनाऽपि त्वामेवाहं माप्तं त्वमपि मय्येव भवितुमर्हसीति ॥

'इत्याहेत्याप्तीनां ब्राह्मणम् ॥ एते मन्त्राः आप्तिसंज्ञाः अग्नेराप्तिहेतवः । आप्त्यपेक्षं स्त्रीत्वमेकत्वं च । अनयोपतिष्ठते इति सामर्थ्यात् गम्यते । तयाऽग्निं आप्नोतीत्येवोपस्थाता ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तमः.

गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राण-
मेवास्मिन्दधाति बृहद्रथन्तराभ्यां प-
क्षावोज एवास्मिन्दधात्यृतुस्था य-
ज्ञायज्ञियेन पुच्छमृतुष्वेव प्रति ति-
ष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठा-

[1]गायत्रेण । पुरस्तात् । उपेति । तिष्ठते । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अस्मिन् । दधाति । बृहद्रथन्तराभ्यामिति बृहत्-रथन्तराभ्याम् । पक्षौ । ओजः । एव । अस्मिन् । दधाति । ऋतुस्थायंज्ञायज्ञियेन । पुच्छम् । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । [2]पृष्ठैः । उपेति । तिष्ठते । तेजः । वै । पृष्ठानि । तेजः । एव । अस्मिन् । दधाति ।

[1]गायत्रेणेत्यादि ॥ गायत्रेण साम्ना पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि शिर उपतिष्ठते । बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । ऋतुस्था यज्ञायज्ञीयं नाम साम यज्ञायज्ञीयमिति छन्दोगा । 'वसन्तम्'* इत्यादियोनिकम् । वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्युत्पत्तिकत्वादनवग्रह ॥

[2]पृष्ठैरिति ॥ सर्वै पृष्ठसामभि ॥

*स १-६-२

नि तेजं एवास्मिन्दधाति प्रजापं-
तिरग्निमंसृजत सोऽस्मात्सृष्टः परा-
ङैत्तं वारवन्तीयेनावारयत तद्वारव-
न्तीयस्य वारवन्तीयत्वꣳ श्यैतेनं श्ये-
ती अंकुरुत तच्छ्यैतस्यं श्यैतत्वम्
॥ ३४ ॥ यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठंते वा-

[3]प्रजापंतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । असृजत ।
सः । अस्मात् । सृष्टः । पराङ् । ऐत् । तम् । वा-
रवन्तीयेनेति वार-वन्तीयेन । अवारयत । तत् ।
वारवन्तीयस्येति वार-वन्तीयस्य । वारवन्तीय-
त्वमिति वारवन्तीय-त्वम् । श्यैतेनं । श्येती ।
अकुरुत । तत् । श्यैतस्यं । श्यैतत्वमिति श्यैत-
त्वम् ॥ ३४ ॥ [4]यत् । वारवन्तीयेनेति वार-वन्ती-

[3]प्रजापतिरित्यादि ॥ पराङ् अपुनरावृत्त एवागच्छत् । तं वारवन्तीयेन साम्ना अवारयत् न्यवर्तयत् परागमनात् । तस्माद्वारणहेतुत्वाद्वारवन्तीयम्, 'अश्वं नत्वा वारवन्तं'* इति लिङ्गात् । श्यैतेन साम्ना 'अभिप्रवस्सुराधसं'† इत्येतद्योनिना अग्निं श्येती अकुरुत आत्मगामिनमकरोत्, वशीकृतवानिति यावत् । श्यायतेर्गतिकर्मणः श्येतः अभूततद्भावे च्विः । ईषा अक्षादित्वाद्यणादेशाभावः । तस्मात् श्यानहेतुत्वात् श्यैतम् ॥

[4]यदित्यादि ॥ कर्तुः फलम् । प्रजापतेर्हृदयेन साम्ना इमाः

* ऋ. स. १-२७-१. † ऋक्स. ८-४९-१.

रयंत एवैनं श्यैतेनं श्येती कुरुते प्रजापंतेर्हृदंयेनापिपक्षं प्रत्युपं तिष्ठते प्रेमाणंमेवास्यं गच्छति प्राच्यां त्वा दिशा सांदयामि गायत्रेण छन्दंसाऽग्निनां देवतंयाऽग्नेश्शीर्ष्णाऽग्नेश्शिरु उपं दधामि दक्षिणया त्वा दिशा सांदयामि त्रैष्टुंभेन छन्दसा

येन । उपतिष्ठंत इत्युंप–तिष्ठंते । वारयंते । एव । एनम् । श्यैतेनं । श्येती । कुरुते । प्रजापंतेर्हृदयेन । अपिपक्षमित्यंपि–पक्षम् । प्रतिं । उपेतिं । तिष्ठते । प्रेमाणंम् । एव । अस्य । गच्छति । 'प्राच्यां । त्वा । दिशा । सादयामि । गायत्रेणं । छन्दंसा । अग्निनां । देवतंया । अग्नेः । शीर्ष्णा । अग्नेः । शिरः । उपेतिं । दधामि । दक्षिणया । त्वा । दिशा । सादयामि । त्रैष्टुंभेन । छन्दंसा ।

प्रजा 'प्रजापतेर्हृदय' इत्येतत्प्रभेदेन अविपक्ष अविहतपक्ष दक्षिणपूर्व न कोण उत्तरपूर्व न प्रत्येकमुपतिष्ठते । प्रजापते हृदयमिव प्रजापते हृदय समाश्लेषा । छान्दस षष्ठ्या अलुक् । पूर्ववत् पूर्वोत्तरपदयो युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदावग्रह । प्रियत्वमस्य गच्छति ॥

'आत्मेष्टका —प्राच्या लेखाया ॥ आत्मापेक्ष पुल्लिङ्गमेकवचन च॥

अग्ने उदधे या त इषुर्युवा नाम त
या नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्या-
स्त उप जीवन्तो भूयास्माग्ने दुध्र ग

चिनुते । सात्मेति स–आत्मा । अमुष्मिन् । लो-
के । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३६ ॥

इयैतत्वं प्रतीच्यां त्वा दिशा सादयामि य-
स्सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च ॥ ८॥

'अग्ने । उदधे इत्युद–धे । या । ते । इषुः । यु-
वा । नाम । तया । नः । मृड । तस्याः । ते । न-
मः । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः । भूयास्म ।

'पञ्चस्वपि चितिषु सञ्चिताहुतिमन्त्राः*—अग्न उदध इत्या द्याः ॥ हे अग्ने उदधे समुद्रवदपरिच्छेद्या या ते तव सम्बन्धिनी इषु इच्छा युवा नाम हविषा देवैर्मिश्रयतीति प्रसिद्धा तयाऽस्मान् मृड्य सुखय । तस्यास्तस्म्याम्निने महानुभावाय तुभ्य नम । तस्यास्सम्निधिन त्वामुपजीवन्तो वय भूयास्म भूतिमन्तस्स्यामेति । कर्मणि द्य स्येन षष्ठी । एव दुध्रादिष्वपि योज्यम् । तत्र सर्वेष्वपि 'अग्ने' इत्यादावनुषङ्ग, 'या ॥ इषु ' इत्यादेरन्ते । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति सामान्यवचनस्य 'अग्ने' इत्यामन्त्रितस्य विद्यमानत्व निषेधात् दुध्रादीनि विशेषवचनानि निन्यस्यन्ते । दुध्रो दुर्धर ।

*पञ्चमस्या विचितिषु सञ्चितामाहुतिमन्त्रा

ह्य किंश्शिल वन्य या ते इषुर्युवा
नाम तया नो मृड तस्यास्ते नम-
स्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्म प-
ञ्च वा एतेऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव
नाम प्रथमो द्रुघ्रः॥३७॥ द्वितीयो ग-
ह्यस्तृतीयः किंश्शिलश्चतुर्थो वन्यः
पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुती न जुहुयादध्व-

अग्ने । द्रुघ्र । गह्य । किंश्शिल । वन्य । या । ते । इषुः । युवा । नाम । तया । नः । मृड । तस्याः । ते । नमः । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः । भूयास्म । [2]पञ्च । वै । एते । अग्नयः । यत् । चितयः । उदधिरित्युद-धिः । एव । नाम । प्रथमः । द्रुघ्रः ॥ ३७ ॥ द्वितीयः । गह्यः । तृतीयः । किंश्शिलः । चतुर्थः । वन्यः । पञ्चमः । [3]तेभ्यः । यत् ।

खलि गुणाभाव', पृषोदरादि' । गह्य सर्वैर्गृहीतव्य । गाहेतर्यक्प्रत्ययः छान्दस', ह्रस्वत्वं च । किशील दुर्निरूपशील । पृषोदरादिः । वन्य । सर्वैर्भजनीय । छान्दसो यत् ॥

[2]पञ्च वा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् अग्न उदध्यादिनामानः पञ्चाग्नयः ॥

[3]तेभ्य इत्यादि ॥ गतम् । आहुतयः सञ्चिताहुतय' 'अग्न उदधे' इत्याद्याः ॥

युँं च यजमानं च प्र दहेयुर्यदेता आहु-
ती जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति
नार्तिमार्छत्यध्वर्युर्न यजमानो वा-
ङ्म आसन्नसोः प्राणोऽक्ष्योश्चक्षुः क-
र्णयोश्श्रोत्रं बाहुवोर्बलमूरुवोरोजो-

आहुतीरित्या—हुतीः । न । जुहुयात् । अध्वर्युम् । च । यजमानम् । च । प्रेति । दहेयुः । यत् । एताः । आहुतीरित्या—हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव । एनान् । शमयति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यजमानः । 'वाक् । मे । आसन् । नसोः । प्राण इति प्र—अनः । अक्ष्योः । चक्षुः । कर्णयोः । श्रोत्रम् । बाहुवोः । बलम् । ऊरुवोः । ओजः । अरिष्टा ।

'अथ चितेराद्रवणमन्त्र—वाङ्म आसन्नित्यादि ॥ मम आसन् आस्ये वागिन्द्रियमविकलं तिष्ठतु आधाराधेययोरवियोग प्रार्थयते। एव सर्वत्र । 'पद्दन्' इत्यादिना आसन्भाव । नसो नासिकयो । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अक्ष्योरिति । 'ईचाद्विवचने' इतीकारस्योदात्तत्वात् 'उदात्तयण' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बाहुवोरूरुवोरिति । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युवङ् । पूर्ववद्विभक्त्युदात्तत्वम् । ओजो वेग । किं बहुना—विश्वानि उत्क्रम्यति-

ऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः ॥३८॥
तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा
हिꣳसीरप वा एतस्मात्प्राणाः क्रा-
मन्ति योऽग्निं चिन्वन्नधि क्रामति वा-
ङ्म आसन्नसोः प्राण इत्याह प्राणा-
नेवात्मन्धत्ते यो रुद्रो अग्नौ यो अ-

विश्वानि । अङ्गानि । तनूः ॥ ३८ ॥ तनुवा । मे ।
सह । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिꣳसीः ।
[5]अपेति । वै । एतस्मात् । प्राणा इति प्र–अनाः ।
क्रामन्ति । यः । अग्निम् । चिन्वन् । अधिक्राम-
तीत्यधि–क्रामति । वाक् । मे । आसन् । नसोः ।
प्राण इति प्र–अनः । इति । आह । प्राणानिति
प्र–अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते । [6]यः । रुद्रः ।
अग्नौ । यः । अप्स्वित्यप्–सु । य । ओषधीषु ।

रिक्तान्यपि ममाङ्गानि अरिष्टानि अहिंसितानि अक्षीणशक्तीनि सन्तु । तनूश्च मे तनुवा तन्ववयवैर्हस्तपादादिभिः सहैव सर्वदा भवतु । पूर्ववदुवङ् । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः यथोक्तमेव सपादय ॥

[5]अप वा एतस्मादित्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । अनेन मन्त्रेणाद्रवणात् आत्मनि पुनः प्राणान् धत्ते ॥

[6]गार्हीभुकं चरु चरमायामिष्टकाया निदधाति यस्या शतरुद्रीय

प्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भु-
वनाऽऽविवेश तस्मै रुद्राय नमो अ-
स्त्वाहुतिभागा वा अन्ये रुद्रा हवि-
र्भागाः ॥ ३१ ॥ अन्ये शतरुद्रीयꣳ
हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा
चरमायामिष्टकायां नि दध्याद्भाग-
धेयेनैवैनꣳ शमयति तस्य त्वै शत-

यः । रुद्रः । विश्वा । भुवना । आविवेशेत्या–वि-
वेश । तस्मै । रुद्राय । नमः । अस्तु । ¹आहुति-
भागा इत्याहुति–भागाः । वै । अन्ये । रुद्राः । ह-
विर्भागा इति हविः–भागाः ॥ ३१ ॥ अन्ये । श-
तरुद्रीयमिति शत–रुद्रीयम् । हुत्वा । गावीधुकम्।
चरुम् । एतेन । यजुषा । चरमायाम् । इष्टका-
याम् । नीति । दध्यात् । भागधेयेनेति भाग–धे-
येन । एव । एनम् । शमयति । तस्य । तु । वै ।

जुहोति––यो रुद्र इत्यनुष्टुभा ॥ यो देवोऽग्न्यादिष्ववस्थितः ततश्च विश्वान्यपि भूतजातानि विवेश तस्मै नम इति ॥

¹आहुतिभागा इत्यादि ॥ अत्र ब्राह्मणम् । आहुतिभागानां शतरुद्रीयहविर्भागाः । शतरुद्रीयानन्तरं गावीधुकं चरुनिधानं अ-

रुद्रीय१ हुतमित्याहुर्यस्यैतदग्नौ क्रि-
यत इति वसंवस्त्वा रुद्रैः पुरस्ता-
त्पान्तु पितरस्त्वा यमराजानः पि-
तृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्यास्त्वा वि-
श्वैर्देवैः पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा मा-
रुतो मरुद्भिरुत्तरतः पातु ॥ ४० ॥
देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा वरुणराजानोऽध-

शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । हुतम् । इति । आहुः । यस्य । एतत् । अग्नौ । क्रियते । इति । [8]वसवः । त्वा । रुद्रैः । पुरस्तात् । पान्तु । पितरः । त्वा । यमराजान इति यम-राजानः । पितृभिरिति पितृ-भिः । दक्षिणतः । पान्तु । आदित्याः । त्वा । विश्वैः । देवैः । पश्चात् । पान्तु । द्युतानः । त्वा । मारुतः । मरुद्भिरिति मरुत्-भिः । उत्तरत इत्युत्-तरतः । पातु ॥ ४० ॥ देवाः । त्वा । इन्द्रज्येष्ठा इतीन्द्र-ज्येष्ठाः । वरुणराजान इति वरुण-राजानः । अधस्तात् । च । उपरिष्टात् । च । पा-

शाराधनेनाशमेव शमयति । तस्य त्वा इति । तस्यैव शतरुद्रीयं हुतं भवति तस्यैतच्चरुनिधानं क्रियत इत्याहुः यज्ञविदः ॥

[8]सक्षिणमग्निं आज्येन प्रोक्षति—वसवस्त्वेत्यादिभिः ॥ त्वामेवमेतेस्सर्वे पान्त्विति ॥

स्तांच्चोपरिष्टाच्च पान्तु न वा एतेन॑
पूतो न मेध्यो॒ न प्रोक्षि॑तो॒ यदे॑नम॒-
तः॑ प्राचीनं॑ प्रोक्षति॑ यत्संचि॑तमा-
ज्येन॑ प्रो॒क्षति॑ तेन॑ पूतस्तेन॑ मेध्य॒-
स्तेन॑ प्रोक्षि॑तः ॥ ४१ ॥

न्तु । *न । वै । एतेन॑ । पूतः । न । मेध्यः॑ । न ।
प्रोक्षि॑त॒ इति॑ प्र-उ॒क्षि॒तः । यत् । ए॒न॒म् । अतः॑ ।
प्रा॒चीन॑म् । प्रो॒क्षतीति॑ प्र-उ॒क्षति॑ । यत् । सञ्चि॑त॒-
मिति॑ सं-चि॒त॒म् । आज्ये॑न । प्रो॒क्षतीति॑ प्र-उ॒क्ष-
ति॑ । तेन॑ । पूतः । तेन॑ । मेध्यः॑ । तेन॑ । प्रोक्षि॑त॒
इति॑ प्र-उ॒क्षि॒तः ॥ ४१ ॥

दु॒ध्रस्त॒नूर् ह॒विर्भा॑गाः पात॒ द्वात्रिं॑शच्च ॥ १ ॥

न वा एतेनेत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणं—नायमग्निरेतेन प्रोक्षणेन पूतो नैव पूत नैव मेध्य. मेधार्हः । किं बहुना प्रोक्षित एव न भवति । द्वितीयस्तुत्यर्थं प्रथमस्य निन्दा । केनेत्याह—अतः अ- स्माच्चरुनिधानात् प्राचीनं पूर्वं यदेन प्रोक्षति 'सहस्रस्य प्रमा असि ' इति हिरण्यशल्कैः तदुक्तासमंमेवैतदृष्ट्या भवति । तस्मा- द्यत्सञ्चितमिदानी चरुनिधानानन्तरं आज्येन प्रोक्षति वसवस्त्वादिभि एतैर्मन्त्रैः । तेनैव पूतत्वादिभाव इति चरुनिधानस्यैव स्तुति'; आज्यप्रोक्षणस्यैव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे नवमोनुवाक.

*सं. ४-४-११.

समीची नामासि प्राची दिक्तस्या-
स्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता यश्चा-
धिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ
नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योजस्विनी
नामासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इ-

[1]समीची । नाम । असि । प्राची । दिक् । तस्याः । ते । अग्निः । अधिपतिरित्यधि–पतिः । असितः । रक्षिता । यः । च । अधिपतिरित्यधि–पतिः । यः । च । गोप्ता । ताभ्याम् । नमः । तौ । नः । मृडयताम् । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । वाम् । जम्भे । दधामि । ओजस्विनी । नाम । असि । दक्षिणा । दिक् । तस्याः । ते । इन्द्रः । अधिपतिरित्यधि–पतिः । पृ-

[1]सर्पाहुतीः जुहोति—समीची नामासीत्याद्या ॥ अनुपरिक्रामम् । समीची नाम त्वमसि सम्यग्गमना प्राची दिक् । तस्यास्तेऽग्निरधिपतिः असितो नाम कृष्णः सर्पो रक्षिता । तस्यास्तव योऽधिपतिः अग्निः यश्च गोप्ता ताभ्या अधिपतिरक्षितृभ्यां नम । तौ न अस्माकं मृडयता सुखयताम् । ते वयं य द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि तं वां जम्भे गुरयोरास्ये दधामि भक्षयितुम् । ओजस्विनी नाम त्वमसि

न्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक्तस्यास्ते ॥ ४२ ॥ सोमोऽधिपतिस्स्वजोऽवस्थावा नामास्युदीची दिक्तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चराजिरधिपत्नी नामासि बृहती दिक्तस्यास्ते बृहस्पतिरधिप-

दाकुः । प्राची । नाम । असि । प्रतीची । दिक् । तस्याः । ते ॥ ४२ ॥ सोमः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । स्वज इति स्व-जः । अवस्थावेत्यव-स्थावा । नाम । असि । उदीची । दिक् । तस्याः । ते । वरुणः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । तिरश्चराजिरिति तिरश्च-राजिः । अधिपत्नीत्यधि-पत्नी । नाम । असि । बृहती । दिक् । तस्याः । ते । बृहस्पतिः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । श्वित्रः । वशि-

---

दक्षिणा दिक् । तस्यास्ते तत्र इन्द्रोऽधिपति । पृदाकुर्नाम सर्पोऽजगर । रक्षितेत्यादिकं सर्वत्रानुषज्यते । प्राची नामासि त्वम् । प्रत्यगमना प्रतीची दिक् । तस्यास्ते सोमोऽधिपति स्वजो नाम सर्पो रक्षिता । स्वस्मिन् जायत इति स्वज स्वायत्तजन्मा । स्वजननशील इत्येके । अवस्थावा नामासि त्व अवस्थापयित्री उदीची दिक् । 'आतो मनिन्' इति वनिप्, व्यत्ययेन ङीब्रेफयोरभाव, मत्वर्थीयो

तिरश्चिराजिर्वशिनी नामासीयं दि-
क्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माष-
ग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गो-
प्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते
यं द्विष्मो यश्च ॥ ४३ ॥ नो द्वेष्टि तं
वां जम्भे दधाम्येता वै देवता अ-

ग्निं । नाम । असि । इयं । दिक् । तस्याः । ते । यमः । अधिपतिरित्यधि–पतिः । कल्माषग्रीव इति कल्माष–ग्रीवः । रक्षिता । यः । च । अधिपतिरित्यधि–पतिः । यः । च । गोप्ता । ताभ्याम् । नमः । तौ । नः । मृडयताम् । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च ॥ ४३ ॥ नः । द्वेष्टि । तम् । वाम् । जम्भे । दधामि । [1]एताः । वै । देवताः । अग्निम् ।

वा प्रकार । तस्यास्ते वरुणोधिपति तिरश्चराजिर्नाम सर्पो रक्षिता तिरश्चीनाः राजयोऽस्य सन्तीति । अधिपत्नी नामासि त्व बृहती ऊर्ध्वा दिक् । तस्यास्ते बृहस्पतिराधिपति श्वित्रो नाम सर्पो रक्षिता श्वयनशील श्वित्र । वशिनी नाम त्वमसि वशवर्तीति । इयं अपरा दिक् । तस्यास्ते यमोधिपति कल्माषग्रीवो नाम सर्पो रक्षिता ॥

[1]एता वा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । आहुती एतास्सर्पाहुती. हुत्वा एनान् शमयति ॥

ग्निं चित२ रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुती-
र्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-
येयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेये-
नैवैनाञ्छमयति नार्तिमार्छत्यध्वर्युर्न
यजमानो हेतयो नाम स्थ तेषां
वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवस्सलिलो

चितम् । रक्षन्ति । ताभ्यः । यत् । आहुतीरित्या–
हुतीः । न । जुहुयात् । अध्वर्युम् । च । यजमा-
नम् । च । ध्यायेयुः । यत् । एताः । आहुतीरि-
त्या–हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग–धेयेन ।
एव । एनान् । शमयति । न । आर्तिम् । एति ।
ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यजमानः । [1]हेतयः ।
नाम । स्थ । तेषाम् । वः । पुरः । गृहाः । अग्निः ।

---

[1]अथ गन्धर्वाहुती जुहोति—हेतयो नाम स्थेत्याद्या ॥ यथा सर्पाहुतिं तथा गन्धर्वा हेतयो हन्तारो नाम शत्रूणाम् । तेषां वः युष्माकं पुरः पूर्वस्यां दिशि गृहाः । 'पूर्वाधर' इत्यसिप्र त्यय । अग्नितुल्या युष्माकमिषवः तादृग्म्यांत्ताच्छल्याम् । सलिल इति वातनाम वातस्य नाम । येऽस्याग्रे प्रेरयितारः । 'अनप-न्तान्नपुंसकात्' इत्यच् समासान्तः । वातनामभित्यादि सर्वं मानुषज्यते । अन्यतरतोऽनुषङ्गाम्नाना एते । उभयतोऽनुषङ्गाम्नाना

निलिम्पा नाम ॥ ४४ ॥ स्थ तेषां
वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषव-
स्सगरो वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः
पश्चाद्गृहास्स्वप्नो व इषवो गह्वरोऽ-

वः । इषवः । सलिलः । [4]निलिम्पा इति नि-लिम्पाः । नाम ॥ ४४ ॥ स्थ । तेषाम् । वः । दक्षिणा । गृहाः । पितरः । वः । इषवः । सगरः । [5]वज्रिणः । नाम । स्थ । तेषाम् । वः । पश्चात् । गृहाः । स्वप्नः । वः । इषवः । [6]गह्वरः । अवस्थावान् इत्यव-स्थावानः । नाम । स्थ । तेषाम् । वः । उत्तरादित्युत्-त-

---

सर्पाहृतयः । तेभ्यो वो नम इत्यादि व्याख्यातमेव ॥

[4]निलिम्पा नाम गन्धर्वास्स्थ नितरां लिप्ताः । तेषां वो दक्षिणस्यां दिशि गृहाः । दक्षिणादाच् । पितरः पातारो युष्माकमिषवः । सगर इति वातस्य नाम ॥

[5]वज्रिणो नाम गन्धर्वास्स्थ ॥ तेषां पश्चादपरस्यां दिशि गृहाः । 'पश्चपश्चात्' इति निपात्यते । स्वप्नः स्वापनकारिणः शत्रूणां व इषवः ॥

[6]गह्वर इति वातस्य नाम । अवस्थावानो नाम गन्धर्वास्स्थ अवस्थापयितारः । पूर्ववद्धनिप् । तेषामुत्तरादुत्तरस्यां दिशि गृहाः । 'उत्तराधरदक्षिणादातिः' । आपः व्यापनशीलाः इषवः ॥

वस्थावानो नाम स्थ तेषां व उत्त-
राद्गृहा आपो व इषवस्समुद्रोऽधि-
पतयो नाम स्थ तेषां व उपरि गृ-
हा वर्षं व इषवोऽवस्वान्क्रव्या ना-
म स्थ पार्थिवास्तेषां व इह गृहाः
॥४५॥ अन्नं व इषवो निमिषो वा-
तनाम तेभ्यो वो नमस्ते नो मृड-

रात् । गृहाः । आपः । वः । इषवः । [7]समुद्रः । अ-
धिपतय इत्यधि-पतयः । नाम । स्थ । तेषाम् । वः ।
उपरि । गृहाः । वर्षम् । वः । इषवः । अवस्वान् ।
[8]क्रव्याः । नाम । स्थ । पार्थिवाः । तेषाम् । वः । इ-
ह । गृहाः ॥ ४५ ॥ अन्नम् । वः । इषवः । निमिष
इति नि-मिषः । वातनाममिति वात-नामम् । ते-
भ्यः । वः । नमः । ते । नः । मृडयत । ते । यम् ।

[7]समुद्र इति वातनाम । अधिपतयो नाम गन्धर्वास्स्थ । तेषां व उपरि ऊर्ध्वायां दिशि गृहा । 'उपर्युपरिष्टात्' इति निपात्यते। वर्षं वृष्यमाणा वा वृष्टिहेतवो वा इषव. । अवस्वानिति वातस्य नाम ॥

[8]गन्धर्वाः [क्रव्या नाम गन्धर्वा.] पार्थिवास्स्थ तेषां वः इह पृथिव्या गृहाः । ''इदमो ह'' । अन्नं अन्नहेतवो युष्माकमिषव । निमिष इति वातस्य नाम ॥

यत् ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये
देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवो-
भयान्प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता
आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनान्प्री-
णात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अ-
हुताद इति ॥४६॥ अनुपरिक्रामं जु

द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । वः । जम्भे ।
दधामि । °हुताद इति हुत-अदः । वै । अन्ये । देवाः ।
अहुताद इत्यहुत-अदः । अन्ये । तान् । अग्निचि-
दित्यग्नि-चित् । एव । उभयान् । प्रीणाति । दध्ना ।
मधुमिश्रेणेति मधु-मिश्रेण । एताः । आहुतीरि-
त्या-हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
एव । एनान् । प्रीणाति । अथो इति । खलु ।
आहुः । इष्टकाः । वै । देवाः । अहुताद इत्यहुत-
अदः । इति ॥ ४६ ॥ अनुपरिक्राममित्यनु-परि-

°हुतादो वा इत्यादि ॥ अत्र ब्राह्मणम् । एता वन्धर्वा हुती । अथो अपि च खल्वाहुः इष्टका अहुतादो देवा इति । अनुपरिक्राम अनुपरिक्रम्यानुपरिक्रम्य अपरिवर्गं न किञ्चिदपि अपरिवृज्य ॥

होत्यपरिवर्गमेवैनान्प्रीणातीमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्व समुद्रियꣳ सदनमा विशस्व । यो वा अग्निं प्रयुज्य न

क्रामम् । जुहोति । अपरिवर्गमित्यपरि–वर्गम् । एव । एनान् । प्रीणाति । [10]इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रप्यातमिति प्र–प्यातम् । अग्ने । सरिरस्य । मध्ये । उत्सम् । जुषस्व । मधुमन्तमिति मधु–मन्तम् । ऊर्व । समुद्रियम् । सदनम् । एति । विशस्व । [11]यः । वै । अग्निम् । प्र-

[10]आज्यस्य पूर्णां स्रुचमग्नेर्विमोकं जुहोति—इमं स्तनमिति त्रिष्टुभा ॥ इमं स्तनं उत्पादकत्वेन मातृस्थानीयानामपां स्तनस्थानीयं स्रुक्स्थमाज्यं ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं धय पिब । प्रप्यातं प्रवृद्धं हे अग्ने सरिरस्य सलिलस्य मध्ये यथा सलिलस्य मध्ये उत्सं प्रप्यायेन न क्षीयते उत्सं उत्सस्थानीयं उत्स्यन्दनं जुषस्व सेवस्व मधुमन्तं मधुररसवन्तं ऊर्व वर्धयस्व च । ऊर्व पूरणे । यद्वा—हे ऊर्व महन् ते समुद्रियं समुद्रे भव सदनं स्थानं आविशस्व आत्मीयमेव स्थानं अस्माभिर्विमुक्तो भजस्वेति । 'समुद्रा आद्व' ॥

[11]यो वा अग्निमिति ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । कर्मसमाप्तावप्यवि-

वि मुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽविमुच्य-
मानः क्षुध्यन्पराभवत्येवमस्याग्निः
परा भवति तं पराभवन्तं यजमानो-
ऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लू-
क्षः ॥ ४७ ॥ भवतीमङ्‌ स्तनमूर्ज-
स्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णा॰

युज्येति प्र-युज्य । न । विमुञ्चतीति वि-मुञ्चति । यथा । अश्वः । युक्तः । अविमुच्यमान इत्यवि-मुच्यमानः । क्षुध्यन्न् । पराभवतीति परा-भवति । एवम् । अस्य । अग्निः । परेति । भवति । तम् । पराभवन्तमिति परा-भवन्तम् । यजमानः । अनु । परेति । भवति । सः । अग्निम् । चित्वा । लूक्षः ॥४७॥ भवति । इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । इति । आज्यस्य । पूर्णाम् । स्रुचम् । जुहोति । एषः । वै । अग्नेः । विमोक इति

युक्तश्चेत् रथादौ यतोऽश्व इवास्याग्निः पराभवति नश्यति माऽऽगभावात् । ततश्च यजमानोपि नश्येत् । स चित्वाऽग्निं लूक्षो दुर्गतो भवति । तस्मादेष होमोऽग्नेः विमोकाय भवति । विमुक्ताय वाऽन्नमपि दत्तं भवति । तस्मादित्यादि । यश्चैवमिमं वृत्तान्तं वेद यश्च न वेद लौकिकः । हितमेव सर्वेऽप्याहुः । कथं—सुहितः सुतृप्तो वाजी अश्वश्च सुधायं आभीक्ष्ण्येण शोभनं ददातीति । अ-

स्रुचं जुहोत्येष वा अग्नेर्विमोको वि-
मुच्यैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्मा-
दाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधायꣳ ह
वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव
वाजी तमेव तत्प्रीणाति स एनं प्री-
तः प्रीणाति वसीयान्भवति ॥४८॥

वि-मोकः । विमुच्येति वि-मुच्य । एव । अस्मै । अन्नम् । अपीति । दधाति । तस्मात् । आहुः । यः । च । एवम् । वेद । यः । च । न । सुधायमिति सु-धायम् । ह । वै । वाजी । सुहित इति सु-हितः । दधाति । इति । अग्निः । वाव । वाजी । तम् । एव । तत् । प्रीणाति । सः । एनम् । प्रीतः । प्रीणाति । वसीयान् । भवति ॥ ४८ ॥

प्रतीची दिक्तस्यास्ते हिम्भो यश्च निलिम्पा नामेह
गृहा इति लूक्षो वसीयान्भवति ॥१०॥

मिश्रायमश्वस्थानीय । तमेव तेन भागेन प्रीणाति । स चैन प्रीत प्रीणाति । ततो वसीयान् वसुमत्तरो भवति यजमान । 'दि ग्मतो लूक्ष' ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे दशमोऽनुवाकः

इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णो यमाय राज्ञ ऋश्यं ऋषभाय राज्ञे गवयश्शार्दूलाय राज्ञे गौरः पुरुषराजाय मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलङ्गोः क्रिमिस्सोमस्य रा-

[1]इन्द्राय । राज्ञे । सूकरः । वरुणाय । राज्ञे । कृष्णः । यमाय । राज्ञे । ऋश्यः । ऋषभाय । राज्ञे । गवयः । शार्दूलाय । राज्ञे । गौरः । पुरुषराजायेति पुरुष-राजाय । मर्कटः । क्षिप्रश्येनस्येति क्षिप्र-श्येनस्य । वर्तिका । नीलङ्गोः । क्रि-

---

[1]अथाश्वमेधिका पशवो विधीयन्ते । वैश्वदेवं काण्डम् । 'इन्द्राय राज्ञे सूकर' इत्यारभ्य एकाशीत्य एकादशानुवाकाम्नाता आरण्या वेदितव्याः । आद्या एकादशिनी—दुर्ग्रहास्तान् सिंहादीन् चित्रपटे लिखित्वा उपाकरणादि कुर्यात् इत्येके । ग्राम्याणां साधारण्येऽप्यारण्या एव ग्रहीतव्याः । तत्र चतुर्थ्या षष्ठ्यन्तेन न देवतासम्बन्धः प्रतिपाद्यते । इन्द्राय देवानां राज्ञे सूकरो वराह आलभ्यते । वरुणाय अपां राज्ञे कृष्णः कृष्णमृगः । यमाय धर्माणां राज्ञे ऋश्यः मृगविशेषः । गुणविहीनशान् [विहीनो वा] । ऋषभाय गवां राज्ञे गवयः गोसदृशः सास्नारहितः । शार्दूलाय आरण्यानां राज्ञे गौरः गौरमृगः । रक्त इत्येके । शुक्ल इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय म

ज्ञः कुलुङ्गस्सिन्धोश्शिशुमारो हि-
मवंतो हस्ती ॥ ४१ ॥
मयुः प्राजापत्य ऊलो हलीक्ष्णो वृ-
षदꣳशस्ते धातुस्सरस्वत्यै शारिः

ज्ञः । सोमस्य । राज्ञः । कुलुङ्गः । सिन्धोः । शि-
ꣳशुमारः । हिमवंत इति हिम-वतः । हस्ती॥४१

इन्द्रायाष्टाविꣳशतिः ॥ ११ ॥

[1]मयुः । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । ऊलः ।
हलीक्ष्णः । वृषदꣳशः । ते । धातुः । सरस्वत्यै ।
शारिः । श्येता । पुरुषवागिति पुरुष-वाक् । सर-

कैदः वानरः । क्षिप्रश्येनस्य क्षिप्रगतेश्शकुनराजस्य श्येनविशेषस्य वर्तिका याअक[चटका]सदृशी । नीलङ्गोः नीलप्रभस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राज्ञे क्रिमिः गोमयपिण्डकरी । सोमस्य राज्ञः ओषधीनां कुलुङ्गः चित्ता*कद्रुकस्वनः । सिन्धोः शिशुमारः ग्राहः । हिमवतो हस्ती गजः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकादशोनुवाकः.

---

[1]मयुः किंपुरुष इत्येके । आरण्यमयूर इत्यन्ये । स प्राजापत्यः । अन्नादयस्त्रयो धातुः । ऊलः कुररः । कङ्क इत्य-

*चित्रा.

श्वये॒ता पु॑रुष॒वाक्सर॑स्वते शु॒कः श्ये॒-
तः पु॑रुष॒वागा॑र॒ण्योऽजो न॑कु॒लश्शका॒
ते पौ॒ष्णा वा॒चे क्रौ॒ञ्चः ॥५०॥
अ॒पां नप्त्रे॒ ज॒षो ना॒क्रो मक॑रः कु-
ली॒कय॒स्तेऽकू॒पार॑स्य वा॒चे पैँङ्ग॒रा॒जो

स्वते । शुकः । श्ये॒तः । पु॒रु॒ष॒वागिति॑ पुरुष—वाक् ।
आ॒र॒ण्यः । अ॒जः । न॒कु॒लः । शका॑ । ते । पौ॒ष्णाः ।
वा॒चे । क्रौ॒ञ्चः ॥ ५० ॥

म॒षुस्त्र॒यो॒विꣳशतिः ॥ १२ ॥

[1]अ॒पाम् । नप्त्रे॑ । ज॒षः । ना॒क्रः । मक॑रः । कु॒-
ली॒कय॑ः । ते । अकू॒पार॑स्य । वा॒चे । पै॒ङ्ग॒रा॒ज इति॑

न्ये । दीर्घकर्ण इत्यपरे । यच्छब्दश्रवणान्मत्स्या उत्तिष्ठन्ति । श्लीक्ष्णः तृणसिंह इत्यन्ये । हरितचटक इत्येके । वृषदंशो मार्जारः तत्सदृश इत्येके । दीर्घकर्णो मृगसदृश इत्यन्ये । श्वाव्या-दयस्तरस्वते । शुकादयस्सप्त पौष्णाः । वाचे सरस्वत्या. क्रौञ्चः सञ्जरीटः दारुणरवः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वादशोऽनुवाक..

---

[1]अपां नप्त्रे चतुर्थानि और्वाग्नये जषः अवटुण्डो [जषवत्तुण्डो] मकरः । झषो भाषायाम् । झष हिंसायाम् । पचाद्यच् । नक्रा-

भगाय कुपीतक आती वाहसो दार्वि-
दा ते वायव्या दिग्भ्यश्चक्रवाकः॥५१
वलायाजगर आखुस्सृजया शय-
ण्डकस्ते मैत्रा मृत्यवेऽसितो मन्य-

पैङ्ग—राजः । भगाय । कुपीतकः । आती । वाहसः। दार्विदा । ते । वायव्याः । दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः। चक्रवाकः ॥ ५१ ॥

अपामेकान्न विंशतिः ॥ १३ ॥

[1]वलाय । अजगरः । आखुः । सृजया । शय-ण्डकः । ते । मैत्राः । मृत्यवे । असितः । मन्यवे।

द्य त्रयः अकूपारस्य समुद्रस्य । नक्रः दीर्घतुण्डो ग्राहः । दीर्घपुच्छो मत्स्य इत्येके । मकरः पर्यस्ततुण्डः । कुलीकयः बहुपान्मत्स्यविशेषः नाकावर्तो नाम । वान्ते पैङ्गराजः भारद्वाजः रक्ताकारः। समुद्रतरङ्गचारी महापक्षीत्यन्ये । चकोर इत्यपरे । भगाय कुपीतकः समुद्रकाकः । आत्यादयस्त्रयो वायव्याः । पूर्ववत् पुंसः शेषः । आती आतिः चापः इत्येके । वाहसः मात्रहकः नक्तनायकः (?) घूमलेप इत्यन्ये । दार्विदा दर्वा श्येनात्मा मल्पक्षी । द्रुमकुक्कुट इत्यन्ये । दिग्भ्यः चक्रवाकः दिवाविरही ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे त्रयोदशोऽनुवाकः.

---

[1]वलायाजगरः प्रसिद्धः । आख्वादयस्त्रयो मैत्राः । आखुः प्रसिद्धः । सृजया नीलमक्षिका, शुक्लसर्प इत्येके । नीलमहिष इत्यपरे । शयण्डकः

वै स्व॒जः कु॒म्भी॒नसः॑ पु॒ष्कर॒सा॒दो
लो॑हि॒ता॒हि॒स्ते त्वा॒ष्ट्राः प्र॑ति॒श्रु॒त्का॑यै
वा॒हु॒सः ॥ ५२ ॥
पु॒रु॒ष॒मृ॒गश्च॒न्द्रम॑से गो॒धा काल॑का

स्व॒ज इति॑ स्व–जः । कु॒म्भी॒नस॒ इति॑ कु॒म्भी–न॒सः । पु॒ष्क॒र॒सा॒द इति॑ पु॒ष्क॒र–सा॒दः । लो॒हि॒ता॒हि॒रिति॑ लो॒हि॒त–अ॒हिः । ते । त्वा॒ष्ट्राः । प्र॒ति॒श्रु॒त्का॒या इति॑ प्र॒ति–श्रु॒त्का॑यै । वा॒हु॒सः ॥ ५२ ॥

व॒ला॒या॒ष्टा॒द॒श ॥ १४ ॥

[1]पु॒रु॒ष॒मृ॒ग इति॑ पु॒रु॒ष–मृ॒ग । च॒न्द्रम॑से । गो॒धा । काल॑का । दा॒र्वा॒घा॒ट इति॑ दा॒रु–आ॒घा॒त । ते ।

स्वजास । गृत्से असित कृष्णसर्प । मन्यो रथन सर्पविशेष । स्वय जायते पलालादिषु । कुम्भीनसादय त्रयस्त्वाष्ट्रा । कुम्भीनस घोण रसापशील । पुष्करसाद पुष्करसर्प इत्यन्ये । भ्रमर इत्येके । लोहिताहि श्वेतलोहितसर्प । प्रतिश्रुत्काये प्रतिश्रुत्ये वाहस अजगारसर्प ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे चतुर्दशोनुवाक

---

[1]पुरुषमृग पुरुषमुखो मृग चन्द्रसमे । गोधादय त्रयो वनस्पतीनाम् । गोधा मुसलिका । महागोधा इत्येके । कालका लटा* । स्वा-

*भरटा इति माधवीये.

दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनामेण्यह्ने कृ-
ष्णो रात्रियै पिकः क्षिवङ्का नील-
शीर्ष्णी तेऽर्यम्णे धातुः कत्कटः॥५३
सौरी वलाकर्श्यो मयूरश्श्येनस्ते गं-
न्धर्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां

वनस्पतीनाम् । एणी । अह्ने । कृष्णः । रात्रियै । पिकः । क्षिवङ्का । नीलशीर्ष्णीति नील-शीर्ष्णी । ते । अर्यम्णे । धातुः । कत्कटः ॥ ५३ ॥

पुरुषमृगोऽष्टादश ॥ १५ ॥

[1]सौरी । वलाका । ऋश्यः । मयूरः । श्येनः । ते । गन्धर्वाणाम् । वसूनाम् । कपिञ्जलः । रुद्राणाम् ।

कुकलघण्डिनी । दार्वाघाटः द्रुमकुक्कुटः । एणी मृगः अह्ने । कृष्णो मृगः रात्र्यै । पिकादयः त्रयः अर्यम्णे । पिकः कोकिलः । क्षिवङ्का रक्तमुखी वानरी । नीलशीर्ष्णी कृष्णमुखी वानरी । 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् । धातुः कत्कटः पिल्लारी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पञ्चदशोनुवाकः.

---

[1]सौरी बलाका प्रावृड्विषा । ऋश्यादयस्त्रयो गन्धर्वाणाम् । गन्धर्वा देवताः प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलः तित्तिरिजातीयः अधोनिपात्यः* रुद्राणां तित्तिरिः पुरुषस्वरः । रोहित्ताद्याः तिस्रः

---

*काष्ठविकर्त्तरि इति द्राविडभाषया प्रतिपदं प्रचित्तोदो दृश्यते.

तित्तिरी रोहित्कुण्डृणाची गोलत्तिका
ता अप्सरसामरण्याय सृमरः ॥५४
पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः क-
शस्तेऽनुमत्या अन्यवापोऽर्धमासा-
नां मासां कश्यपः क्वयिः कुटरुर्दा-

तित्तिरिः । रोहित् । कुण्डृणाची । गोलत्तिका । ताः । अप्सरसाम् । अरण्याय । सृमरः ॥ ५४ ॥

सौर्यैष्टादश ॥ १६ ॥

[1]पृषतः । वैश्वदेव इति वैश्व—देवः । पित्वः । न्यङ्कुः । कशः । ते । अनुमत्या इत्यनु—मत्यै । अन्यवाप इत्यन्य—वापः । अर्धमासानामित्यर्ध—मासा-

अप्सरसाम् । रोहित् ऋश्यस्त्री कुण्डृणाची ग्रहगौलिका* । गोलत्तिका खञ्जरीटका । पीतशुक्लेति केचित्[†] । अरण्याय सृमरः चमरः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे षोडशोऽनुवाकः.

[1]पृषतः श्वेतः श्वेतबिन्दुशबलाङ्गो मृग । पित्वादयस्त्रयोऽनुमत्यै । न्यङ्कुः हरिण । ऋक्ष इत्येके । कशः सूतवशा नकुलजातिः लोमवपुश्शरा । अन्यवाप पुष्ट[क्षुद्र]विशेषः । मासा कश्यपः कच्छपः । कय्यादयस्त्रयस्सिनीवाल्यै । क्वयि जलकुक्कुटः । हि-

*मच्चुप्पकी. [†]मजटी

त्यौहस्ते सिनीवाल्यै बृहस्पतये शि-
त्पुटः ॥ ५५ ॥
शका भौमी पान्त्वः कशों मान्थी-
लवस्ते पितॄणामृतूनां जहका संव-

नाम् । मासाम् । कश्यपः । क्वयिः । कुटरुः । दा-
त्यौहः । ते । सिनीवाल्यै । बृहस्पतये । शित्पुटः ॥
पृषतोऽष्टादश ॥ १७ ॥

[1]शका । भौमी । पान्त्वः । कशः । मान्थीलवः । ते । पितॄणाम् । ऋतूनाम् । जहका । संवत्सरायेति सं–वत्सराय । लोपा । कपोतः । उलूकः ।

रण्याशीत्येके । कुटरुः मृगसिंहः । उलूकविशेष इत्यन्ये । दात्यूहः जलकुक्कुट इत्येके । पुष्करिणीवसतिरित्यन्ये । बृहस्पतये शित्पुटः मार्जारसदृशो जातिविशेषः । मीतपूर इत्येके ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तदशोऽनुवाकः.

---

[1]शका उक्ता* पान्त्वादयस्त्रयः पितॄणाम् । शकुनिनिपातः कशाः गतः† । मान्थीलवः महाउदपुक्‡ । शकुनिकुट्टक इत्येके । ऋतूनां जहका बिलवासी§ । क्रोष्टा शल्लिजातीयः । क्षुद्रविशेष इत्येके । संवत्सराय लोपा मृगविशेषः । लोमाविकेत्ये-

---

*सं. ५-५-१२. †सं. ५-५-१७. ‡पिदनध्माऽ. §नाग्ननी.

थ्सराय लोपा कपोत उलूकश्शश-
स्ते नैर्ऋताः कृकवाकुस्सावित्रः ॥
रुरू रौद्रः कृकलासश्शकुनिः पिप्प-
का ते शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्र-
ह्मणे शार्गस्तरक्षुः कृष्णश्श्वा चतुर-

शशः । ते । नैर्ऋता इति नैः-ऋताः । कृकवाकुः । सावित्रः ॥ ५६ ॥

शका ऽष्टादश ॥ १८ ॥

[1]रुरुः । रौद्रः । कृकलासः । शकुनिः । पिप्पका । ते । शरव्यायै । हरिणः । मारुतः । ब्रह्मणे । शार्गः । तरक्षुः । कृष्णः । श्वा । चतुरक्ष इति चतुः-

---

के । श्मशानशकुनिरित्यन्ये । कपोतादयस्त्रयो नैर्ऋताः । कपोतो रक्तपादः । उलूको दिवाभीतः । शशः मृगविशेषः । उद्गत्य कुटिका कृकवाकुः अरण्यकुक्कुटः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे अष्टादशोनुवाकः.

---

[1]रुरुः मृगविशेषः । कृकलासादयः त्रयश्शरव्यायै । कृकलासः कामरूपी* । शकुनिः काकः । पिप्पका कुलाली शकुन्तिका । हरिणो मारुतः गतः । ब्रह्मणे शार्गः आरण्यचटकः । तरक्ष्वादयः

*पचोरलि

क्षो गर्दभस्त इतरजनानामग्नये धूं-
क्ष्णा ॥ ५७ ॥
अलज आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः प्लव-
स्तेऽपामदित्यै हꣳससाचिरिन्द्राण्यै
कीरूशा गृध्रश्शितिकक्षी वार्ध्रा-

अक्षः । गर्दभः । ते । इतरजनानामितीतर-जनानाम् । अग्नये । धूंक्ष्णा ॥ ५७ ॥

रुरुर्विꣳशतिः ॥ १९ ॥

[1]अलजः । आन्तरिक्षः । उद्रः । मद्गुः । प्लवः । ते । अपाम् । अदित्यै । हꣳससाचिरिति हꣳस-साचिः । इन्द्राण्यै । कीरुशा । गृध्रः । शितिकक्षीति शिति-कक्षी । वार्ध्राणसः । ते । दिव्याः । द्या-

---

त्रय इतरजनानाम् । तरक्षु व्याघ्रविशेषो गर्दभाकार कृष्णवर्ण । चतुरक्ष श्वा अक्ष्णोरुपरि बिन्दुद्वयवान् । गर्दभ प्रसिद्ध । अग्नये धूक्ष्णा श्वेतकाकी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकोनविंशोऽनुवाक

---

[1]अलज भास ॥ उद्रादयस्त्रयोऽपाम् । उद्रो जलबिडाल । मद्गु जलकाक । प्लव शकटबिल । अदित्यै हससाचि सर्वश्वेतो हस । इन्द्राण्यै कीरुशा कुलाली शकुन्तिका । गृध्रादय स्त्रयो दिव्या । गृध्र प्रसिद्ध । शितिकक्षी पाण्डुरोदर गृध्र ।

णस्स्ते दि॒व्या द्या॑वापृथि॒व्यां श्वा॒-
वित् ॥ ५८ ॥
सु॒प॒र्णः पा॑र्ज॒न्यो ह॒ꣳसो वृको॑ वृष-
द॒ꣳशस्त ऐ॒न्द्रा अ॒पामु॒द्रो॑ऽर्य॒म्णे
लो॑पा॒शस्सि॒ꣳहो न॑कु॒लो व्या॒घ्रस्ते
म॑हे॒न्द्राय॒ कामा॑य॒ पर॑स्वान् ॥५९॥

वापृथि॒व्येति॑ द्यावा-पृथि॒व्यां । श्वा॒विदिति॑ श्व-
वित् ॥ ५८ ॥

अ॒ल॒जो॑ऽष्टादश ॥ २० ॥

[1]सु॒प॒र्ण इति॑ सु-प॒र्णः । पा॒र्ज॒न्यः । ह॒ꣳसः ।
वृकः॑ । वृ॒ष॒द॒ꣳशः । ते । ऐ॒न्द्राः । अ॒पाम् । उ॒द्रः ।
अ॒र्य॒म्णे । लो॒पा॒शः । सि॒ꣳहः । न॒कु॒लः । व्या॒घ्रः ।
ते । म॒हे॒न्द्रायेति॑ महा-इ॒न्द्राय॑ । कामा॑य । पर॑-
स्वान् ॥ ५९ ॥

सु॒प॒र्णो॑ऽष्टादश ॥ २१ ॥

पार्ष्णीणस * वर्द्धणचारीक इत्येके । खड्गमृग इत्येके । द्यावा-पृथिव्या श्वावित् । शल्ली सूचीरोमा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे विंशोनुवाक

सुपर्ण प्रसिद्ध हसादयस्त्रय ऐन्द्रा । हसो गत । वृक लोहितग्या । वृषदश मार्जारसदृश । अपामुद्र उक्त [1] । अर्यम्णो

*अणराल्

[1] सि ५ ५ १०

त्रे पृषोदरस्सौर्यो वलक्षः पेत्वः॥६१
अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वान्-
धोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतना-
भी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः
कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजस्सारस्व-

ति–पृष्ठौ । वार्हस्पत्यौ । धात्रे । पृषोदर इति पृष–उदरः । सौर्यः । वलक्षः । पेत्वः ॥ ६१ ॥

अश्वस्तूपरोऽदश॥ २३ ॥

अग्नये । अनीकवत इत्यनीक–वते । रोहिताञ्जिरिति रोहित–अञ्जिः । अनड्वान् । अधोरामाविति अधः–रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । रजतनाभी इति रजत–नाभी । वैश्वदेवाविति वैश्व–देवौ । पिशङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्माषः । आग्नेयः । कृ-

मुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धात्रे पृषोदरः श्वेतबिन्दुमदुदरः । पृषोदरादित्वादभीष्टरूपस्वरसिद्धिः । सौर्यो वलक्ष श्वेतः पेत्व उक्तः* ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे त्रयोविंशोऽनुवाकः.

---

[1]अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वान् रोहितलिङ्गः । रक्त इत्येके । अधोरामौ उक्तौ* । पौष्णौ रजतनाभी शुक्लनाभी । वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ उक्तौ† । मारुतः कल्माषः आग्नेय कृष्णोऽजः ।

*सं. ५-५-२२. †सं. ५-५-२१.

ती मेषी वारुणः कृष्ण एकशिति-
पात्पेत्वः ॥ ६२ ॥

ष्णः । अजः । सारस्वती । मेषी । वारुणः । कृष्णः ।
एकशितिपादित्येक-शितिपात् । पेत्वः ॥ ६२ ॥

अग्नयेऽनीकवते द्वाविंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकेन प्रजापतिः प्रेणाऽनु यजुषाऽऽपो विश्व-
कर्माऽग्न आ याहि सुवर्गाय वज्रो गायत्रेणाग्नं उदधे
समीचीन्द्राय मयुरपां बलाय पुरुषमृगस्सौरी पृष-
तश्शाका रुरुरलजस्सुपर्ण आग्नेयोऽश्वोऽग्नयेऽनीक-
वते चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकेन स पापीयानेतद्वा अग्नेर्धनु-
स्तद्देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा अपां न-
प्त्रेऽश्वस्तूपरो द्विपंष्टिः॥६२॥

हरिः ओम्

गत । सारस्वती मेषी । गता* । वारुण कृष्ण एकशितिपात्
श्वेतैकपाद । पेत्व उक्त† ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
पञ्चमे काण्डे पञ्चमे प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः.

समाप्तः प्रपाठकः.

हरिः ओम्

*स २-१-२

†स. ५५२२.

अथ पञ्चमप्रपाठकप्रारम्भः

हरिः ओम् ॥ हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः । अग्निं या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपश्शꣳ स्योना भवन्तु । यासाꣳ राजा वरुणो याति

¹हिरण्यवर्णा इति हिरण्य–वर्णाः । शुचयः । पावकाः । यासु । जातः । कश्यपः । यासु । इन्द्रः । अग्निम् । याः । गर्भम् । दधिरे । विरूपा इति वि–रूपाः । ताः । नः । आपः । शम् । स्यो-

---

¹अत परमग्निकाण्डमेवाग्रन्थार्थेयम् ॥ तत्र कुम्भेष्टकोपधानमन्त्राः—हिरण्यवर्णा इत्याद्याः ॥ प्रथमा त्रिष्टुप् । हिरण्यवर्णाः हितरमणीयवर्णाः, हिरण्यसदृशवर्णा वा स्वच्छत्वात् । शुचयः शुद्धाः । पावकाः शोधयित्र्यः । 'पावकादीनां छन्दसि' इतीत्वाभावः । यासु जातः कश्यपः प्रजापतिः 'तद्यदशपोताऽन्वसृज्यत । प्रजापतिर्वै दशहोता'* इति । यासु चेन्द्रो जातः मध्यमो विद्युदात्मा, याश्चाग्निं गर्भं दधिरे धारयन्ति, यथा 'अग्ने गर्भो अपामसि'† इति । ता आपः विरूपाः नः अस्माकं शान्तिहेतवः स्योनाः सुखहेतवश्च भवन्तु ॥

---

*ब्रा. २-२-१. †सं. ४-२-२.

मध्ये॑ सत्यानृ॒ते अ॑व॒पश्य॒ञ्जना॑नाम्।
म॒धु॒श्चुत॒श्शुच॑यो॒ याः पा॑व॒कास्ता न॒
आप॒श्शꣳ स्यो॒ना भ॑वन्तु । यासां॒
. दे॒वा दि॒वि कृ॒ण्वन्ति॑ भ॒क्षं या अ॒न्त-
रि॑क्षे बहु॒धा भव॑न्ति । याः पृ॑थि॒वीं

नाः । भ॒व॒न्तु॒ । [3]यासा॑म् । राजा॑ । वरु॑णः । याति॑।
मध्ये॑ । स॒त्या॒नृ॒ते इति॑ सत्य–अ॒नृ॒ते । अ॒व॒पश्य॒-
न्नित्य॑व–पश्य॑न् । जना॑नाम् । म॒धु॒श्चुत॒ इति॑ मधु–
श्चुत॑ः । शुच॑यः । याः । पा॒व॒काः । ताः । न॒ः ।
आप॑ः । शम् । स्यो॒नाः । भ॒व॒न्तु॒ । [3]यासा॑म् । दे॒-
वाः । दि॒वि । कृ॒ण्वन्ति॑ । भ॒क्षम् । याः । अ॒न्तरि॑-
क्षे । ब॒हु॒धेति॑ बहु–धा । भव॑न्ति । याः । पृ॒थि॒वीम् ।

[2]द्वितीया—यासा राजेति त्रिष्टुप् ॥ यासा मध्ये वरुणो राजा वरणीयो वा आदित्यो याति सत्यानृते जनानामवपश्यन् अवहितः पश्यन् मधुश्चुतः मधुरसस्य क्षारयित्र्य शुचय इत्यादि । गतम् ॥

[3]यासां देवा इत्यादि ॥ तृतीया त्रिष्टुप् । यासामेकदेशमन्नं सोमं वा देवा अपि भक्षं कृण्वन्ति । यद्वा—देवा आदित्यरश्मयः दिवि आदित्यमण्डले या भक्षं कुर्वन्ति स्थापयन्ति । कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । याश्चान्तरिक्षे बहुधा भवन्ति बहुप्रकारा आविर्भवन्ति वर्षासु । याश्च

पर्यसोन्दन्ति ॥१॥ शुक्रास्ता न आ-
पश्शꣳ स्योना भवन्तु । शिवेन मा
चक्षुषा पश्यतापश्शिवया तनुवोप
स्पृशत त्वचं मे । सर्वाꣳ अग्नीꣳर-
प्सुषदो हुवे वो मयि वर्चो बलमो-

पर्यसा । उन्दन्ति ॥ १ ॥ शुक्राः । ताः । नः । आपः । शम् । स्योनाः । भवन्तु । शिवेन । मा । चक्षुषा । पश्यत । आपः । शिवया । तनुवा । उपेति । स्पृशत । त्वचम् । मे । सर्वान् । अग्नीन् । अप्सुषद इत्यप्सु-सदः । हुवे । वः । मयि । व

पृथिवीं पयसा स्नेनेत्यशेन [श्नैनेवाशेन] ओदनेन वा रेतुना उन्दन्ति क्लेदयन्ति शुक्रा निर्मला । ता न इत्यादि । गतम् ॥

'चतुर्थी—शिवेनेति त्रिष्टुप् ॥ आप इति प्रथमपादान्त । हे आप । शिवेन शान्तेन चक्षुषा मा पश्यत । किं च—शिवया तनुवा शरीरेण मे त्वचमुपस्पृशत । तथा हे अहमासादिनात्मा सर्वानग्नीनप्सुषद ये अप्सु युष्मासु सीदन्ति तान्युष्मत्सम्बन्धिन युष्मदर्थं वा हुवे आह्वयामि । 'दीर्घादटि समानपादे' इत्युभयत्र रुत्वम्, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । यूयमपि मयि वर्चः अन्नं तज्ञ सामर्थ्यं ओजस्तेजश्च नियत निधेयेन स्थापयत ॥

ज्<u>रो</u> नि धत्त । यद्<u>द</u>दस्संप्र<u>य</u>तीरह<u>ा</u>-
वनंदता <u>ह</u>ते । तस्म<u>ा</u>दा न<u>द्यो</u> नाम॑
स्<u>थ</u> ता व<u>ो</u> नामा॑नि सिन्धवः । य-
त्प्रेषि॑त<u>ा</u> वरु॑णेन<u>्</u> ताश्शीभ॑ꣳ स<u>म</u>व॑-

र्चः । वलम् । ओजः । नीर्ति । धत्त । ⁰यत् । अ-
दः । सम्प्रयतीरिति सं-प्रयतीः । अहौं । अनंदत ।
हते । तस्मात् । एतिं । नद्य । नाम । स्थ । ता ।
वः । नामानि । सिन्धवः । ⁰यत् । प्रेषिता इति

⁰पञ्चमी—यद्द इत्यनुष्टुप् ॥ समयतीरिति प्रथमपादान्त । अद इति सप्तम्या अलुक् । अमुष्मिन्नहा अहन्तव्ये मेघे हते ताडिते यद्यस्माद्यूय समयती समूयतश्चेतश्च प्रतियान्त्य * अन दत शब्द कृतवत्यस्थ । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहिताया दीर्घत्वम् । एतेश्शतरि 'इणो यण' वा छन्दसि इति पूर्व सवर्णदीर्घत्वम्, 'शतुरनुम' इति नद्या उदात्तत्वम् । तस्मात्का रणादाभिमुख्येनाव्यवधानेनेव नद्यो नाम यूय स्थ नदनाद्य इत्यु च्यध्वे । नडिति पचादिषु पाठात् दित्व 'उदात्तस्वरितयो' इति विभक्तिस्स्वरितत्वे । हे सिन्धव स्यन्दनशीला । 'स्यन्दे संप्र सारण धश्च' इत्युप्रत्यय । ता तादृशानि व युष्माक नामानि अन्वर्थानीत्यर्थ ॥

⁰नामान्तराणामपि व्युत्पत्ति प्रदर्शयिष्याम इति बहुवचनान्ते देशेनोपक्षिप्त तत्राप इति नाम व्युत्पादयितुमाह—यदिति ॥

*धावन्त्य

ल्गत ॥ २ ॥ तदाप्नोदिन्द्रो वो युती-
स्तस्मादापो अनु स्थन । अपका-
मꣳ स्यन्दमाना अवीवरत वो हि-

प्र–इ॒षि॒ताः । वरुणेन । ताः । शीभम् । स॒मवल्ग॒-
तेति सं–अवल्गत ॥ २ ॥ तत् । आ॒प्नो॒त् । इन्द्रः ।
व॒ः । य॒तीः । तस्मात् । आपः । अन्विति । स्थ॒-
न॒ । [7]अ॒प॒का॒ममित्यप–का॒मम् । स्यन्दमानाः ।
अवीवरत । व॒ः । हिकम् । इन्द्रः । व॒ः । शक्तिभि॒-

षष्ठी—इयमप्यनुष्टुप् । यदाज्ञा वरुणेन राज्ञा प्रेषिता आदि
त्येन रश्मिभिर्वा नीता सत्यस्ता यूय शीभ शिव शोभन स
मवल्गत सम्भूय नृत्यन्त इव शोभन चेष्टितवत्य । तदानीं व
युष्मान् यती गच्छती विलक्षणमती मध्यमस्थाने आप्नोदिन्द्र ।
तस्मात्कारणात् अनु अनन्तर तत प्रभृति आप स्थन अप्शब्द-
वाच्या स्थ । आप्नोते कर्मणि क्विप्, 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति
तनपादेश ॥

[7]सप्तमी—अपकाममित्यनुष्टुप् ॥ अत्र वारिति नाम व्याचष्टे—
अपकाम विनैव कामेन स्यन्दमाना सदा स्यन्दन कुर्वाणा व
युष्मान् इन्द्र अवीवरत वृतवान् युष्मानात्मसात्कर्तुमैच्छत् । व
युष्माक शक्तिभि हेतुभि । हिकमिति पादपूरणे, प्रसिद्धौ वा ।
वस ईप्सायाम्, चुरादिरदन्त व्यत्ययेन सन्वद्भाव । वृणोते-
र्वा स्वार्थिकेण छान्दस । देवी देवनशीला तस्मात्कारणात्

कम् । इन्द्रो वृत्रशक्तिभिर्देवीस्तस्मा-
द्वार्णाम वो हितम् । एको देवो अ-
प्यतिष्ठत्स्यन्दमाना यथावशम् । उ-
दानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ।

रिति शक्ति-भिः । देवीः । तस्मात् । वाः । नाम । वः । हितम । [8]एकः । देवः । अपीति । अतिष्ठत् । स्यन्दमानाः । यथावशमिति यथा-वशम् । उदिति । आनिषुः । महीः । इति । तस्मात् । उदकम् । उच्यते । [9]आपः । भद्राः । घृतम् । इत् ।

वारिति नाम व युष्माकं हितं निहितं, सर्वस्म वा हितम् । वर्णव्यत्ययेन णत्वम् ॥

[8]अष्टमी—एक इत्यनुष्टुप् ॥ अत्रोदकं व्युत्पादयति—एको देव इन्द्र अप्यतिष्ठत् स्वामित्वेनाध्यतिष्ठत् । अध्यर्थं अपिशब्द । यथावश यथेष्ट इतश्चेतश्च स्यन्दमाना आप । यद्वा—स्यन्दमानास्सर्वास्स्रवन्तीरप यथावशमप्यतिष्ठत् मध्यमे स्थाने आत्मनि आत्मनो वश नीतवान् । तेन देवबहुमानेन आप उदानिषु उच्छ्वसितवत्य महीरिति महत्यो जाता वयमेतेनेति । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तस्मात्कारणादुदकमित्यपा नाम निरुच्यते उदानादुदकमिति । उत्पूर्वादनितेरौणादिक कप्रत्यय, नकारलोपश्च ॥

[9]नवमी—आपो भद्रा इति त्रिष्टुप् ॥ आपो भद्रा मन्दनीया

आपो॑ भ॒द्रा घृ॒तमिदाप॑ आसुर॒ग्नी-
षोमौ॑ बिभ्र॒त्याप॒ इत्ताः । ती॒व्रो रसो॑
मधु॒पृचा॑म् ॥ ३ ॥ अ॒र॒ङ्ग॒म आ मा॑
प्रा॒णेन॑ स॒ह वर्च॑सा गन्न् । आदि-

आप॑ः । आ॒सुः॒ । अ॒ग्नीषोमा॒वित्य॒ग्नी–सोमौ॑ । बि॒भ्र॒ति॒ । आप॑ः । इ॒त् । ताः । ती॒व्रः । रस॑ः । म॒धु॒पृचा॒मिति॑ मधु–पृचा॑म् ॥ ३ ॥ अ॒र॒ङ्ग॒म इत्य॑रं–ग॒मः । एति॑ । मा॒ । प्रा॒णेनेति॑ प्र–अ॒नेन॑ । स॒ह । वर्च॑सा । ग॒न्न् । [10]आत् । इत् । प॒श्या॒मि॒ । उ॒त । वा॒ ।

आप एव घृतमाज्यमासु भवन्ति तृणादिनिष्पादनेन गवां धारकत्वात् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्लिटि न भूभाव । किंच—ता एव आप अग्नीषोमौ बिभ्रति धारयन्ति स्वकार्यादिह [अन्नादिना] विद्युन्निष्पत्त्याऽग्निं रश्मिवृद्ध्या सोमम् । 'ईदग्ने' इतीत्वम्, 'अग्नेस्तुत् स्तोमसोमा' इति षत्वम्, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । तादृशीनामपां मधुपृचां मधुस्वादुना रसेन संपृक्तानां तीव्र उत्कृष्टो रस अरङ्गम पर्याप्तगमन कदाचिदप्यक्षीणेन प्राणेन चक्षुरादिना वर्चसा बलेन च सह मा आगन् आगच्छन्तु, तद्धेतुत्वात्प्राणादिस्थिते । गमे छान्दसे लुङि च्लेर्लुक् । 'मो नो धातो' इति नत्वम् ॥

[10]दशमो—आदिति त्रिष्टुप् ॥ प्राणेन सहागन् इत्युक्तम् । तदिदानीं समर्थयते—आदित् अनन्तरमेवाह पश्यामि । उत अपि

त्यंश्याम्युत वा शृणोम्या मा घोषो
गच्छति वाङ्न आसाम् । मन्ये भे-
जानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा
अतृपं यदा वः । आपो हि ष्ठा म-
योभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे

शृणोमि । एति । मा । घोषः । गच्छति । वाक् । नः । आसाम् । मन्ये । भेजानः । अमृतस्य । तर्हि । हिरण्यवर्णा इति हिरण्य-वर्णाः । अतृपम् । यदा । वः । [11]आपः । हि । स्थ । मयोभुव इति मयः-भुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन ।

वा शृणोमि । घोषश्च मामागच्छति । अस्माकं वाग्रूप आसा युष्माकमागमनेन रसेन वा । किं बहुना—तर्हि तदानीं अमृतस्य भेजानं अमृतमेव भजन् अहं मन्ये तर्कयामि । पूर्ववत्कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यदा—यदाहि हे हिरण्यवर्णाः व यु-ष्माकं अतृपं युष्मत्पानेन सुहितोऽभवम् । तृप तृप तृप्तौ, तौदा-दिक । सुहितार्थयोगे षष्ठी ॥

[11]आपो हिष्ठादयस्तिस्रः 'ति पानमा'* इत्यत्र [illegible] । आपः व्यापितास्स्थ मयोभुव सुखस्य भावयित्र्य [illegible] अस्मान् ऊर्जे रसाय दधातन स्थापयत ऊर्जं [illegible] महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे [illegible]

---

*तै. ४ । १.

रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो
रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशती-
रिव मातरः । तस्मा अरं गमाम
वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो
जनयथा च नः । दिवि श्रयस्वा-
न्तरिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्र-

महे । रणाय । चक्षसे । [12]यः । वः । शिवतम इति शिव-तमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः । उशतीः । इव । मातरः । [13]तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथ । च । नः । [14]दिवि । श्रयस्व । अन्तरिक्षे । यतस्व । पृथिव्या । समिति । भव । ब्रह्मव-

[12]यो वः युष्माकं शिवतमो रसः तं अस्मान् भाजयत इह कर्मणि । तस्य वा एकदेशमस्मान् भापयत उशतीः कामयमाना मातर इवेति द्वितीया ॥

[13]तस्मै युष्माकं रसाय पर्याप्तं गमाम तं गम्यास्म । यस्य रसस्य क्षयाय निवासभूतं पुरुषं जिन्वथ प्रीणयथ । किञ्च—अस्मान् हे आपः। जनयथ जातान्कुरुत युष्मत्प्रसन्नो हि जाता भवन्तीति तृतीया ॥

[14]बार्हस्पत्ये उपदधाति—दिवि श्रयस्वेति यजुषा ॥ दिवि द्युलोके श्रयस्व धारकत्वेनास्व । अन्तरिक्षे च यतस्व धारकत्वेन व्याप्नि-

ह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा ॥४॥
अपां ग्रहान्गृह्णात्येतद्वाव राजसूयं
यदेते ग्रहास्सवोऽग्निर्वरुणसवो रा-

र्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । असि । ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्म-वर्चसाय । त्वा ॥ ४ ॥

उन्दन्ति समवल्गत मधुपृचा मातरो
द्वाविंशतिश्च ॥१॥

[1]अपाम् । ग्रहान् । गृह्णाति । एतत् । वाव । राजसूयमिति राज-सूयम् । यत् । एते । ग्रहाः । सवः । अग्निः । वरुणसव इति वरुण-सवः । रा-

यस्य । पृथिव्या च सह सम्भव एकीभव । एव त्रीनपि लोकान्धारय ब्रह्मवर्चसमेव त्वमसि । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । त्वा त्वा ब्रह्मवर्चसाय उपदधामीति शेष ॥

इति पञ्चमे षष्ठे प्रथमोनुवाक ।

[1]अथास्य ब्राह्मण—अपां ग्रहान् गृह्णातीति विधि ॥ गृह्यन्त इति ग्रहा कुम्भाश्च कुम्भ्यश्च कुम्भेष्टका उच्यन्ते । 'ग्रहवृट्-निश्चिगमश्च' इत्यप् । अपां सम्बन्धिन्य कुम्भस्था आपोपा ग्रहा ग्रहसस्तवात् गृह्णाति चोदिता एता उपदधातीति यावत् । वक्ष्यति च 'यस्यैता उपधीयन्ते'* इति । यद्वा—आपो गृह्यन्ते

*सं. ५-६-२.[२]

जसूयमग्निसवश्चित्यस्ताभ्यामेव सू-
यतेऽथो उभावेव लोकावभि जयति
यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचि-
त आपो भवन्त्यापो वा अग्नेर्भ्रातृ-

जसूयमिति राज–सूयम् । अग्निसव इत्यग्नि–स-
वः । चित्यः । ताभ्याम् । एव । सूयते । अथो इ-
ति । उभौ । एव । लोकौ । अभीति । जयति ।
यः । च । राजसूयेनेति राज–सूयेन । ईजानस्य ।
यः । च । अग्निचित इत्यग्नि–चितः । [2]आपः । भ-

आसु ता अपां ग्रहाः कुम्भेष्टका उच्यन्ते । एतद्वावेति । त-
द्रसादृश्यात्ताच्छब्द्यम् । सवोऽग्निरिति । सवो यज्ञविशेषः येनेश्वरो
भवति अग्निचित्या स्वयं स एवाग्निरिति । पूर्ववत्ताच्छब्द्यम् । उक्त
कुम्भेष्टकानां राजसूयत्वम् । इदानीं तयोरेव विशेषमाह—वरुण-
सवः वरुणयज्ञो राजसूयः अग्निसवश्चित्योऽग्निरिति तत्प्रधानत्वात्
याभ्यां तावीश्वरावभूताम् । 'चित्याऽग्निचित्ये च' इति निपात्यते ।
चेतव्यश्चित्यः । ताभ्यामिति । अग्नीवरुणाभ्यामनुज्ञायते । यद्वा—
ईश्वरः सूयते । षु प्रसवैश्वर्ययोः, कर्मणि यत् । अपर आह—
ताभ्यामग्निसववरुणसवाभ्यां स्तूयते स्तोत्रीयते ताभ्यामुभाभ्यां अने-
नेष्टं भवतीति तद्वदीश्वरो भवतीत्यर्थः । अथो इत्यादि । गतम् ।
अग्निं चितवान् 'अग्नौ चेः' इति भूते क्विप् ॥

[2]आपो भवन्तीति इष्टकास्वरूपविधिः ॥ अत्र च 'अमृतं वा

व्या यदपोऽग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रा-
तृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य
भ्रातृव्यो भवत्यमृतम् ॥ ५ ॥ वा
आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमभिषिञ्च -
न्ति नार्तिमार्छति सर्वमायुरेति य-
स्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं

वेन्ति । आपः । वै । अग्नेः । भ्रातृव्याः । यत् । अपः । अग्नेः । अधस्तात् । उपदधातीत्युप-दधाति । भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । [3]अमृतम् ॥५॥ वै । आपः । तस्मात् । अद्भिरित्यत्-भिः । अवतान्तमित्यव-तान्तम् । अभीति । सिञ्चन्ति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । सर्वम् । आयुः । एति । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते ।

आप [1]* इत्यादिस्तुतिर्भविष्यति । प्राभवाधस्तात्त्व विदधाति— आपो वा इत्यादि । यस्मादापोऽग्नेश्शत्रव तस्मादग्नेरधस्तादेना उप दधाति भ्रातृव्याभिभवाय भवति । तत स्वय मूर्तिमान् सम्पद्यते, भ्रातृव्यश्च विनष्टो भवति ॥

[3]अमृत वा इत्यादिरपा स्तुति ॥ अवतान्त मूर्छित अद्भिरभिषिञ्चन्ति । सर्वमायुरेत्युपधाता आसा, यश्चैव वेदिता ॥

स ५ ६-२

वेदान्नं वा आपः पशव आपोऽन्नं
पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता
उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वा-
दश भवन्ति द्वादश मासास्संवत्स-
रस्संवत्सरेणैवास्मै ॥ ६ ॥ अन्नम-
वरुन्धे पात्राणि भवन्ति पात्रे वा

यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेद । [4]अन्नम् । वै । आपः । पशवः । आपः । अन्नम् । पशवः । अन्नाद इत्यन्न-अदः । पशुमानिति पशु-मान् । भवति । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेद । द्वादश । भवन्ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सर । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । अस्मै ॥ ६ ॥ अन्नम् । अवेति । रुन्धे । [6]पात्रा-

[4]अन्न वा इत्यादि स्तुत्यन्तरमपाम् ॥ अन्नपशुसाधनात्वात्स्वच्छ व्यमपाम् । इदानीं प्रशस्ततरत्वं पशूनामाह—अन्न पशव इति । अन्नस्यापि हेतव पशव इति तेषामपि हेतव आप इति तासामुप धाता वेदिता च अन्नाद पशुमाश्च भवति ॥

द्वादशेति ॥ सङ्ख्याविधिर्गत* ॥

[6]पात्राणीति ॥ जलाधाररूपाणि । आद्वादशादिति । द्वादशाभि

अन्नमयते सयोन्येवान्नमवं रुन्ध आ द्वादशात्पुरुषादन्नमत्त्यथो पात्रान्न छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ ॥ ७ ॥ चैना

णि । भवन्ति । पात्रे । वै । अन्नम् । अयते । सयोनीति स–योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । एति । द्वादशात् । पुरुषात् । अन्नम् । अत्ति । अथो इति । पात्रात् । न । छिद्यते । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप–धीयन्ते । यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेद । कुम्भाः । च । कुम्भीः । च । मिथुनानि । भवन्ति । मिथुनस्य । प्रजात्या इति प्र–जात्यै । प्रेति । प्रजयेति प्र–जया । पशुभिरिति पशु–भिः । मिथुनैः । जायते । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप–धीयन्ते । यः । उ ।

व्याप्य अन्नस्य अत्ता भवति । अपि च पात्रत्वान्न छिद्यते उपधाता वेदिता च । विश्वजनादित्वात्तुगभाव ॥

पात्राणि विशेष्यन्ते—कुम्भाश्चेत्यादि ॥ गतम् ॥

वति कल्पतेऽस्मै द्वन्द्वमन्या उप द-
धाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्नं वा
इष्टका एतत्खलु वै साक्षादन्नं यदेष
चरुर्यदेतं चरुमुपदधाति साक्षात् ॥
१ ॥ एवास्मा अन्नमव रुन्धे मध्य-
त उप दधाति मध्यत एवास्मा अ-

स्मै । [11]द्वन्द्वमिति द्वं-द्वम् । अन्याः । उपेति । द-
धाति । चतस्रः । मध्ये । धृत्यै । [12]अन्नम् । वै ।
इष्टकाः । एतत् । खलु । वै । साक्षादिति स-अ-
क्षात् । अन्नम् । यत् । एषः । चरुः । यत् । एतम् ।
चरुम् । उपदधातीत्युप-दधाति । साक्षादिति स-
अक्षात् ॥ १ ॥ एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति ।
रुन्धे । [13]मध्यतः । उपेति । दधाति । मध्यतः ।

---

[11]द्वन्द्वमित्यादि ॥ यज्ञपात्रप्रयोगे 'द्वन्द्वम्' इति निपात्यते। अन्या आहुतय प्राच्यादिषु मध्ये तु चतस्र । तथा सत धार-णाय भवति समर्थम् ॥

[12]अन्न वा इति ॥ चरुविधि । तत्साधनत्वात् तान्युच्यन्ते । अपामित्यष्टकाना न मुख्य, चरुस्तु साक्षादेव अव्यवधानेनान्नाना-मिति । यदेतमित्यादि । गतम् ॥

[13]मध्यत इति ॥ सर्वासामिष्टकाना मध्यत उदरे अन्न दधा-ति तस्मान्मध्यत इति । मध्यमे वयसि भूयिष्ठ अश्नमद्यते ॥

न्नं दधाति तस्मान्मध्यतोऽन्नमद्यते बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव रुन्धे ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति यस्यैष उपधीयते य उ चैनमेवं वेद ॥

एव । अस्मै । अन्नम् । दधाति । तस्मात् । मध्यतः । अन्नम् । अद्यते । [11]बार्हस्पत्यः । भवति । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म–वर्चसम् । असि । ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्म–वर्चसाय । त्वा । इति । आह । तेजस्वी । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म–वर्चसी । भवति । यस्य । एषः । उपधीयत इत्युप–धीयते । यः । उ । च । एनम् । एवम् । वेद ॥ १० ॥

अमृतमस्मै जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ पर्जन्यं उपदधाति साक्षात्सप्तचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

[11]बार्हस्पत्य इत्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे द्वितीयोनुवाकः

भूतेष्टका उपं दधात्यत्रांत्र वै मृत्यु-
र्जायते यत्रंयत्रैव मृत्युर्जायते ततं
एवैनमवं यजते तस्मांदग्निचित्सर्वं-
मायुरेति सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽवेष्टा-

[1]भूतेष्टका इति भूत-इष्टकाः । उपेति । दधा-
ति । अत्रात्रेत्यत्रं-अत्र । वै । मृत्युः । जायते ।
यत्रयत्रेति यत्रं-यत्र । एव । मृत्युः । जायते । त-
तः । एव । एनम् । अवेति । यजते । तस्मात् ।
अग्निचिदित्यग्नि-चित् । सर्वम् । आयुः । एति ।
सर्वे । हि । अस्य । मृत्यवः । अवेष्टा इत्यव-इष्टाः ।
तस्मात् । अग्निचिदित्यग्नि-चित् । न । अभिचरि-

[1]भूतेष्टका इत्यादि ॥ भूतानि पृथिव्यादीनि तत्सम्बन्धिन्य इष्टका. भूतेष्टका 'पृथिव्यै स्वाहा'* इत्येवं मन्त्राकारः । अत्रात्रेति । सर्वत्र पृथिव्या एकदेशे मृत्युर्जायते यत्रयत्र जायते तस्मात्सर्वस्मादेनं मृत्युमवयजते निवारयति भूतेष्टकाभिः । उभयत्रापि 'अनुदात्तश्च' इति द्वितीयोऽनुदात्त. । तस्मादित्यत्रैव हेतुमाह—सर्वे हि मृत्यवोऽवेष्टा. निराकृता. । तत्सर्वमायुः पुरुषायुषं जीवति । 'गतिरनन्तर.' इति गते. प्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मादिति । एवं निरस्तमृत्युत्वादग्निचित् नाभिचरितव्य. न मारयितव्यः । कृत्यार्थे तव्यप्रत्यय । 'तयोश्चान्तश्च युगपत्' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम्, प्रत्ययस्य चान्तोदात्तत्वम् । यद्यभिचरेदेनं

*सं. ७-५-११.

स्तस्मादग्निचित्राभिचरितवै प्रत्यगे-
नमभिचारस्स्तृणुते सूयते वा एष
योऽग्निं चिनुते देवसुवामेतानि ह-
वीꣳषि भवन्त्येतावन्तो वै देवानाꣳ
सवास्त एव ॥ ११ ॥ अस्मै सवा-

तवा इत्यभि—चरितवै । प्रत्यक् । एनम् । अभिचा-
र इत्यभि—चारः । स्तृणुते । सूयते । वै । एषः ।
यः । अग्निम् । चिनुते । देवसुवामिति देव—सुवाम् ।
एतानि । हवीꣳषि । भवन्ति । एतावन्तः । वै । दे-
वानाम् । सवाः । ते । एव ॥ ११ ॥ अस्मै । सवान् ।

अभिचरितारमेनं अभिचार प्रत्यक् स्तृणुते प्रतिमुखमागत्य मार-
यति ॥

'सूयते वा इत्यादि ॥ अग्निं चिन्वानो हि अग्निना सूयते
ईश्वरः क्रियते । कर्मणि यत् । देवसुवामिति । देवाना सुवते
ईशते इति देवसुत इति वक्तव्ये 'उगवादीनाम्' इति सुवते-
स्तुगपवाद ओकार । ते च 'अग्नये गृहपतये'* इत्याम्नाता.
अग्न्यादयोऽष्टौ देवा. । तेषामेतानि हवींषि भवन्ति 'अग्नये गृह-
पतये पुरोडाशमष्टाकपालं'* इत्यादीनि । तान्यत्र कर्तव्यानीति ग-
म्यते । एतावन्त इति । एतावन्त्येव देवतानामैश्वर्यसाधनानि या-
न्यग्न्यादीनि हवींषि । सुवते करणे अप् । 'सवनवो छन्दांसि'
इत्यन्तोदात्तत्वम् । तस्मात्ते सवा स्वस्वामिनोऽग्न्यादय अस्मै यज-

---

*स १-८-१०.

न्न यच्छन्ति त एनꣳ सुवन्ते स-
र्वोऽग्निर्वरुणसवो राजसूयं ब्रह्मसव-
श्चित्यो देवस्य त्वा सवितुः प्रसव
इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा

प्रेति । यच्छन्ति । ते । एनम् । सुवन्ते । सवः । अ-
ग्निः । वरुणसव इति वरुण-सवः । राजसूयमिति
राज-सूयम् । ब्रह्मसव इति ब्रह्म-सवः । चित्यः ।
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । इति ।
आह । सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । ए-
नम् । ब्रह्मणा । देवताभिः । अभीति । सिञ्चति ।
अन्नस्यान्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । अभीति । सिञ्चति ।
'अन्नस्यान्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । अवरुद्ध्या इत्य-

मानाय सवान् ऐश्वर्याणि प्रयच्छन्ति । त एवाग्न्यादय एन सुवन्ते अनुजानन्ति ऐश्वर्याय प्रेरयन्तीत्यर्थ । षू प्रेरणे ॥

[3]सर्वोऽग्निरित्यादिरभिषेकविधि ॥ ऐश्वर्यहेतुरयमग्नि तत्र वरुणैश्वर्यहेतु राजसूय, ब्रह्मैश्वर्यहेतुश्चित्योऽग्नि । तस्मात् 'देवस्य त्वा'* इत्यभिषेके ब्रह्मैश्वर्यलाभ इति । राजसूयग्रहण तत्तुल्यता चित्यस्याग्ने प्रदर्शयितुम् ॥

[4]'अन्नस्यान्नस्येति ॥ सर्वौषधेनाभिषिञ्चति । विभक्तिव्यत्यय । सर्वान्नाभिषेक सर्वान्नलाभाय भवति ॥

*स १ ७-१०

देवताभिरभिषिञ्चत्यन्नस्यान्नस्याभि-
षिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्यै पुरस्ता-
त्प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रती-
चीनमन्नमद्यते शीर्षतोऽभिषिञ्चति
शीर्षतो ह्यन्नमद्यत आ मुखादन्व-
वस्रावयति ॥ १२ ॥ मुखत एवा-
स्मा अन्नाद्यं दधात्यग्नेस्त्वा साम्रा-
ज्येनाभिषिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेस्स-

वं–रुद्ध्यै । [5]पुरस्तात् । प्रत्यञ्चम् । अभीति । सिञ्चति । पुरस्तात् । हि । प्रतीचीनम् । अन्नम् । अद्यते । [6]शीर्षतः । अभीति । सिञ्चति । शीर्षतः । हि । अन्नम् । अद्यते । एति । मुखात् । अन्ववस्रावयतीत्यनु–अवस्रावयति ॥ १२ ॥ मुखतः । एव । अस्मै । अन्नाद्यमित्यन्न–अद्यम् । दधाति । [7]अग्नेः । त्वा । साम्राज्येनेति सां–राज्येन । अभीति । सि-

[5]पुरस्तादित्यादि । गतम् ॥

[6]शीर्षत इति ॥ शिरस्त आरभ्य आमुखादविच्छिन्नमन्ववस्रावयति अस्य मुखे अन्नाद्यं स्थापितं भवति । 'आद्यादिभ्यस्तसिः' ॥

[7]अग्नेस्त्वेत्यादि ॥ मन्त्रावयवस्तुतिः । अग्नेः सवः अग्नेरैश्वर्यं ब्रह्मणेवोदितेन ब्रह्मैश्वर्यलाभः । गतमन्यत् ॥

यस्तेनैवैनमभिषिञ्चति बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्चतीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्टाद्दधात्येतत् ॥ १३ ॥ वै राजसूयस्य रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लो-

ञ्चामि । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः । सवः । तेन । एव । एनम् । अभीति । सिञ्चति । बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेति सां-राज्येन । अभीति । सिञ्चामि । इति । आह । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । एनम् । अभीति । सिञ्चति । इन्द्रस्य । त्वा । साम्राज्येनेति सां-राज्येन । अभीति । सिञ्चामि । इति । आह । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । उपरिष्टात् । दधाति । [1]एतत् ॥ १३ ॥ वै । राजसूयस्येति राज-सूयस्य । रूपम् । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । उभौ । एव । लोकौ ।

---

[1]एतद्वा इति ॥ राजसूयस्य स्वरूपमभिषेकाख्यं एतदग्नौ क्रि-

कावुभि जयति यश्चं राजसूयेनेजा-
नस्य यश्चाग्निचित इन्द्रस्य सुषुवा-
णस्यं दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत्त-
द्देवास्सौत्रामण्या समंभरन्त्सूयते
वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा
सौत्रामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं
संभृत्यात्मन्धत्ते ॥ १४ ॥

अभीति । जयति । यः । च । राजसूयेनेति राज-सूयेन । ईजानस्य । यः । च । अग्निचित इत्यग्नि-चितः । °इन्द्रस्य । सुषुवाणस्य । दशधेति दश-धा । इन्द्रियम् । वीर्यम् । परेति । अपतत् । तत् । देवाः । सौत्रामण्या । समिति । अभरन् । सूयते । वै । एषः । यः । अग्निम् । चिनुते । अग्निम् । चित्वा । सौत्रामण्या । यजेत । इन्द्रियम् । एव । वीर्यम् । सम्भृत्येति सं-भृत्य । आत्मन् । धत्ते ॥ १४ ॥

त एवान्ववंस्रावयत्येतदष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

यते । तस्मादेवं विदित्वाऽग्निं चिन्वान उभौ लोकावभिजयति । राजसूययाजिनोऽग्निचितश्च ॥

°इन्द्रस्येत्यादि ॥ सौत्रामण्या विधिः । सुषुवाणस्य लब्धैश्वर्यस्य इन्द्रस्य दशधा विशीर्णमिन्द्रियं च पराऽपतत् । तन्मा पराऽपतदि-

सजूरब्दोऽयावभिस्सजूरुषा अरुणी-
भिस्सजूस्सूर्य एतशेन सजोषावश्विना

[1]सजूरिति स–जूः । अब्दः । अयावभिरित्ययाव–भिः । सजूरिति स–जूः । उषाः । अरुणीभिः । सजूरिति स–जूः । सूर्यः । एतशेन । स-

त्यग्निचयनानन्तर सौत्रामण्या यजेत तत्रविन्द्रिय वीर्य च सभृत्या विशीर्णरूप कृत्वा आत्मनि स्थापयति । 'सुपा सुलुक्' इति सप्तम्या लुक्, 'नङिसम्बुद्ध्यो' इति नलोपाभाव ॥

इति पञ्चमे षष्ठे तृतीयोनुवाक

---

[1]दर्भस्तम्बे स्रुवाहुतीरभिजुहोति—सजूरब्द इत्यादिभि ॥ वाक्यस्यापरिसमाप्तत्वात् घृतेन स्वाहेति सर्वत्रानुषज्यते । सर्वा एकपदा त्रिष्टुभ । अन्त्याऽधिकाक्षरा । केचिद्घृतेनेत्यस्मादनुषङ्गाद्याश्चतस्रो गायत्रीराहु । सजूस्समानप्रीतिरब्द सवत्सर । केन अयावभि मासै ते हि सवत्सरान यान्ति । तादृशो ह्यब्द प्रजाना समृद्ध्यै भवति । 'सवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा' इति ब्राह्मणम् । याते 'आतो मनिन्' इति वनिप् । ब्राह्मणे त्वौणादिको वप्रत्यय । जुषे क्विपि 'ससजुषोरु' इति रुत्वम् । 'समानस्य छन्दसि' इति सभाव, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सजूरब्दो यावभिर्यथा भवति तदनुरूप घृतेन स्वाहा करोति दर्भस्तम्बमभिजुहोति । एतेन शिष्ट व्याख्यातम् । उषा प्रसिद्धा अरुण्यो गाव ता हि तत्र मोदन्ते । सा च तादृशी प्रजाना भूतये

दꣳसोभिस्सजू रग्निर्वैश्वानर इडा-
भिर्घृतेन स्वाहा संवथ्सरो वा अब्दो
मासा अयावा उषा अरुणीस्सूर्य
एतश इमे अश्विना संवथ्सरोऽग्निर्वै-
श्वानरः पशव इडा पशवो घृतꣳ संव-

जोषाविति स–जोषौ । अश्विना । दꣳसोभिरिति दꣳसः–भिः । सजूरिति स–जूः । अग्निः । वैश्वानरः । इडाभिः । घृतेन । स्वाहा । [2]संवत्सर इति सं–वत्सरः । वै । अब्दः । मासाः । अयावाः । उषाः । अरुणीः। सूर्यः । एतशः । इमे इति । अश्विना । संवत्सर इति सं–वत्सरः । अग्निः । वैश्वानरः । पशवः । इडा । पशवः । घृतम् । संव-

---

भवति । एतशेन श्वेतेन सह सूर्य भजाना पुष्ट्यै भवति । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ व्यापकेनादित्येन तद्वत्यौ । 'इमे अश्विना' इति च ब्राह्मणम् । अश्वित्वेन स्तुते पुंलिङ्गता । तौ सजोषसौ दंसोभि आश्चर्यकर्मभिर्जन्तुभि सजोषा वैश्वानरोऽग्निस्संवत्सरात्मा इडाभि पशुभिस्सजू ॥

[2]अत्रैव ब्राह्मणं—संवत्सरो वा इत्यादि ॥ पदद्वयं व्याचष्टे—संवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा इति । उषा अरुणी सूर्य एतश इति । स्वरूपमात्रोपादानेन निगदसिद्ध एवैत इति दर्शि-

त्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्स-
रेणैवास्मै पशून्प्र जनयति दर्भस्त-
म्बे जुहोति यत् ॥ १५ ॥ वा अस्या
अमृतं यद्वीर्यं तद्दर्भास्तस्मिञ्जुहोति
प्रैव जायतेऽन्नादो भवति यस्यैवं जु-
हुत्येता वै देवता अग्नेः पुरस्ताद्भा-

त्सरमिति सं-वत्सरम् । पशवः । अनु । प्रेति । जायन्ते । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । जनयति । [3]दर्भस्तम्ब इति दर्भ-स्तम्बे । जुहोति । यत् ॥१५॥ वै । अस्याः । अमृतम् । यत् । वीर्यम् । तत् । दर्भाः । तस्मिन् । जुहोति । प्रेति । एव । जायते । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भवति । यस्य । एवम् । जुहोति । [4]एताः ।

यति । इमे इति । इयं चासौ च इमे द्यावापृथिव्यौ । ‘ त्वदावीना यत्परम् ’ इतीदमवशेष । संवत्सरोऽसीत्यादि । गतम् । पशवो घृतमिति । तद्धेतुत्वात् संवत्सरमनुप्रजायन्ते पशव । लक्षणेऽनो कर्मप्रवचनीयत्वम् । संवत्सरेणेति । संवत्सरत्वाद्वैश्वानरस्य अग्रे ॥

[3]दर्भस्तम्ब इति ॥ एतैर्मन्त्रै । यद्वा इत्यादि । गतम् । अमृत अमरणहेतु ॥

[4]एता वा इति ॥ अप्वादयो देवता अग्नेरपि पूर्वभागभाज

गास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः
पुरस्तात्प्रति दधात्यनन्धो भवति य
एवं वेदापो वा इदमग्रे सलिलमा-
सीत्स प्रजापतिः पुष्करपर्णे वातो
भूतोऽलेलायत्सः ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठां

वै । देवताः । अग्नेः । पुरस्ताद्भागा इति पुरस्तात्-भागाः । ताः । एव । प्रीणाति । अथो इति । चक्षुः । एव । अग्नेः । पुरस्तात् । प्रतीति । दधाति । अनन्धः । भवति । यः । एवम् । वेद । [1]आपः । वै । इदम् । अग्रे । सलिलम् । आसीत् । सः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । पुष्करपर्ण इति पुष्कर-पर्णे । वातः । भूतः । अलेलायत् । सः ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । न । अ-

---

ता प्रीणयत्यनेन होमेन । अपि च पुरस्ताद्धोमेनाग्नेः चक्षु प्रतिदधाति । एव वेदिताऽप्यनन्धो भवति, किं पुन कर्ता ॥

[1]आपो वा इत्यादि ॥ चित्यत्वेन पृथिव्यास्स्तुति । इद विश्व अग्रे आदौ सलिलमात्रमासीत् प्रत्यस्तमितसमस्तविकार सर्वमादौ सलिलमेवासीत् । यदिदमविकार सर्वं आदौ सलिलमेवासीत् । तदानीं प्रजापति पुष्करपर्णे पद्मपत्रे तत्प्रभवे वातो भूत वात इव भूत्वा अलेलायात् । लीयतेर्यङ्लुगन्तात् लुङि व्यत्य-

नाविन्दत् स एतदपां कुलायमप-
श्यत्तस्मिन्नग्निमचिनुत तदियमभव-
त्ततो वै स प्रत्यतिष्ठद्यां पुरस्तादुपा-
दधात्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची दिग्यां
दक्षिणत उपादधात्स दक्षिणः प-
क्षोऽभवत्सा दक्षिणा दिग्यां पश्चादु-

विन्दत् । सः । एतत् । अपाम् । कुलायम् । अ-
पश्यत् । तस्मिन् । अग्निम् । अचिनुत । तत् ।
इयम् । अभवत् । ततः । वै । सः । प्रतीति । अ-
तिष्ठत् । याम् । पुरस्तात् । उपादधादित्युप-अद-
धात् । तत् । शिरः । अभवत् । सा । प्राची ।
दिक् । याम् । दक्षिणतः । उपादधादित्युप-अद-
धात् । सः । दक्षिणः । पक्षः । अभवत् । सा । द-
क्षिणा । दिक् । याम् । पश्चात् । उपादधादित्युप-
अदधात् । तत् । पुच्छम् । अभवत् । सा । प्रती-

येन शप्, वृद्धिश्च । ऐलेतिना कण्ड्वादि । तदानीं प्रतिष्ठामन्विष्यता नाविन्दत नालभत पुष्करपर्णस्य लोलत्वादात्मनश्च वातभूतत्वात् । स तदानीमेव अपां कुलाय शैवालमित्यपश्यत् फेनमित्यमन्यत । तस्मिन्नग्निमचिनुत तदियं पृथिवी जाता । प्रजापतिश्च तत्र प्रतिष्ठितोऽभवत् । तत्र यामिष्टकां पूर्वस्यां दिश्युपादधात्

पादधात्तत्पुच्छमभवत्सा प्रतीची दि-
ग्यामुत्तरत उपादधात् ॥ १७ ॥ स
उत्तरः पक्षोऽभवत्सोदीची दिग्या-
मुपरिष्टादुपादधात्तत्पृष्ठमभवत्सोर्ध्वा
दिगियं वा अग्निः पञ्चेष्टकस्तस्मा-
द्यदस्यां खनन्त्यभीष्टकां तृन्दन्त्यभि
शर्करा॒ सर्वा वा इयं वयोभ्यो

ची । दिक् । याम् । उत्तरत इत्युत्-तरतः । उ-
पादधादित्युप-अदधात् ॥ १७ ॥ सः । उत्तरः इ-
त्युत्-तरः । पक्षः । अभवत् । सा । उदीची । दि-
क् । याम् । उपरिष्टात् । उपादधादित्युप-अदधात् ।
तत् । पृष्ठम् । अभवत् । सा । ऊर्ध्वा । दिक् ।
[1]इयम् । वै । अग्निः । पञ्चेष्टक इति पञ्च-इष्टकः ।
तस्मात् । यत् । अस्याम् । खनन्ति । अभीति ।

तदस्याग्नेश्शिरोभवत् प्रथमोऽत्पन्नत्वात् । तत प्रभृति सा प्राची दिगासीत् । या दक्षिणत इत्यादि । गतम् ॥

[1]इयं वा इति ॥ इय पृथिवी पञ्चेष्टकोग्नि तस्मादस्या य-त्खनन्ति तादिष्टकामभिक्रन्दन्ति पूर्वं प्रजापतिनोपहितामच्छिद्र यन्ति । उ तृदिर् हिमानादरयो, रोधादिक । अभिशर्करामिति । तृन्दन्तीत्येव ॥

नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वया-
ꣳसि नक्तं नाध्यासते य एवं वि-
द्वानग्निं चिनुते प्रत्येव ॥ १८ ॥ ति-
ष्ठत्यभि दिशो जयत्याग्नेयो वै ब्रा-
ह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्व-

इष्टकाम् । तृन्दन्ति । अभीति । शर्कराम् । [7]सर्वा । वै । इयम् । वयोभ्य इति वयः—भ्यः । नक्तम् । दृशे । दीप्यते । तस्मात् । इमाम् । वयाꣳसि । नक्तम् । न । अधीति । आसते । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । प्रतीति । एव ॥ १८ ॥ तिष्ठ-
ति । अभीति । दिशः । जयति । [8]आग्नेयः । वै । ब्राह्मणः । तस्मात् । ब्राह्मणाय । सर्वासु । दिक्षु ।

---

[7]इदानीं पृथिव्या अग्नित्वं लोकवृत्तान्तेन विप्रतिपन्नान् प्रति समर्थयते—सर्वा वा इति ॥ सर्वेय पृथिवी रात्रौ पक्षिभ्यो दीप्यते प्रकाशते दृशे द्रष्टु यथा सर्वां पृथिवीं वयांसि पश्यन्ति । तस्मादिमां रात्रौ नाध्यासते वयांसि वृक्षादावेव शेरते भयात् । तस्मादेव ज्ञात्वा चिन्वान प्रतितिष्ठत्येव, दिशश्चाभि जयति ॥

[8]आग्नेयो वा इत्यादि ॥ उक्तं 'इयं वा अग्निः'* इति । यस्मादिदं तस्मादाग्नेयस्य अग्निना सहोत्पन्नत्वात् नित्यमग्निना

*सं. ५-६-४.

धुँकꣳ स्वामेव तद्दिशमन्वेत्यपां वा
अग्निः कुलायं तस्मादापोऽग्निꣳ हारु-
कास्स्वामेव तद्योनिं प्र विशन्ति॥११

अधुँकम् । स्वाम् । एव । तत् । दिशम् । अन्वि-
ति । एति । अपाम् । वै । अग्निः । कुलायम् ।
तस्मात् । आपः । अग्निम् । हारुकाः । स्वाम् ।
एव । तत् । योनिम् । प्रेति । विशन्ति ॥११॥

यदलेलायत्स उत्तरत उपादधादेव द्वात्रिꣳ-
शच्च ॥ ४ ॥

सम्बन्धोऽस्य ब्राह्मणस्य । 'सर्वत्राग्निरलिम्याम्' इति वक्. । सर्वासु दिक्षु गमनमर्धुक ऋद्धिशीलमग्नित्वात् सर्वासां दिशाम् । तदेवाह—स्वामेव आत्मभूतामेव दिशमत्येति अनु गच्छति । स्वाधिक उकम् ॥

ªअपां वा इत्यादि ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षेण समर्थयते । यस्मादपामग्नि. कुलायं निवासस्थानं उक्तेन न्यायेन पृथिव्या अग्नित्वात् तादर्थ्याद्वा अपां 'अग्नेराप '* इति ततो निर्गतत्वात् । तस्मादापोऽग्निं हारुकाः अग्निं हुत्वा तमनुप्रविशन्ती पश्याम ओ-प्योपलम्भात् पृथिवी चानुप्रविशन्ती. पश्याम । पूर्ववदुकञ्, 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेध । तत स्वामेव योनिं निवासं कारणं वा अनुप्रविशन्ति । तस्मादुपपन्नमस्याग्नित्वमिति ॥

इति पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रश्ने चतुर्थोऽनुवाक..

*तै. उ. २-१.

संवथ्सरमुख्यं भृत्वा द्वितीये संव-
थ्सर आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्र-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशक-
पालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रि-
कपालं तृतीये संवथ्सरेऽभिजिता
यजेत यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा

[1]संवत्सरमिति सं–वत्सरम् । उख्यम् । भृत्वा । द्वितीये । संवत्सर इति सं–वत्सरे । आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा–कपालम् । निरिति । वपेत् । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश–कपालम् । वैश्वदेवमिति वैश्व–देवम् । द्वादशकपालमिति द्वादश–कपालम् । बार्हस्पत्यम् । चरुम् । वैष्णवम् । त्रिकपालमिति त्रि–कपालम् । तृतीये । संवत्सर इति सं–वत्सरे । अभिजितेत्यभि–जिता । यजेत । [2]यत् । अष्टाकपाल इत्यष्टा–कपा-

[1]संवत्सरमित्यादिस्ताव त्रिनेऽग्नौ गुणविकारविधि* । तत्रैवो-ख्यस्य संवत्सरभरणम्† । द्वितीये संवत्सरे आग्नेयादिनिर्वाप । तृतीये अभिजिता अग्निष्टोमेन यजेत ॥

[2]यदित्यादिरेषामष्टाकपालादीनां क्रमेण स्तुति । दातार धारयति । छान्दसो लिट् । गायत्रीछन्द आधारत्वेन ॥

*गुणविकार न विधि. †भरणादि.

गायत्र्याग्नेयं गायत्रं प्रातस्सवनं प्रातस्सवनमेव तेन दाधार गायत्रीं छन्दो यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभम् ॥ २० ॥ छन्दो यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं

लः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा–अक्षरा । गायत्री । आग्नेयम् । गायत्रम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः–सवनम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः–सवनम् । एव । तेन । दाधार । गायत्रीम् । छन्दः । यत् । एकादशकपाल इत्येकादश–कपालः । भवति । एकादशाक्षरेत्येकादश–अक्षरा । त्रिष्टुक् । ऐन्द्रम् । त्रैष्टुभम् । माध्यंदिनम् । सवनम् । माध्यंदिनम् । एव । सवनम् । तेन । दाधार । त्रिष्टुभम् ॥ २० ॥ छन्दः । यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश–कपालः । भवति । द्वादशाक्षरेति द्वादश–अक्षरा । जगती । वैश्वदेवमिति वैश्व–देवम् । जागतम् । तृतीयसवन-

[3]यदेकादशकपाल इत्यादि ॥ व्याख्यातमेतेन ॥

पुशुभिस्तां मात्रांमाप्नोति यां तेऽ-
गंच्छन् य एवं विद्वानेतमुग्निं चिं
नुते ॥ २२ ॥

प्रजापंतिरुग्निमंचिनुत स क्षुरपंवि-

सहस्रं–सहस्रम् । पुत्रान् । अविन्दन्त । [6]प्रथंते । प्रजयेतिं प्र–जया । पुशुभिरितिं पुशु–भिः । ताम् । मात्रांम् । आप्नोति । याम् । ते । अगंच्छन् । यः । एवम् । विद्वान् । एतम् । अग्निम् । चिनुते ॥२२॥

दाधार त्रिष्टुभमिममेवैवं चुत्वारिं च ॥५॥

[1]प्रजापंतिरितिं प्रजा–पतिः । अग्निम् । अचिनुत । सः । क्षुरपंविरितिं क्षुर–पविः । भूत्वा ।

---

[6]प्रथत इत्यादिविदुपस्तुति । मात्रा पुत्रपरिमाणम् । एव विदित्वा चिन्वान परादय इव सहस्रपुत्रो भवतीत्यर्थ । अन परादयस्सहा, आङ्गारादय अपत्यप्रत्ययान्ता ॥

इति पञ्चमे षष्ठे पञ्चमोनुवाक

---

[1]प्रजापतिरित्यादि नित्य एव गुणविशेषविधि ॥ क्षुरपवि क्षुर वन्निशिता धारा यस्य स क्षुरपवि । तादृशो भूत्वा चितोग्निर-तिष्ठत् दुरुपगम आसीत् । त तादृश देवा भीतास्सन्तो नोपायन्

भूत्वाऽतिष्ठत्तं देवा बिभ्यतो नोपा-
यन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वो-
पायन्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै
छन्दाꣳसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णा-
जिनं कार्ष्णी उपानहावुपं मुञ्चते

अतिष्ठत् । तम् । देवाः । बिभ्यतः । न । उपेति । आयन् । ते । छन्दोभिरिति छन्दः–भिः । आत्मानम् । छादयित्वा । उपेति । आयन् । तत् । छन्दसाम् । छन्दस्त्वमिति छन्दः–त्वम् । ब्रह्म । वै । छन्दाꣳसि । ब्रह्मणः । एतत् । रूपम् । यत् । कृष्णाजिनमिति कृष्ण–अजिनम् । कार्ष्णी इति । उपानहौ । उपेति । मुञ्चते । छन्दोभिरिति छन्दः–भिः । एव । आत्मानम् । छादयित्वा । अग्निम् ।

नोपगन्तुं शक्ता अभवन् । 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् । त इत्यादि । गतम् । छन्दोभिर्मन्त्रैः । तस्माच्छादनहेतुत्वात् छन्दस्त्वम् । छादयतेर्यत्ययेन नुम्भाव ॥

ब्रह्म वा इत्यादि हेतुः ॥ ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ब्रह्मण इति । तत एव हेतो. ॥

कार्ष्णी इति विधि ॥ कृष्णमृगविकारभूते । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । छन्दोभिरित्यादि । गतम् ॥

जंमाप्नोति द्वादंश रात्रींर्दीक्षितस्स्या-
द्द्वादंश मासांस्संवथ्सरस्संवथ्सरो वि-
राड्विराजंमाप्नोति त्रयोदश रात्रींर्दी-
क्षितस्स्यात्त्रयोंदश ॥२७॥ मासां-
स्संवथ्सरस्संवथ्सरो विराड्विराजं-

शांक्षरेति दशं–अक्षरा । विराडिति वि–राट् । वि-
राजमिति वि–राजंम् । आप्नोति । [1]द्वादंश । रा-
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । द्वादंश । मासाः । सं-
वत्सर इति सं–वत्सरः । संवत्सर इति सं–वत्स-
रः । विराडिति वि–राट् । विराजमिति वि–रा-
जंम् । आप्नोति । [2]त्रयोदशेति त्रयः–दश । रा-
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । त्रयोदशेति त्रयः–दश ॥
२७ ॥ मासाः । संवत्सर इति सं–वत्सरः । संव-
त्सर इति सं–वत्सरः । विराडिति वि–राट् । वि-

[1]द्वादशेति सौराः मासाः ॥ द्वौ च दश च द्वादश । 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एवं सर्वत्र ॥

[2]त्रयोदश मासा इति ॥ अधिकमासेन त्रयोदश चान्द्रमासाः । सौरचान्द्रान्तराद्ध्यधिकमासभवे । यथोक्तम्—

अधिमासका युगे ते रविमासेभ्योऽधिकास्तु ये चान्द्राः । इति ॥

मान्नोति पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितस्स्या-
त्पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽ-
र्धमासशस्संवत्सर आप्यते संवत्स-
रे विराड्विराजमाप्नोति सप्तदश रा-
त्रीर्दीक्षितस्स्याद्द्वादश मासाः पञ्चर्त-

राजमिति वि–राजम् । आप्नोति । पञ्चदशेति प-
ञ्च–दश । रात्रीः । दीक्षितः । स्यात् । पञ्चदशेति
पञ्च–दश । वै । अर्धमासस्येत्यर्ध–मासस्य । रा-
त्रयः । अर्धमासश इत्यर्धमास–शः । संवत्सर इति
सं–वत्सरः । आप्यते । संवत्सर इति सं–वत्सरः ।
विराडिति वि–राट् । विराजमिति वि–राजम् ।
आप्नोति । सप्तदशेति सप्त–दश । रात्रीः । दी-
क्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । पञ्च । ऋतवः ।

पञ्चदशेति ॥ सावनस्य मासस्य । यथाऽऽह — ' त्रिंशदहोरात्रः सावनः ' इति । अर्धमासस्य इति । अर्धमासेनार्धमासेन । ' तावतीरवगच्छति ' इति शम् ॥

पञ्चर्तव इति ॥ हेमन्तशिशिरयोरेकत्वात् । दृष्टं हि सहानुपठनम् ' हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि ' इति । सप्तदश इति । सप्तदशसङ्ख्यान्वयात् ॥

जयन्त्रिष्टुभं छन्दो द्वादशादित्यास्ते
दिवमाऽजयञ्जगतीं छन्दस्ततो वै ते
व्यावृतमगच्छञ्छ्रैष्ठ्यं देवानां तस्मा-
द्द्वादश मासो भूत्वाऽग्निं चिन्वीत द्वाद-
श मासास्संवथ्सरस्संवथ्सरोऽग्निश्चि-
त्यस्तस्याहोरात्राणीष्टका आप्तेष्टक-

छन्दः । द्वादश । आदित्याः । ते । दिवम् । एति ।
अजयन् । जगतीम् । छन्दः । ततः । वै । ते ।
व्यावृतमिति वि-आवृतम् । अगच्छन् । श्रैष्ठ्यम् ।
देवानाम् । [1] तस्मात् । द्वादश । मासः । भूत्वा ।
अग्निम् । चिन्वीत । द्वादश । मासाः । संवत्सर
इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अ-
ग्निः । चित्यः । तस्य । अहोरात्राणीत्यहः-रात्रा-
णि । इष्टकाः । आप्तेष्टकमित्याप्त-इष्टकम् । ए-

इति । अष्टौ मास रुद्रा अविभरु । द्वादशादित्या इति । द्वा
दश मास आदित्या अविभरु । ततस्ते वसुरुद्रादित्या व्यावृत
व्यावृत्तिं देवान्तरेभ्योऽगच्छन् श्रैष्ठ्य प्रशस्तता च ॥

[1] तस्मादिति विधि ॥ तस्येति संवत्सरस्य आत्मनाश्चित्यस्य
अग्ने अहोरात्रस्थानीया इष्टका । तस्मात्संवत्सरभरणेन आप्तेष्टक-

मेनं चिनुतेऽथो व्यावृतमेव गच्छति श्रैष्ठ्यꣳ समानानाम् ॥ २१ ॥
सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तं यन्नान्वारोहेत्सुवर्गाल्लोका-

नम् । चिनुते । अथो इति । व्यावृतमिति वि-आवृतम् । एव । गच्छति । श्रैष्ठ्यम् । समानानाम् ॥ २१ ॥

स्यात्त्रयोदश त्रिꣳशतꣳरात्रीर्दीक्षितस्स्या-द्वै तेंऽष्टाविꣳशतिश्च ॥ ७ ॥

'सुवर्गायेति सुवः-गाय । वै । एषः । लोकाय । चीयते । यत् । अग्निः । तम् । यत् । न । अन्वारोहेदित्यनु-आरोहेत् । सुवर्गादिति सुवः-गात् ।

मेन चिनुते आत्मा पौष्कल्येन बद्धा इष्टका अस्येति । अथो इत्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे सप्तमोनुवाक .

'सुवर्गायेत्यादिरन्वारोहणविधि ॥ 'पृथिवीमाक्रमिष' इत्यादिना अन्वारोहाख्येन मन्त्रेण पृथिव्यादिक्रमेण अन्वारोहण सुवर्गावाप्त्यै भवति ॥

त्मनः पापीयसी प्रजा भवति सा-
हस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानस्सह-
स्रसंमितो वा अयं लोक इममेव
लोकमभि जयति द्विषाहस्रं चि-
न्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं
वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति

मम् । चिन्वानः । सहस्रसम्मित इति सहस्र-सम्मितः । वै । अयम् । लोकः । इमम् । एव । लोकम् । अभीति । जयति । द्विषाहस्रमिति द्वि-साहस्रम् । चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः । द्विषाहस्रमिति द्वि-साहस्रम् । वै । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षम् ।

सहस्रसम्मित इति सादृश्यमाख्यात् सहस्रेण तुल्यम् । उपमान पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यथा सहस्रेण सम्पद्भिर्वीर्यैर्न प्रशस्ततर इत्यर्थः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्विषाहस्रमिति ॥ द्वे सहस्रे परिमाणमस्य प्राप्तम् 'सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इति शतमानादिना अण्, 'अध्यर्धपूर्वद्विगो' इति प्राप्तस्य लुकि 'विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्' इति अपवाद, 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इति उत्तरपदवृद्धिः, सुषामादित्वात् षत्वम् 'द्विगौ प्रमाणे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्विषाहस्रं वा अन्तरिक्षमिति । मध्यमत्वेन द्विषाह

त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वा-
नः ॥ ३१ ॥ त्रिषाहस्रो वा असौ
लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो
गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति ना-
भिदघ्नं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वान-

एव । अभीति । जयति । [6]त्रिषाहस्रमिति त्रि-साहस्रम् । चिन्वीत । तृतीयम् । चिन्वानः ॥३१॥ त्रिषाहस्र इति त्रि-साहस्रः । वै । असौ । लोकः। अमुम् । एव । लोकम् । अभीति । जयति । जानुदघ्नमिति जानु-दघ्नम् । चिन्वीत । प्रथमम् । चिन्वानः । गायत्रिया । एव । इमम् । लोकम् । अभ्यारोहतीत्यभि-आरोहति । नाभिदघ्नमिति नाभि-दघ्नम् । चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः । त्रिष्टुभा । एव । अन्तरिक्षम् । अभ्यारोहतीत्यभि-

स्वाग्निसाधर्म्यात् तात्स्त्ल्यम् । मनुष्यगोगाद्वा सहस्रसम्मितात् प्रशस्ततरत्वं ख्यापयितुं द्विसाहस्रमित्युक्तम् ॥

[6]त्रिसाहस्रमित्यादि ॥

[7]जानुदघ्नमित्यादि ॥ 'प्रमाणे द्वयसच्' इति दघ्नच् । गायत्र्यादीनां प्राथम्यादिभिः जानुदघ्नाद्यानुरूप्यम् ॥

धाति ते एव यजमानस्य रेतो विभृतस्तस्मादुपेयाद्रेतसोऽस्कन्दाय त्रीणि वाव रेताꣳसि पिता पुत्रः पौत्रः ॥ ३३ ॥ यद्वे रेतस्सिचावुपदध्याद्रेतोऽस्य विच्छिन्द्यात्तिस्र उप

धाति । ते इति । एव । यजमानस्य । रेतः । वि-भृतः । तस्मात् । उपेति । इयात् । रेतसः । अ-स्कन्दाय । [1]त्रीणि । वाव । रेताꣳसि । पिता । पुत्रः । पौत्रः ॥ ३३ ॥ यत् । द्वे इति । रेतस्सि-चाविति रेतः—सिचौ । उपदध्यादित्युप—दध्यात् । रेतः । अस्य । वीति । छिन्द्यात् । तिस्रः । उपेति। दधाति । रेतसः । संतत्या इति सं—तत्यै ।

अपरा योजना । ते एव रेतस्सिचौ यत्र कान्युत्सृष्टं रेतो विभ्रत परिगृह्णीत, तस्मादुपेयादेव स्वयम् । एवमपि रेतसोऽस्कन्दाय अविना-शाय भवत्येवोपगमनमिति ॥

[1]त्रीणि वावेत्यादि ॥ त्रित्वविधिः । त्रीणि रेतांसि पित्रादि-नामानि एकमेव रेत इत्थं त्रिधा भिन्नमिति । तत्र द्वयो रेतस्सिचो-रुपधाने एकविषयं यजमानस्य रेतो विच्छिन्द्यात् नश्येत् । तस्मा-त्तिस्र उपधेया इति । रेतसोऽविच्छेदाय भवत्येव क्रियमाण-मिति ॥

दधाति रेतसस्संतत्या इयं वाव प्र-
थमा रेतस्सिग्वाग्वा इयं तस्मात्प-
श्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं वदन्ती-
मन्तरिक्षं द्वितीया प्राणो वा अन्त-
रिक्षं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न
प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ त-

[17]इयम् । वाव । प्रथमा । रेतस्सिगिति रेतः–सिक् । वाक् । वै । इयम् । तस्मात् । पश्यन्ति । इमाम् । पश्यन्ति । वाचम् । वदन्तीम् । अन्तरिक्षम् । द्वितीया । प्राण इति प्र–अनः । वै । अन्तरिक्षम् । तस्मात् । न । अन्तरिक्षम् । पश्यन्ति । न । प्राणमिति प्र–अनम् । असौ । तृतीया । चक्षुः । वै । असौ । तस्मात् । पश्यन्ति । अमूम् । पश्यन्ति ।

---

[17]इयं वावेत्यादि ॥ रेतस्सिना स्तुतिः । पृथिव्येव प्रथमा रेतस्स्यात् प्राथम्यसामान्यात् । वागेव पृथिवी अधोभावसामान्यात् । इदानीं पृथिव्या वाक् द्वयोस्समानधर्मतया समर्थयते—तस्मादिति । यस्माद्वागेव पृथिवी तस्मात्सर्वेऽपि पृथिवीं पश्यन्ति प्रत्यक्षेण गृह्णन्ति । वाचं वदन्तीं उच्चरन्तीं पश्यन्तीं शृण्वन्तीं प्रत्यक्षेणैव गृह्णन्ति । अन्तरिक्षं द्वितीयेति । मध्यमत्वसामान्यात् । प्राणो वा इत्यादि । मध्यमभावादेव नासिकावृत्तित्वात् । तस्मादिति । प्राणान्तरिक्षयोरप्यप्रत्यक्षमिति । असौ तृतीयेति । चरमभावित्व

शꣳसिष्विदित्याहैतद्वा अग्नेरुक्थं तेनैवैनमनु शꣳसति ॥ ३५ ॥
सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां भ्रियते यदधस्सादयेद्गर्भाः प्रपादुका-

सिष्वत् । इति॑ । आह । एतत् । वै । अग्ने । उ॒क्थम् । तेन॑ । एव । एन॒म् । अन्विति॑ । श॒ꣳस॒ति॒ ॥ ३५ ॥

मिनुयात्तृतीयं चिन्वानस्त्रियं पौत्रं वै सप्त च ॥ ८ ॥

¹सूयते॑ । वै । एषः । अ॒ग्नीनाम् । यः । उ॒खा-यां॑ । भ्रि॒यते॑ । यत् । अ॒धः । सा॒दये॑त् । गर्भाः॑ । प्र॒पादु॑का॒ इति॑ प्र-पादु॑काः । स्युः॒ । अथो॒ इति॑ ।

हश ऋषय तानि पदानि अनन्तर सस्तुवेन्तु । सोमश्च नि ध्वनित् विश्ववेदी विश्वस्य च नेता नेपन् नयतु [तानि पदानि ध्रु वाणि करोतु । बृहस्पति उक्थामदानि स्तोत्रशस्त्राणि शामिपन् शासतु । उभयत्रापि 'सिञ्चहुत रेहि' इति सिष् 'ऐनेगाहो' इत्यडागम ॥

इति पञ्चमे षष्ठे अष्टमोऽनुवाक

¹सूयते वा एष इत्यादि ॥ अग्नीना मध्ये अय सूयते उत्र धत्ते ईश्वरो वा ध्रियते तदिद यदधस्सादयेत् गर्भा प्रजाना

स्त्युरथो यथा सवात्प्रत्यवरोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं करोति गर्भो वा एष यदुख्यो योनिश्शिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूहे-

यथा । सवात् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरोहति । तादृक् । एव । तत् । आसन्दी । सादयति । गर्भाणाम् । धृत्यै । अप्रपादायेत्यप्र-पादाय । अथो इति । सवम् । एव । एनम् । करोति । गर्भः । वै । एषः । यत् । उख्यः । योनिः । शिक्यम् । यत् । शिक्यात् । उखाम् । निरूहेदिति निः-ऊ-

प्रपादुकाः प्रपतनशीलास्स्युः । अपि च यथा सवात् ऐश्वर्यात्प्रत्यवरोहति प्रच्यवते तादृगेव तत् ईश्वरस्याधस्सादनात् । तस्मात् आसन्दी आसन्द्या सादयति । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या अलुक् । प्रगृह्यत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते । तृतीया वा लुप्यते, 'स्थाल्या भुङ्क्ष्व' इतिवत् साधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । गर्भाणां रक्षणाय अप्रपतनाय च तद्भवति । अथो अपि च सव यज्ञवन्त एवैनं करोति । यद्वा—यजमानमेवेश्वरं करोति ॥

गर्भो वा इत्यादि ॥ गतम् । निरूहणमपनयनं निरूहणमकाल एव गर्भस्य निर्गमनम् । तस्मान्न निरूहेदिति ॥

शꣳसिषदित्याहैतद्वा अग्नेरुक्थं तेनै-
वैनमनु शꣳसति ॥ ३५ ॥
सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां
म्रियते यदधस्सादयेद्गर्भाः प्रपादुका-

सिषत् । इति । आह । एतत् । वै । अग्नेः । उ-
क्थम् । तेन । एव । एनम् । अन्विति । शꣳसति ॥ ३५ ॥

मिनुयात्तृतीयं चिन्वानस्त्रियं पौत्रञ्च वै
सप्त च ॥ ८ ॥

¹सूयते । वै । एषः । अग्नीनाम् । यः । उखा-
याम् । म्रियते । यत् । अधः । सादयेत् । गर्भाः ।
प्रपादुका इति प्र–पादुकाः । स्युः । अथो इति ।

इन्द्र ऋषय तानि पदानि अनन्तर सस्तुवन्तु । सोमश्च वि-
श्ववित् विश्ववेदी विश्वस्य च नेता नेषन् नयतु तानि पदानि ध्रु-
वाणि करोतु । बृहस्पतिः उक्थामदानि स्तोत्रशस्त्राणि शंसिषत्
शंसतु । उभयत्रापि 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् 'लेटोऽडाटौ'
इत्यडागमः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे अष्टमोऽनुवाकः

---

¹सूयते वा एष इत्यादि ॥ अग्नीनां मध्ये अयं सूयते उत्प-
न्ने ईश्वरो वा म्रियते तदिदं यदधस्सादयेत् गर्भा प्रपादुका

स्स्युरथो यथा सवात्प्रत्यवरोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं करोति गर्भो वा एष यदुख्यो योनिश्शिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूहे-

यथा । सवात् । प्रत्यवरोहतीति प्रति–अवरोहति । तादृक् । एव । तत् । आसन्दी । सादयति । गर्भाणाम् । धृत्यै । अप्रपादायेत्यप्र–पादाय । अथो इति । सवम् । एव । एनम् । करोति । [2]गर्भः । वै । एषः । यत् । उख्यः । योनिः । शिक्यम् । यत् । शिक्यात् । उखाम् । निरूहेदिति निः–ऊ-

---

मपादुकाः प्रपतनशीलास्स्युः । अपि च यथा सवात् ऐश्वर्यात्प्रत्यवरोहति प्रच्यवते तादृगेव तत् ईश्वरस्याधस्सादनात् । तस्मात् आसन्दी आसन्द्यां सादयति । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या अलुक् । प्रगृह्यत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते । तृतीया वा लुप्यते, 'स्थाल्या भुङ्क्ष्व' इतिवत् साधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । गर्भाणां रक्षणाय अप्रपतनाय च तद्भवति । अथो अपि च सवं यज्ञवन्तं एवैनं करोति । यद्वा—यजमानमेवेश्वरं करोति ॥

[2]गर्भो वा इत्यादि ॥ गतम् । निरूहणमपनयनं निरूहणमकाल एव गर्भस्य निर्गमनम् । तस्मान्न निरूहेदिति ॥

योनेर्गर्भं निर्हन्यात्षड्डुद्यामꣳ शि-
क्यं भवति षोढाविहितो वै ॥३६॥
पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गा-
न्यात्मन्नेवैनं बिभर्ति प्रजापतिर्वा
एष यदग्निस्तस्योखा चोलूखलं च
स्तनौ तावस्य प्रजा उप जीवन्ति

हेत् । योनेः । गर्भम् । निरिति । हन्यात् । [3]षड्डु-
द्यामुमिति षट्-उद्यामम् । शिक्यम् । भवति ।
षोढाविहित इति षोढा-विहितः । वै ॥ ३६ ॥ पु-
रुषः । आत्मा । च । शिरः । च । चत्वारि । अ-
ङ्गानि । आत्मन् । एव । एनम् । बिभर्ति । [4]प्रजा-
पतिरिति प्रजा-पतिः । वै । एषः । यत् । अग्निः ।
तस्य । उखा । च । उलूखलम् । च । स्तनौ ।
तौ । अस्य । प्रजा इति प्र-जाः । उपेति । जी-

---

[3]षड्डुद्याममिति ॥ निरूहणनिषेधविधि । उद्यामा पाशाः । षोढाविहित इति षट्प्रकारो विहित । 'षष उत्वम्' इति षत्वप्लुते । आत्मा शरीर कण्ठाद्यधः उपरि शिर चत्वार्यङ्गानि द्वौ हस्तौ द्वौ पादौ षट्त्वान्वयादात्मन्येष धृतो भवत्युख्य । शिक्यादिनिरूहणेन । तस्मान्न निरूहेदिति ॥

[4]प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ उखोलूखलयोरुपधानविधिर्गतः । अ-

यदुखां चोलूखलं चोपदधाति ताभ्यामेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं दुहे संवथ्सरो वा एष यदग्निस्तस्य त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजापत्या वैष्णवीः ॥ ३७ ॥ वैश्वकर्मणीरहोरात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं

वन्ति । यत् । उखाम् । च । उलूखलम् । च । उपदधातीत्युप-दधाति । ताभ्याम् । एव । यजमानः । अमुष्मिन्न् । लोके । अग्निम् । दुहे । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । एषः । यत् । अग्निः । तस्य । त्रेधाविहिता इति त्रेधा-विहिताः । इष्टकाः । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । वैष्णवीः ॥ ॥ ३७ ॥ वैश्वकर्मणीरिति वैश्व-कर्मणीः । अहोरात्राणीत्यहः-रात्राणि । एव । अस्य । प्राजाप-

भिमतसाधनयोर्बहुसाधनत्वात् । स्थानापेक्षं पुल्लिङ्गत्वम्, इतरथा नपुंसकस्य शेषप्रसङ्गात् ॥

संवत्सरो वा इत्यादि ॥ त्रेधाविहिता प्राजापत्या वैष्णव्य वैश्वकर्मण्य । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तत्राहोरात्राणि प्राजापत्या इष्टका, तेषां प्राजापत्यत्वात् । तत्र उख्यभरणेन ता उपहिता भवन्ति । तावत्कालोपासनमेव उपधान

त्रिभर्ति प्राजापत्या एव तदुपं धत्ते
यथ्समिधं आदधाति वैष्णवा वै व-
नस्पतयो वैष्णवीरेव तदुपं धत्ते य-
दिष्टकाभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्व-
कर्मा वैश्वकर्मणीरेव तदुपं धत्ते त-
स्मादाहुस्त्रिवृदग्निरिति तं वा एतं

त्या इति प्राजा-पत्याः । यत् । उख्यम् । बिभ-
र्ति । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । एव । तत् ।
उपेति । धत्ते । यत् । समिध इति सं-इधः । आ-
दधातीत्या-दधाति । वैष्णवाः । वै । वनस्पतयः ।
वैष्णवीः । एव । तत् । उपेति । धत्ते । यत् । इ-
ष्टकाभिः । अग्निम् । चिनोति । इयम् । वै । वि-
श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । वैश्वकर्मणीरिति वैश्व-क-
र्मणीः । एव । तत् । उपेति । धत्ते । तस्मात् ।
आहुः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निः । इति ।

उपचर्यते । समिधामौदुम्बरीणामाधानेन वैष्णव्य इष्टका उपहिता भवन्ति, वनस्पतीनां वैष्णवत्वात् । इष्टकाभिः शुद्धिकारभूताभिः चयनेन वैश्वकर्मण्य उपहिता भवन्ति, पृथिव्या विश्वकर्मत्वात् । तस्मात्त्रिवृत्त्रिवृतोऽग्निरिति ब्रह्मवादिन आहुः । 'त्रिवृत्प्रादीनामन्त' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

यजंमान एव चिन्वीत यदस्यान्य-
श्चिनुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेद-
ग्निमस्य वृञ्जीत योऽस्याग्निं चिनुयात्तं
दक्षिणाभी राधयेदग्निमेव तत्स्पृणो-
ति ॥ ३८ ॥

तम् । वै । एतम् । यजंमानः । एव । चिन्वीत । यत् । अस्य । अन्यः । चिनुयात् । यत् । तम् । दक्षिणाभिः । न । राधयेत् । अग्निम् । अस्य । वृञ्जीत । यः । अस्य । अग्निम् । चिनुयात् । तम् । दक्षिणाभिः । राधयेत् । अग्निम् । एव । तत् । स्पृणोति ॥ ३८ ॥

प्रोक्षाविहितो वै वैष्णवीरन्यो विंशतिश्च ॥ ९ ॥

'तं वा एतमिति ॥ चयनव्यापारं यजमान एव कुर्यात् अध्वर्युरेव मन्त्रान् ब्रूयादिति । अन्यस्तृत्वे दोषमाह—यदस्येति । यदन्यश्चिनुयात् तं यदि दक्षिणाभिः प्रभूताभिः न राधयेत् न तोषयेत् सोऽस्याग्निं अग्निफलानि वृञ्जीत हरेत् । तस्मान्नान्यश्चिनुयात् स्वयमेव चिन्वीतेति । योऽस्येति पक्षान्तरमनुज्ञायते । तस्मात् स्वयं वाऽन्यो वेति विकल्पः । यदा त्वन्यश्चिनोति तं दक्षिणाभिः प्रभूताभिः भृशं राधयेत् । अग्निमेव तेन स्पृणोति प्रीणयति । स्पृ प्रीतौ । अल्पदक्षिणात्वे चेतुरेव फलं स्यात् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे नवमोऽनुवाकः

प्रजापतिरग्निमचिनुतर्तुभिस्संवथ्सरं
वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत ग्री-
ष्मेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छꣳ
शरदोत्तरं पक्षꣳ हेमन्तेन मध्यं ब्र-
ह्मणा वा अस्य तत्पूर्वार्धमचिनुत
क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं

[1]प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । अग्निम् । अचिनुत । ऋतुभिरित्यृतु–भिः । संवत्सरमिति सं–वत्सरम् । वसन्तेन । एव । अस्य । पूर्वार्धमिति पूर्व–अर्धम् । अचिनुत । ग्रीष्मेण । दक्षिणम् । पक्षम् । वर्षाभिः । पुच्छम् । शरदा । उत्तरमित्युत्–तरम् । पक्षम् । हेमन्तेन । मध्यम् । [2]ब्रह्मणा । वै । अस्य । तत् । पूर्वार्धमिति पूर्व–अर्धम् । अचिनुत । क्षत्रेण । दक्षिणम् । पक्षम् । पशुभि-

---

[1]प्रजापतिरग्निमचिनुतेत्यादि ॥ संवत्सरमिति । सद्दशप्रधानं यथा संवत्सरमृतुभि स्पृष्टवानेवमग्निमपि ऋतुभि वसन्तादिभि अचिनुत । तत्प्रकारमाह—वसन्तेनैवेत्यादिना । तदृतुसमृद्धिमत्त्वख्यापनाय स्तुतिरियम् ॥

[2]इदानीं वसन्तादीनां सर्वार्थसाधनत्वं ख्यापयितुं द्वितीया स्तुतिः—ब्रह्मणा वा अस्येत्यादि ॥ वसन्तादिप्रधानत्वात् ब्राह्मणा-

विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं य एवं
विद्वानग्निं चिनुत ऋतुभिरेवैनं चि-
नुतेऽथो एतदेव सर्वमवं ॥३१॥ रु
न्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्यानमत्त्यन्न५
रोचत इयं वाव प्रथमा चितिरोष-

रिति पशु–भिः। पुच्छम्। विशा। उत्तरमित्युत्–
तरम्। पक्षम्। आशया। मध्यम्। यः। एवम्।
विद्वान्। अग्निम्। चिनुते। ऋतुभिरित्यृतु–भिः।
एव। एनम्। चिनुते। अथो इति। एतत्। एव।
सर्वम्। अवेति ॥ ३१ ॥ रुन्धे। शृण्वन्ति। ए-
नम्। अग्निम्। चिक्यानम्। अत्ति। अन्नम्। रो-
चते। [3]इयम्। वाव। प्रथमा। चितिः। ओषधयः।

दीनां ब्राह्मणादिभिरेव अग्निश्चितो भवतीति प्रतिपादयति। आशा
दिशः, बुद्धिर्वा तत्संभावना गृह्यन्ते। [illegible] ऋतु-
भिरेव चितो भवति। अपि च [illegible] ब्राह्मणादिसमस्तो
विशेषीकरोति। [illegible] ग्निश्चितोनेन
सर्वानुभवतीति [illegible] ख्यातो भवति। पापेनापि ख्यातो भवति,
यथा आमो [illegible] त्मनेति, तत्राह—अन्नमत्त्यधिक [illegible]
निरामयात्। [illegible] रोचते तेजस्व्येव भवति सर्वदा।
समाप्ताप्ये पञ्चात्मकताऽऽभावात् ॥

[3]इयं वावेत्यादि ॥ पृथिव्यादिरूपेण प्रथमादीनां चितीनां

धयो वनस्पतयः पुरीषमन्तरिक्षं द्वि-
तीया वयांसि पुरीषमसौ तृतीया
नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षि-
णा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा
पुरीषं यत्त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं
दक्षिणामात्मानं प्रजामन्तरियात्त-
स्मात्पञ्चचितीकश्चेतव्यं एतदेव स-

वनस्पतयः । पुरीषम् । अन्तरिक्षम् । द्वितीया । वयांसि । पुरीषम् । असौ । तृतीया । नक्षत्राणि । पुरीषम् । यज्ञः । चतुर्थी । दक्षिणा । पुरीषम् । यजमानः । पञ्चमी । प्रजेति प्र-जा । पुरीषम् । यत् । त्रिचितीकमिति त्रि-चितीकम् । चिन्वीत । यज्ञम् । दक्षिणाम् । आत्मानम् । प्रजामिति प्र-जाम् । अन्तः । इयात् । तस्मात् । पञ्चचितीकः इति पञ्च-चितीकः । चेतव्यः । एतत् । एव ।

चितिं ओषधिवनस्पत्यादिरूपेण च पुरीषाणाम् । यस्मादेव तस्मात् यदिति । त्रिचितीकं चिन्वीत चतुर्थपञ्चमचित्यभावे तर्ह्येव यज्ञं दक्षिणामात्मानं प्रजां चान्तरियात् विनाशयेत् । तस्मात्पञ्चचितीक-श्चेतव्य इति । 'चित्र कपि' इति दीर्घत्वम् । पञ्चचितिरस्त्वे एतत् सर्वौषध्यादिकं यज्ञादिकं च स्पृणोति प्रीणयति रक्षतीत्यर्थः ॥

वेदँ॒ स्पृणोति यत्तिस्रश्चितयः॥४०॥
त्रिवृद्ध्यग्निर्यद्वे द्विपाद्यजमानः प्रति-
ष्ठित्यै पञ्च चितयो भवन्ति पाङ्क्तः
पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति पञ्च
चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यू-
हति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै
पुरुषो यावानेव पुरुषस्तँ स्पृणो-

सर्वम् । स्पृणोति । यत् । तिस्रः । चितयः॥४०॥
त्रिवृदिति त्रि-वृत् । हि । अग्निः । यत् । द्वे इति ।
द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति-स्थित्यै । पञ्च । चितयः । भवन्ति । पाङ्क्तः ।
पुरुषः । आत्मानम् । एव । स्पृणोति । पञ्च । चि-
तयः । भवन्ति । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । पुरीषैः ।
अभीति । ऊहति । दश । समिति । पद्यन्ते । द-
शाक्षर इति दश-अक्षरः । वै । पुरुषः । यावान् ।
एव । पुरुषः । तम् । स्पृणोति । अथो इति । दशाक्षरे-

'यत्तिस्र इति ॥ द्वित्वत्रित्वान्वयेनावयुत्य स्तुतिः । पञ्चेति । समुदायस्तुतिः । पङ्क्तिप्रभवं पाङ्क्त्वादिति । पञ्चप्रभवत्वाद्वा । पङ्क्तिशब्द उक्तादिः ॥

'पञ्च चितय इत्यादिना दशत्वं सपाद्य स्तौति । पुरीषैरभ्यूहन-मुपरिछादनम् । दशाक्षर इति । अक्षराणां आत्मनो नव माणा

न्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विरा-
ज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति संवत्सरो
वै पष्ठी चितिर् ऋतवः पुरीषꣳ प-
ड्चितयो भवन्ति पट्पुरीषाणि द्वादश
सं पद्यन्ते द्वादश मासास्संवत्सर-
स्संवत्सर एव प्रति तिष्ठति ॥४१॥

ति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि । एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । पष्ठी । चितिः । ऋतवः । पुरीषम् । पट् । चितयः । भवन्ति । पट् । पुरीषाणि । द्वादश । समिति । पद्यन्ते । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठति ॥ ४१ ॥

अव चितयः पुरीषं पञ्चदश च ॥ १० ॥

अक्षराणि, नाभिर्दशमी । एवमेतैर्दशभिरसरै तद्वान् पुरुष । तस्माद्दशत्वा यथात् सर्वमेवेन पुरुष स्पृणोति । अयो इत्यादि गतम्* ॥
'संवत्सरो वा इत्यादि ॥ द्वादशस्तुति । पुरीषमिति पदम् । तस्माद्द्वादशमासात्मके संवत्सरे प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति पञ्चमे पष्ठे दशमोऽनुवाक

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते
प्राजापत्या बभ्रुररुणबभ्रुश्शुकबभ्रु-
स्ते रौद्राश्श्येतश्श्येताक्षश्श्येतग्री-

¹रोहितः । धूम्ररोहित इति धूम्र-रोहितः । कर्कन्धुरोहित इति कर्कन्धु-रोहितः । ते । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । बभ्रुः । अरुणबभ्रुरित्यरुण-बभ्रुः । शुकबभ्रुरिति शुक-बभ्रुः । ते । रौद्राः । श्येतः । श्येताक्ष इति श्येत-अक्षः । श्येतग्रीव इति श्येत-ग्रीवः । ते । पितृदेवत्या इति पितृ-देवत्याः ।

¹अथाश्वमेधिका पशवोऽष्टादशिनो विधीयन्ते । वैश्वदेवं काण्डम् । तत्र दशस्वनुवाकेषु प्रत्येकमष्टादश पशव उच्यन्ते । अष्टादशानां वर्णनियमोऽत्र क्रियते । आरण्येष्वष्टादशिषु जातिनियम पञ्चमे कृत । ग्राम्येषूभयथा नियमः 'सोमाय स्वराज्ञे'* इत्यारभ्य द्वन्द्वादिषु बहुधा नियम इति । रोहितादयस्त्रय प्राजापत्या । रोहित लोहितः । धूम्ररोहितः अस्पष्टलोहित । 'वर्णो वर्णेन' इति समानाधिकरणत्वात् तत्पुरुष, 'वर्णोवर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कर्कन्धुरोहितः सौवीरवर्णः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समास । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बभ्र्वादयस्त्रयो रौद्राः । बभ्रु, पाण्डरकपिल. । अरुण. न्यूनरक्तकपिलः । शुकबभ्रुः हरितशुकसमानवर्णः । आमेकेतौ† स्वरौ । श्येतादयस्त्रयः पितृ-

*सं.५-६-२१. †आमवेतौ.

वस्ते पितृदेवत्यास्तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्यस्तिस्रश्श्वेता वशास्सौर्यो मैत्राबार्हस्पत्या धूम्रललामास्तूपराः ॥ ४२ ॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मा-

तिस्रः । कृष्णाः । वशाः । वारुण्यः । तिस्रः । श्वेताः । वशाः । सौर्यः । मैत्राबार्हस्पत्या इति मैत्रा—बार्हस्पत्याः । धूम्रललामा इति धूम्र—ललामाः । तूपराः ॥ ४२ ॥

रोहितप्पङ्क्तिंशतिः ॥ ११ ॥

[1]पृश्निः । तिरश्चीनपृश्निरिति तिरश्चीन—पृश्निः ।

देवत्या । श्येत शुक्लवर्ण । शुक्लरक्त इत्येके । श्येताक्ष रक्तदृष्टि । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यच् समासान्त । सतिशिष्टत्वात् लिटस्वरेण बहुव्रीहिस्वरो बाध्यते । श्येतग्रीव । गत । तिस्र कृष्णा वशा वारुण्य । गता । 'तिसृभ्यो जस' इति जस उदात्तत्वम् । एव सर्वत्र । तिस्र श्वेता वशा सौर्य । गता । एव धूम्रललामास्त्रयस्तूपरा मैत्रा बार्हस्पत्या । धूम्रललामा धूम्रवर्णपुण्ड्रा तूपरा शृङ्गहीना ॥

इति पञ्चमे षष्ठे एकादशोनुवाक

---

[1]पृश्न्याद्यस्त्रयो मारुता ॥ पृश्नि शुक्लवर्णबिन्दुचित चित्रवर्ण । तिरश्चीनपृश्नि तिर्यक्पतनवर्ण पृश्निवर्ण । एतेनोर्ध्व-

रुताः फ॒ल्गूर्लोहि॒तो॒र्णी व॑ल॒क्षी ता-
स्सा॑रस्व॒त्यः॑ पृष॑ती स्थू॒लपृ॑षती क्षु-
द्रपृ॑षती॒ ता वै॑श्वदे॒व्य॑स्ति॒स्रश्श्या॒मा
व॒शाः पौ॑ष्णि॒य॑स्ति॒स्रो रोहि॑णीर्व॒शा

ऊ॒र्ध्वपृ॑श्नि॒रित्यू॒र्ध्व–पृ॒श्निः । ते । मा॒रु॒ताः । फ॒ल्गूः । लो॒हि॒तो॒र्णीति॑ लोहि॑त–ऊ॒र्णी । व॒ल॒क्षी । ताः । सा॒र॒स्व॒त्यः॑ । पृष॑ती । स्थू॒लपृ॑षती॒ति॑ स्थू॒ल–पृ॒ष॒ती । क्षु॒द्रपृ॑ष॒ती॒ति॑ क्षु॒द्र–पृ॒ष॒ती । ताः । वै॒श्व॒दे॒व्य॑ इति॑ वै॒श्व–दे॒व्यः॑ । ति॒स्रः । श्या॒माः । व॒शाः । पौ॒ष्णि॒यः॑ । ति॒स्रः । रोहि॑णीः । व॒शाः । मै॒त्रि॒यः॑ । ऐ॒-

पृश्निर्व्याख्यातः । उभयत्रापि प्रधानेन बहुव्रीहि । फल्ग्वादय-स्तिस्रस्सारस्वत्यः । फल्गू लवणवर्णः । लोहितोर्णी रोहितरोमा। छान्दसो ङीप् । सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरेण बहुव्रीहिस्वरः । वल-क्षी शुक्ला । नवयोरेकत्वमिच्छन्ति । 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप्, नोपधापेक्षमन्यत्वम् । पृषत्यादयस्त्रयो वैश्वदेव्य । शुक्लैर्बिन्दुभि-श्रिताः मध्यमैः न स्थूलैः न क्षुद्रैः । शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति ङीप् । स्थूलपृषती स्थूलानि पृषन्ति यस्या । 'उगिद्वर्ण-ग्रहणवर्जम्' इति तदन्तग्रहणाभ्यनुज्ञानात् 'उगितश्च' इति ङीप् । एवं क्षुद्रपृषती । तिस्रः श्यामाः वशाः पौष्ण्यः । गताः । तिस्रो रोहिणीः वशा मैत्र्य । 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीब्नकारौ, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अरुण-

मैत्रिये ऐन्द्राबार्हस्पत्या अरुणल-
लामास्तूपराः ॥ ४३ ॥
शितिबाहुरन्यतःशितिबाहुस्समन्त-
शितिबाहुस्त ऐन्द्रवायवाश्शितिर-
न्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रस्समन्ताशिति-

न्द्राबार्हस्पत्या इत्यैन्द्रा-बार्हस्पत्याः । अरुण-
ललामा इत्यरुण-ललामाः । तूपराः ॥ ४३ ॥

पृश्निष्पाड्विंशतिः ॥ १२ ॥

¹शितिबाहुरिति शिति-बाहुः । अन्यतःशिति-
बाहुरित्यन्यतः-शितिबाहुः । समन्तशितिबाहुरिति
समन्त-शितिबाहुः । ते । ऐन्द्रवायवा इत्यैन्द्र-वा-
यवाः । शितिरन्ध्र इति शिति-रन्ध्रः । अन्यतःशि-

ललामास्त्रयस्तूपराः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । अरुणललामा सन्ध्यावर्ण-
पुण्ड्राः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे द्वादशोऽनुवाकः

---

¹शितिबाह्वादयस्त्रय ऐन्द्रवायवाः । शिति शुक्लो बाहुप्र-
देशो यस्य । 'शितेर्नित्याबह्वच्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स
अन्यतःशितिबाहुः यत्प्रथमस्य शितित्वं ततोऽन्यत्र प्रदेशे शितित्वं यस्य
स अन्यतःशिति । तादृशो बाहुर्यस्येति पुनर्बहुव्रीहौ पूर्वपद-

रन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाश्शुद्धवालस्स-
र्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्वि-
नास्तिस्रश्शिल्पा वशा वैश्वदेव्य-
स्तिस्रश्श्येनीः परमेष्ठिने सोमा-

तिरन्ध्र इत्यन्यतः-शितिरन्ध्रः । समन्तशितिरन्ध्र इति समन्त-शितिरन्ध्रः । ते । मैत्रावरुणा इति मैत्रा-वरुणाः । शुद्धवाल इति शुद्ध-वालः । सर्वशुद्धवाल इति सर्व-शुद्धवालः । मणिवाल इति मणि-वालः । ते । आश्विनाः । तिस्रः । शिल्पाः । वशाः । वैश्वदेव्य इति वैश्व-देव्यः । तिस्रः । श्येनीः । परमेष्ठिने । सोमापौष्णा इति सोमा-पौ-

---

प्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदेव । तदन्तविध्यभावात् शितिस्वराभावः । समन्तशितिबाहु सर्वशुक्लबाहु । अस्मिन्व्याख्याने उभयत्र शित्यन्तस्यावग्रह प्राप्नोति । तस्माद्भावप्रधानेन शितिबाहुशब्देन बहुव्रीहिणा पूर्वपदयोः पुनः बहुव्रीहिरिति । शितिरन्ध्रादयो मैत्रावरुणाः । शितिरन्ध्रः शुक्लछिद्रः । पूर्ववदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्यतश्शितिरन्ध्रसमन्तशितिरन्ध्रौ गतौ । शुद्धवालादयस्त्रय आश्विनाः । शुद्धवालः शुक्लपुच्छवालाश्रयन. । सर्वशुद्धवालः सर्वशुक्लपुच्छः । मणिवालः एकान्तशुक्लाशुक्लचितवालः । तिस्रश्शिल्पा वशा वैश्वदेव्यः । शिल्पा नानावर्णाः । तिस्रश्श्येनीः परमेष्ठिने श्येन्यश्शुक्लाः पूर्वव-

पौष्णाश्श्यामलंलामास्तूपराः ॥४४
उन्नत ऋंषभो वांमनस्त ऐंन्द्रावरु-
णाश्शिंतिंककुच्छितिपृष्ठश्शितिंभ -
सत्त ऐंन्द्राबार्हस्पत्याश्शिंतिपा-
च्छित्योर्ष्ठश्शितिभ्रुस्त ऐंन्द्रावैष्ण-

वणाः । श्यामलंलामा इतिं श्याम–ललामाः ।
तूपराः ॥ ४४ ॥

शितिबाहुः पञ्चविꣳशतिः ॥ १३ ॥

'उन्नत इत्युंत्–नत. । ऋषभ. । वामनः । ते ।
ऐन्द्रावरुणा इत्यैन्द्रा–वरुणाः । शितिककुदिति शि-
ति–ककुत् । शितिपृष्ठ इतिं शिति–पृष्ठः । शि-
तिंभसदिति शितिं–भसत् । ते । ऐन्द्राबार्हस्पत्या
इत्यैन्द्रा–बार्हस्पत्याः । शितिपादिति शिति–
पात् । शित्योष्ठ इतिं शिति–ओष्ठः । शितिभ्रुरि-

न्डौस्त्रियोरिति, पूर्वसवर्णदीर्घत्वं च । श्यामललामास्त्रयस्तूपरा सौ-
मापौष्णाः । गता ॥

इति पञ्चमे षष्ठे त्रयोदशोनुवाक.

'उन्नतादयस्त्रय ऐन्द्रावरुणा ॥ उन्नत उन्नतपृष्ठ । ऋषभ
सेक्ता । वामनो ह्रस्वाङ्ग । शितिककुदादयस्त्रय ऐन्द्राबार्हस्पत्या. ।
शुक्ल ककुदमस्येति बहुव्रीहौ ' ककुदस्यावस्थायां लोप ' । नित्य

वास्तिस्रस्सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्य-
स्तिस्रो धात्रे पृषोदरा ऐन्द्रापौष्णा-
श्श्येतललामास्तूपराः ॥ ४५ ॥
कर्णास्त्रयो यामास्सौम्यास्त्रयश्श्विति-

ति शिति-भ्रुः । ते । ऐन्द्रावैष्णवा इत्यैन्द्रा-वैष्णवाः । तिस्रः । सिध्माः । वशाः । वैश्वकर्मण्य इति वैश्व-कर्मण्यः । तिस्रः । धात्रे । पृषोदरा इति पृष-उदराः । ऐन्द्रापौष्णा इत्यैन्द्रा-पौष्णाः । श्येतललामा इति श्येत-ललामाः । तूपराः ॥ ४५ ॥

उन्नतः पञ्चविꣳशतिः ॥ १४ ॥

[1]कर्णाः । त्रयः । यामाः । सौम्याः । त्र-

यक्षिति वचनात् शितिस्वराभावः । शितिपादादय त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः । मताः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । तिस्रस्सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्यः । सिध्माः सिध्मलाङ्गाः प्रादेशिकश्वेताङ्कितदेहाः । तिस्रो धात्रे पृषोदराः पृषन्ति उदरे यासाम् । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति यथाभिमतस्वरूपसिद्धिः । श्वेतललामास्त्रयस्तूपरा ऐन्द्रापौष्णाः मताः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे चतुर्दशोनुवाकः.

---

[1]कर्णास्त्रयो यामाः । कर्णाः छिद्रकर्णाः । महाकर्णा इत्येके । मत्वर्थीयोकारः । सौम्यास्त्रयश्श्वितिङ्गाः श्वेतपादाः । अग्नये

ङ्गा अग्नये यविष्ठाय त्रयो नकुला-
स्तिस्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता वसूनां
तिस्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रुद्राणाꣳ
सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः॥१६॥

पः । श्वितिङ्गाः । अग्नये । यविष्ठाय । त्रयः । नकु-
लाः । तिस्रः । रोहिणीः । त्र्यव्य इति त्रि–अव्यः ।
ताः । वसूनाम् । तिस्रः । अरुणाः । दित्यौह्यः ।
ताः । रुद्राणाम् । सोमैन्द्रा इति सोम–ऐन्द्राः ।
बभ्रुललामा इति बभ्रु–ललामाः । तूपराः ॥१६॥

कृष्णास्त्रयोविꣳशतिः ॥ १५ ॥

यविष्ठाय त्रयो नकुला नकुलवर्णाः । तिस्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता वसूनाम् । रोहिण्यो गताः । त्र्यव्य अर्धवर्षाः, अविशब्देनात-वाचिना षण्मासो लक्ष्यते, षट्के मासास्त्र दीयन्त इति । समाहारतायामव्ययस्वरनिवृत्तिः । बहुव्रीहित्वे, व्यत्ययेन 'जसि च' इति गुणो न क्रियते, 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति वा ङीप् । व्यत्ययेन वा अनकारान्तादपि 'द्विगोः' इति ङीप्, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तिस्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रुद्राणाम् । अरुणा गताः । दित्यो ग्रह् ता वहन्तीति 'वहश्च' इति ण्वि, ऊठि सति 'वाह' इति ङीप् । 'वाह ऊठ्' इत्यूठादेश, 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । द्विवर्षा उच्यन्ते । बभ्रुललामास्त्रयस्तूपराः सोमैन्द्रा गताः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे पञ्चदशोऽनुवाकः.

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधक-
र्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय लप्सु-
दिनस्त्रयो विष्णव उरुगायाय प-
ञ्चावीस्तिस्र आदित्यानां त्रिवत्सा-
स्तिस्रोऽङ्गिरसामैन्द्रावैष्णवा गौरल-
लामास्तूपराः ॥ ४७ ॥

[1]शुण्ठाः । त्रयः । वैष्णवाः । अधीलोधकर्णा इत्यधीलोध-कर्णाः । त्रयः । विष्णवे । उरुक्रमायेत्युरु-क्रमाय । लप्सुदिनः । त्रयः । विष्णवे । उरुगायायेत्युरु-गायाय । पञ्चावीरिति पञ्च-अवीः । तिस्रः । आदित्यानाम् । त्रिवत्सा इति त्रि-वत्साः । तिस्रः । अङ्गिरसाम् । ऐन्द्रावैष्णवा इत्यैन्द्रा-वैष्णवाः । गौरललामा इति गौर-ललामाः । तूपराः ॥ ४७ ॥

शुण्ठा विंशतिः ॥ १६ ॥

---

[1]शुण्ठास्त्रयो वैष्णवाः । शुण्ठा गूर्णा आवेष्टितकर्णाः । अल्पकर्णा इत्येके । अधीलोधकर्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय । अधीलोधकर्णाः कर्णोपरि प्ररूढकर्णाः । त्रयो लप्सुदिनः विष्णव उरुगायाय । लप्सुदिनः लम्बमानमूर्धाः लम्बमानेन सूदितानि । घृपेद्रादिः । तद्वन्तः । उरुभिः महात्मभिः गातव्यः उरुगाय । तिस्रः पञ्चावीः तिस्रः आदित्यानाम् । अर्धतृतीयवर्षाः पञ्चाव्यः ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयश्शितिपृष्ठा इन्द्रा-
याधिराजाय त्रयश्शितिककुद इन्द्रा-
य स्वराज्ञे त्रयश्शितिभसदास्तिस्र-
स्तुर्यौह्यस्साध्यानां तिस्रः पष्ठौह्यो

[1]इन्द्राय । राज्ञे । त्रयः । शितिपृष्ठा इति शिति-पृष्ठाः । इन्द्राय । अधिराजायेत्यधि-राजाय । त्रयः । शितिककुद इति शिति-ककुदः । इन्द्राय । स्वराज्ञ इति स्व-राज्ञे । त्रयः । शितिभसद इति शिति-भसदः । तिस्रः । तुर्यौह्यः । साध्यानाम् । तिस्रः । पष्ठौह्यः । विश्वेषाम् । देवानाम् । आग्ने-

---

द्विगुपक्षे 'इगन्तकाल' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । त्रिवत्सा ति-स्रोऽङ्गिरसा त्रिवर्षा तिस्रोऽङ्गिरसा वत्सरस्य । गौरलगमास्त्रयस्तू-परा ऐन्द्राविष्णवा गता ॥

इति पञ्चमे षष्ठे षोडशोऽनुवाक .

---

[1]इन्द्राय राज्ञे त्रयश्शितिपृष्ठा । पूर्ववच्छितिस्वर । इन्द्राया-धिराजाय त्रयश्शितिककुद । अधिरूढो राजा अधिराज । स्वराभाव उक्त । इन्द्राय स्वराज्ञे त्रय शितिभसद । स्वयमेव राजतीति स्वराजा । 'न पूजनात्' इति वचनाट्टजभाव । उक्त स्वर । तिस्रस्तुर्यौह्यस्साध्यानाम् । तुर्योऽर्धचतुर्वर्षा दित्यौहिभिर्वा स्या-त । तुर्यं गुणन्तुर्यं । तिस्र पष्ठौह्यो विश्वेषा देवानाम् ।

विश्वेषां देवानामाग्नेन्द्राः कृष्णल-
लामास्तूपराः ॥ ४८ ॥
अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्राण्यै
त्रयः कृष्णैताः कुह्वै त्रयोऽरुणैता-
स्तिस्रो धेनवो राकायै त्रयोऽनड्वा-
न्द्राः । कृष्णललामा इति कृष्ण–ललामाः । तू-
पराः ॥ ४७ ॥

इन्द्राय द्वाविंशतिः ॥ १८ ॥

[1]अदित्यै । त्रयः । रोहितैता इति रोहित–एताः । इन्द्राण्यै । त्रयः । कृष्णैता इति कृष्ण–एताः । कुह्वै । त्रयः । अरुणैता इत्यरुण–एताः । तिस्रः । धेनवः । राकायै । त्रयः । अनड्वाहः ।

पष्ठौह्यश्चतुर्वर्षा । पष्ठो युगपार्श्वम् । कृष्णललामास्तूपरा आग्नेन्द्रा गता ॥

इति पञ्चमे षष्ठे सप्तदशोऽनुवाक

---

[1]अदित्यै त्रयो रोहितैता ॥ रोहिताश्च ते एताश्चेति रोहितैता । 'वर्णो वर्णेन' इति समास । 'अनेत' इति प्रतिषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराभाव उक्त । इन्द्राण्यै त्रय कृष्णैता । तत्रैव स्वरसमासौ । कुह्वै त्रयोऽरुणैता गता । तिस्रो धेनवो राकायै धेनय प्रत्यग्रप्रसवा गाव । त्रयोऽनड्वाह सिनीवाल्यै । अनो

हंस्सिनीवाल्या आंग्नावैष्णवा रोहिं-
तललामास्तूपराः ॥ ४९ ॥
सौम्यास्त्रयंः पिशङ्गास्सोमांय राज्ञे
त्रयंस्सारङ्गाः पार्जन्या नभोंरूपा-
स्तिस्रोंजा मल्हा इन्द्राण्यै तिस्रो
मैप्यं आदित्या द्यावापृथिव्यां मा-
लङ्गास्तूपराः ॥ ५० ॥

सिनीवाल्यै । आग्नावैष्णवा इत्यांग्ना-वैष्णवाः । रोहिंतललामा इति रोहिंत-ललामाः । तूपराः ॥४९॥
अदिंत्या अष्टादंश ॥ १८ ॥

[1]सौम्याः । त्रयः । पिशङ्गाः । सोमांय । राज्ञे । त्रयः । सारङ्गाः । पार्जन्याः । नभोंरूपा इति नभः-रूपाः । तिस्रः । अजाः । मल्हाः । इन्द्राण्यै । तिस्रः । मेप्यः । आदित्याः । द्यावापृथिव्याः

वहन्तीत्यनड्वाह अनोवहनसमर्थाः । पृषोदरादि. । लोहितललामा त्रयस्तूपरा आग्नावैष्णवा गता ॥

इति पञ्चमे षष्ठे अष्टादशोनुवाक.

[1]सौम्यास्त्रय पिशङ्गाः गोरोचनवर्णा । पर्जन्यादयस्त्रयो नभोरूपाः अञ्जनवर्णास्तिस्रोऽजा इन्द्राण्यै मल्हा कण्ठावलम्बिस्तन-

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणा-
य राज्ञे त्रयो रोहितललामा वरुणा-
य रिशादसे त्रयोऽरुणललामाश्शि-
ल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयस्स-

इति द्यावा-पृथिव्याः । मालङ्गाः । तूपराः ॥५०॥
सौम्या एकान्न विंशतिः ॥ १९ ॥

'वारुणाः । त्रयः । कृष्णललामा इति कृष्ण-ललामाः । वरुणाय । राज्ञे । त्रयः । रोहितललामा इति रोहित-ललामाः । वरुणाय । रिशादस इति रिश-अदसे । त्रयः । अरुणललामा इत्यरुण-ललामाः । शिल्पाः । त्रयः । वैश्वदेवा इति वैश्व-देवाः । त्रयः । पृश्नयः । सर्वदेवत्या इति

नद्युग्मास्तिस्र इन्द्राण्यै । तिस्रो मेघ्य आदित्यै । मेघवर्णा इत्यर्थः । द्यावापृथिव्योस्त्रयो माल्ङ्गा महाकाया ॥

इति पञ्चमे षष्ठे एकोनविंशोऽनुवाकः.

वारुणास्त्रयः कृष्णललामाः गताः । वरुणाय राज्ञे त्रयो रोहितललामाः । राजत्वमस्य विशेषः । वरुणाय रिशादसे त्रयोऽरुणललामाः रिशादस्त्वमस्येति विशेषः । रिशादसः लोकहिंसकानां रक्षाङ्गानां नाशयिता रिशादसाः । 'गतिकारकयो-

वैश्वदेव्यां ऐन्द्रासूराश्श्येतंललामा-
स्तूपराः ॥ ५१ ॥
सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहा-
विन्द्राग्निभ्यामोजोदाभ्यामुष्टाराविं-
न्द्राग्निभ्यां बलदाभ्याꣳ सीरवाहाव-

सर्व-देवत्याः । ऐन्द्रासूरा इत्यैन्द्रा-सूराः । श्येतं-
ललामा इति श्येतं-ललामाः । तूपराः ॥ ५१ ॥

वारुणा विꣳशतिः ॥ २० ॥

[1]सोमाय । स्वराज्ञ इति स्व-राज्ञे । अनोवा-
हावित्यनः-वाहौ । अनड्वाहौ । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि-भ्याम् । ओजोदाभ्यामित्योजः-दाभ्याम् ।
उष्टारौ । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि-भ्याम् । बलदा-

रपि' इत्यसुन्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च शिल्पा । त्रयो वैश्वदेवा गता । त्रय धूम्रय सर्वदेवत्या । सर्वदेवशब्दात् 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' श्येतल्लामा त्रयस्तूपरा ऐन्द्रासूरा । 'सूर्यतिष्य' इति यलोप ॥

इति पञ्चमे षष्ठे विंशोऽनुवाक

---

[1]सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहौ ॥ शकटस्य वोढारौ पुङ्गवौ । इन्द्राग्निभ्या ओजोदाभ्या उष्टारौ प्रासङ्गस्य वोढारा अन

र्वी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनू
भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनू भौमी
वायवे आरोहणवाहावनड्वाहौ वारु-
णी कृष्णे वशे अराड्यौ दिव्यावृ-
षभौ परिमरौ ॥ ५२ ॥

भ्यामिति वल-भ्याम्।सीरवाहाविति सीर-वाहौ।
अवी इति। द्वे इति। धेनू इति। भौमी इति। दिग्भ्य
इति दिक्-भ्यः। वडवे इति। द्वे इति। धेनू इति।
भौमी इति। वैराजी इति। पुरुषी इति। द्वे इति।
धेनू इति। भौमी इति। वायवे। आरोहणवाहा-
वित्यारोहण-वाहौ। अनड्वाहौ। वारुणी इति।

ड्वाहो। इन्द्राग्निभ्या बलवद्भ्या सीरवाहा हलस्य वोढारौ अन
ड्वाहो। इन्द्राग्निशब्दे 'देवताद्वन्द्वे च' इति मासस्य युगपत्प्र-
वृत्तिरनरस्य 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेध। अवी द्वे धेनू
भौमी भूमिदेवत्ये। पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम्। इन्द्राग्निभ्यामेवावी
इति केचित्। दिग्भ्यो वडवे अश्वस्त्रियो द्वे भौमी भौम्ये
गते। वैराजी विराड्देवत्ये पुरुषी मनुष्यस्त्रिया। जातिलक्षणो
ङीप्। पूर्वेण उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम्। पुनर्धेनू
भौमी गते। वायव आरोहणवाहौ मनुष्यादिवारोहणादे वोढारौ।
तत एवाण्। कृष्णे वशे वारुण्यौ गते। अराड्यौ दिव्यौ
वृषभौ अराड्यौ दीर्घोच्छ्रितशृङ्गौ। दिव्यौ द्युदेवत्यौ। वृषभौ

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः सौरीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्त्याग्नेय

कृष्णे इति । वशे इति । अराव्यौ । दिव्यौ । ऋषभौ । परिमरावितिं परि-मरौ ॥ ५२ ॥

सोमाय चतुस्त्रिंशत् ॥ २१ ॥

[1]एकादश । प्रातः । गव्याः । पशवः । एति । लभ्यन्ते । छगलः । कल्माषः । किकिदीविः । विदीगयः । ते । त्वाष्ट्राः । सौरीः । नव । श्वेताः । वशाः । अनूबन्ध्या इत्यनु-बन्ध्याः । भवन्ति ।

सेक्तारौ । परिमरौ परिमर्तारौ ययो द्वयो मृतानुगा मृतपूर्वगौ चोच्येते । 'परेरभितो भाविमण्डल' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे एकविंशोनुवाकः

[1]एकादशेत्यादि ॥ उत्तमेऽहनि प्रातरालभ्यन्ते 'प्राजापत्या भवन्ति'* इति ब्राह्मणम् । प्राजापत्या वैश्वदेवा इति केचित् । गोरपत्यानि गव्या सर्वत्र 'गोरजादिप्रसङ्गे' इति यत्, 'यतो नाव' इति व्यत्ययेन गर्भेते । छगलच्छगलार । एता योरिमारहन्याम्भ्यन्ते त्वाष्ट्राः । छगल छागिर । कल्माप

ऐन्द्राग्न आश्विनस्ते विशालयूप आ लभ्यन्ते ॥ ५३ ॥

पिशङ्गास्त्रयो वासन्तास्सारङ्गास्त्रयो ग्रैष्माः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकाः पृश्नयस्त्रयश्शारदाः पृश्निसक्थास्त्रयो हैमन्तिका अवलिप्तास्त्रयश्शै-

आग्नेयः । ऐन्द्राग्न इत्यैन्द्र-अग्नः । आश्विनः । ते । विशालयूप इति विशाल-यूपे । एति । लभ्यन्ते॥५३

एकादश पञ्चविंशतिः ॥ २२ ॥

[1]पिशङ्गाः । त्रयः । वासन्ताः । सारङ्गाः । त्रयः । ग्रैष्माः । पृषन्तः । त्रयः । वार्षिकाः । पृश्नयः । त्रयः । शारदाः । पृश्निसक्था इति पृश्नि-सक्थाः । त्रयः । हैमन्तिकाः । अवलिप्ता इत्यव-लिप्ताः । त्रयः । शैशिराः । संवत्सरायेति सं-व-

कल्माषवर्णं । किकिदीवि सदृश इत्यन्ये । श्वेतवशा नव अनूबन्ध्या भवन्ति सौर्य । उक्त पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आग्नेयादयस्त्रयो विशालयूपे मध्यम आलभ्यन्ते । विशालशृङ्गो यूपो विशालयूपः । 'वैश्शालच्छङ्कटचौ' ॥

इति पञ्चमे षष्ठे द्वाविंशोनुवाक.

---

[1]पिशङ्गादय ऋतुपशव प्रत्यृतु त्रयस्त्रय । 'सक्थ्यञ्चाक्रान्तात्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हैमन्तिका इति । 'हेमन्ताच्च' इति ठञ् । अवलिप्ताः वर्णान्तरस्योपरि वर्णान्तर-

शिरास्संवथ्सराय निर्वक्षसः ॥५४॥

त्सराय । निर्वक्षस इति नि–वक्षसः ॥ ५४ ॥

पिशङ्गा विꣳशतिः ॥ २३ ॥

रोहितः कृष्णा धूम्रललामाः पृश्निश्श्यामा अरुणललामाश्शितिबाहुश्शिल्पाश्श्येनीश्श्यामल - लामा उन्नतास्तिध्मा धात्रे पौष्णाश्श्येतललामाः कर्णा बभ्रुललामाश्शुण्ठा गौरललामा इन्द्राय कृष्णललामा अदित्यै रोहितललामास्सौम्या मालङ्गा वारुणास्सूराश्श्येतललामा दश ॥

हिरण्यवर्णा अपां ग्रहान्भूतेष्टकास्सजूस्संवत्सरं प्रजापतिस्स क्षुरपविरग्नेवै दीक्षया सुवर्गाय तं यन्न सूयते प्रजापतिर् ऋतुभी रोहितः पृश्निश्शितिबाहुरुन्नतः कर्णाश्शुण्ठा इन्द्रायादित्यै सौम्या वारुणास्सोमायैकादश पिशङ्गास्त्रयोविꣳशतिः ॥२३॥

हिरण्यवर्णा भूतेष्टकाश्छन्दो यत्कनीयाꣳसं त्रिवृद्यग्नियद्वै वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥५४॥

हरिः ओम् समाप्तष्षष्ठप्रपाठकः.

लिप्ताः । स्तब्धा इत्यन्ये । संवत्सराय निवक्षस आलभ्यते । निवक्षसः निम्नवक्षस ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये पञ्चमे काण्डे षष्ठप्रश्ने त्रयोविंशोनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

सप्तमप्रपाठकप्रारम्भः

हरिः ओम् ॥ यो वा अयथादेवत-
मग्निं चिनुत आ देवताभ्यो वृश्चते
पापीयान्भवति यो यथादेवतं न दे-
वताभ्य आ वृश्चते वसीयान्भवत्या-
ग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभि

[1]यः । वै । अयथादेवतमित्ययथा–देवतम् । अग्निम् । चिनुते । एति । देवताभ्यः । वृश्चते । पापीयान् । भवति । यः । यथादेवतमिति यथा–देवतम् । न । देवताभ्यः । एति । वृश्चते । वसीयान् । भवति । [2]आग्नेय्या । गायत्रिया । प्रथमाम् । चितिम् । अभीति । मृशेत् । त्रिष्टुभा । द्विती-

[1]अथाग्निकाण्डमन्त्यार्पेयम्—'यो वा अयथादेवत' इत्यभिमर्शनविधिः ॥ यथादेवत या यत्र देवता तद्यथादेवतम् । अनान्या देवतया यश्चिनुतेऽग्निं स सर्वाभ्यो देवताभ्यो वृश्चते, पापतरश्च भवति । यो यथादेवतमित्यादि । गतम् । देवताशब्देनाग्निरुच्यते ॥

[2]तदेवाह—आग्नेय्येति ॥ 'अग्ने देवा इहावह'* इति गायत्र्या । त्रिष्टुभेति आग्नेय्येत्येवं सर्वत्र 'अगन्म महा मनसा'* इति ।

*ब्रा ३-११-६

मृंशेत्त्रिष्टुभा द्वितीयां जगत्या तृतीयामनुष्टुभा चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवताभ्य आ वृश्चते वसीयान्भवतीडायै वा एषा विभक्तिः पशव इडा पशु-

याम् । जगत्या । तृतीयाम् । अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । चतुर्थीम् । पङ्क्त्या । पञ्चमीम् । यथादेवतमिति यथा-देवतम् । एव । अग्निम् । चिनुते । न । देवताभ्यः । एति । वृश्चते । वसीयान् । भवति । [3]इडायै । वै । एषा । विभक्तिरिति वि-भक्तिः । पशवः । इडा । पशुभिरिति पशु-भिः । एनम् ॥ १ ॥ चिनुते । [4]यः । वै । प्रजापतय इति

जगत्येति । 'मेधाकार विद्थस्य'* इति । अनुष्टुभेति 'मनुष्वत्त्वा निधीमहि'* इति । पङ्क्त्येति 'अग्निर्हि वाजिनं विशे'* इति ॥

[3]इडायै वा एषेति ॥ इडा पशवः 'पशवो वा इडा'† इति पशुनामैषा । विभक्तिर्विभाग गायत्र्यादि, 'पशवो वै छन्दांसि'‡ इति पशुसाधनत्वात् । तस्माद्गायत्र्यादिभि चिन्वानो भवति पशुमान् ॥

[4]यो वै प्रजापतय इत्यादि ॥ प्रतिमोच्य अनुज्ञाप्य अग्नि

*ऋ ३-११-६. †स २-६-८. ‡स. ५-३-८.

भिरेनम् ॥ १ ॥ चिनुते यो वै प्र-
जापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति ना-
र्तिमार्छत्यश्वावभितस्तिष्ठेतां कृष्ण
उत्तरतश्श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्ट-
का उप दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं
प्राजापत्योऽश्वस्साक्षादेव प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नार्तिमार्छ-

प्रजा-पतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्य । अग्निम् । चिनोति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । [5]अश्वौ । अभितः । तिष्ठेताम् । कृष्णः । उत्तरत इत्युत्-तरतः । श्वेतः । दक्षिणः । तौ । आलभ्येत्या-लभ्य । इष्टकाः । उपेति । दध्यात् । एतत् । वै । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । रूपम् । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । प्रजापतय इति प्रजा-पतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्य । अग्निम् । चिनोति । न ।

चिन्वानो नार्ति गच्छति । अन्यथा पुनरार्तिं गच्छतीत्येवेति ॥

[5]तत्प्रकारमाह—अश्वावित्यादि ॥ अभित उभयतः । आलभ्य स्पृष्ट्वा प्रजापतेरिदं रूपमश्वत्वेन वर्तते यस्मात् प्राजापत्योऽश्वः । साक्षादित्यादि । गतम् ॥

त्येतद्वा अह्नो रूपं यच्छ्वेतोऽश्वो रात्रियै
कृष्ण एतदह्नः ॥ २ ॥ रूपं यदिष्टं-
का रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्य-
ञ्छ्वेतमश्वमभि मृशेत्पुरीषमुपधास्य-
न्कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चिनुते

आर्तिम् । एति । ऋच्छति । [6]एतत् । वै । अह्नः । रूपम् । यत् । श्वेतः । अश्वः । रात्रियै । कृष्णः । एतत् । अह्नः ॥ २ ॥ रूपम् । यत् । इष्टकाः । रात्रियै । पुरीषम् । इष्टकाः । उपधास्यन्नित्युप–धास्यन् । श्वेतम् । अश्वम् । अभीति । मृशेत् । पुरीषम् । उपधास्यन्नित्युप–धास्यन् । कृष्णम् । अहोरात्राभ्यामित्यहः–रात्राभ्याम् । एव । एनम् । चिनुते । [7]हिरण्यपात्रमिति हिरण्य–पात्रम् । मधोः ।

---

[6]एतद्वा इत्यादि ॥ श्वेतोऽश्वोऽह्नो रूपमेतेन रूपेण अहर्वर्तते रात्रियै कृष्ण इति । एतद्राज्या रूपं यत्कृष्णोऽश्व इति यावत् । रूपान्तरं च दर्शयति—एतदह्न इति । अह्नो रूपमिष्टका रात्र्या रूपं पुरीषम् । तस्मादिष्टका उपधास्यन् श्वेतमश्वमभिमृशेत् । पुरीषमुपधास्यन् कृष्णमभिमृशेत् । एवमहोरात्राभ्यामेव अग्निश्चितो भवति ॥

[7]हिरण्यपात्रमिति ॥ गतम् । मधुन इति लिङ्गव्यत्ययः, उभ-

हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति म-
धव्योऽसानीति सौर्या चित्रवत्याऽवे-
क्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दिनेऽ-
श्वमवं घ्रापयत्यसौ वा आदित्य इ-
न्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्व-
स्तमेव साक्षादृभ्नोति ॥ ३ ॥

पूर्णम् । ददाति । मधव्यः । असानि । इति । सौर्या । चित्रवत्येति चित्र-वत्या । अवेति । ईक्षते । चित्रम् । एव । भवति । [1]मध्यन्दिने । अश्वम् । अवेति । घ्रापयति । असौ । वै । आदित्यः । इन्द्रः । एषः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्राजा-

यल्लिङ्गो वा । 'पूरणगुण' इति समासप्रतिषेधात् षष्ठी ज्ञाप्यते । मधव्य इति । मध्वर्हं मधुपर्कार्हो भवतीत्यनेनाभिप्रायेण हिरण्यपात्रं दद्यात् । मधोरिति । यदेतस्मादपि निर्देशात्पुंल्लिङ्गोऽप्यस्तीति ज्ञायते । सौर्येति । 'चित्रं देवाना'* इति चित्रवत्या । अवेक्षते प्रागेव दानाद्धिरण्यपात्रमवेक्षते । चित्रमेवेति । प्रजाभिः पशुभिश्च चित्रत्वं यजमानस्य भवति ॥

[1]मध्यन्दिन इति ॥ अह्नो मध्यं मध्यन्दिनम् । द्वितीयं वासरम् । तत्र तत्पात्रमवघ्रापयति । छान्दसं णौ कर्तुः कर्मत्वम् । असौ वा इत्यादि । मध्यन्दिनस्येन्द्रत्वात् इन्द्रादित्ययोरभेदस्तुतिः । अश्वस्य प्राजापत्यत्वात् प्रजापत्यश्वयोरभेदस्तुतिः । तमेवाह—प्राजापत्योऽश्व इति ।

*सं. ३-४-१४.

त्वाम॑ग्ने वृ॒ष॒भं चे॑कि॒तानं॒ पुन॒र्युवा॑नं
ज॒नय॑न्नु॒पागा॑म् । अ॒स्थू॒रिणो॒ गार्ह॑-

पत्य॒ इति॑ प्राजा-पत्यः । अश्वः । तम् । ए॒व ।
सा॒क्षादिति॑ स-अ॒क्षात् । ऋ॒ध्नोति॑ ॥ ३ ॥

ए॒नमे॒तद॒ष्टाच॑त्वारिꣳशच्च ॥ १ ॥

¹त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । वृ॒ष॒भम् । चेकि॑तानम् । पुनः॑ ।
युवा॑नम् । ज॒नय॑न्न् । उ॒पा॒गा॒मित्यु॑प-आगा॑म् ।

तमेव प्रजापतिं साक्षादव्यवधानेन ऋध्नोति ऋद्धिमन्तं करोति यद-
श्वेनाप्रापयतीति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे प्रथमोनुवाकः.

---

¹चित्याश्चित्यामृषभमुपदधाति—त्वामग्न इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने
त्वां वृषभं वर्षितारं कामानां चेकितानं सर्वस्य ज्ञातारम् । कित
ज्ञाने, लुगन्तः । छान्दसस्य लिटः कानजादेशः । ईदृशं त्वा
युवानं जनयन् प्रगाढं कुर्वन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । पुनःपुन-
रुपागां आभिमुख्येनोपगच्छामि । छान्दसो लुङ्, 'गतिर्गतौ'
इति पूर्वो गतिर्निहन्यते । अस्थूरि अस्थूरीणि असारवन्ति अनो-
वहनसामर्थ्ये स्थौल्यं सारत्वं, तद्रहितानि । 'सुपां सुलुक्'
इति शेर्लुक् 'शेश्छन्दसि' इति हेर्लोपे दीर्घत्वं स्यात् । ई-
दृशानि गार्हपत्यानि गृहपतितुल्यानि स्वामिभावाः नः अस्माकं
सन्तु । छान्दसं संहितिकं णत्वम् । यथोक्तं प्रातिशाख्ये—'पु-

हंपत्यानि सन्तु तिग्मेनं नो ब्रह्मंणा
सꣳ शिंशाधि । पशवो वा एते य-
दिष्टंकाश्चित्यांचित्यामृषभमुपं दधा-
ति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे कंरोति
प्रजनंनाय तस्मांद्यूथेयूंथ ऋषभः ।

अस्थूरि । नः । गार्हंपत्यानीति गार्हं–पत्यानि । सन्तु । तिग्मेनं । नः । ब्रह्मंणा । सामिति । शिशाधि । [2]पशवः । वै । एते । यत् । इष्टंकाः । चित्यांचित्यामिति चित्यां–चित्याम् । ऋषभम् । उपेति । दधाति । मिथुनम् । एव । अस्य । तत् । यज्ञे । करोति । प्रजनंनायेति प्र–जनंनाय । त-

---

पृक्षधिषुयस्समिन्द्रास्थूरि '* इति । किञ्च—तिग्मेन ब्रह्मणा ब्रह्मवर्चसेन नः अस्मान् संशिशाधि सम्यक् शितान् कुरु । यद्वा—ब्रह्मणा अध्ययनादिना कर्मणा सशितव्रतान् कुरु । [1]श्यतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्लुः, इत्वं चाभ्यासस्य 'वा छन्दसि' इति हलप्रतिषेधेन ङित्त्वाभावात् 'ङितश्च' इति इगभावः ॥

[2]अथात्रैव ब्राह्मणम्—पशवो वा इत्यादि ॥ गतम् । तस्मादित्यादि । तस्मादिदानीं यूथेयूथे ऋषभः सञ्चरति । 'अनुदात्तं न' इति द्वितीयो निहन्यते ॥

---

*७-२.

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्र्यु-
पासते । प्रजाꣳ सुवीरां कृत्वा वि-
श्वमायुर्व्यश्नवत् ।प्राजापत्याम् ॥४॥
एतामुपं दधातीयं वावैषैकाष्टका य-

स्मात् । यूथेयूथ इति यूथे-यूथे । ऋषभः । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । प्रतिमामिति प्रति-माम् । याम् । त्वा । रात्रि । उपासत इत्युप-आसते । प्रजामिति प्र-जाम् । सुवीरामिति सु-वीराम् । कृत्वा । विश्वम् । आयुः । वीति । अश्नवत् । प्राजापत्यामिति प्राजा-पत्याम् ॥ ४ ॥
एताम् । उपेति । दधाति । इयम् । वाव । एषा ।

[1]प्राजापत्यामिष्टकां उपदधाति—संवत्सरस्येत्यनुष्टुभा ॥ हे रात्रि एकाष्टके । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । संवत्सरस्य प्रतिमां प्रतिनिधिम् । 'एतस्या वा एष एतां रात्रिं वसति'* इति वचनात्संवत्सरतुल्यां यां त्वां सर्वेऽप्युपासते त्वा त्वां कृत्वा उपधाय प्रजां सुवीरां शोभनपुत्रादिकां यजमानो विश्वं चायुः पुरुषायुषं व्यश्नवत् प्राप्नोति । अश्नोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं, 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'शात्' इति प्रतिषेधं बाधित्वा व्यत्ययेन नकारस्य णकारः 'वीरवीर्यौ च' इति सुवीरे उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

[2]अत्रैव ब्राह्मणम्—प्राजापत्यामित्यादि ॥ इयमेव पृथिवी । एषा

*सं. ७-४-८.

दे॒वैका॑ष्ट॒काया॒मन्नं॒ क्रि॒यते॒ तदे॒वैत-
याऽव॑ रुन्ध ए॒षा वै प्र॒जाप॑तेः का-
म॒दु॒घा त॒यै॒व यज॑मा॒नो॑ऽमु॒ष्मिं॑ल्लो॒-
के॑ऽग्निं दु॑हे॒ येन॑ दे॒वा ज्योति॑षो॒र्ध्वा
उ॒दाय॒न् येना॑दि॒त्या वस॑वो॒ येन॑ रु॒-

ए॒का॒ष्ट॒केत्येक॑–अ॒ष्ट॒का । य॒त् । ए॒व । ए॒का॒ष्ट॒काया॒मित्येक॑–अ॒ष्ट॒काया॑म् । अन्न॑म् । क्रि॒यते॑ । तत् । ए॒व । ए॒तया॑ । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [5]ए॒षा । वै । प्र॒जाप॑ते॒रिति॑ प्र॒जा–प॒तेः॒ । का॒म॒दु॒घेति॑ काम॒–दु॒घा॑ । त॒या॑ । ए॒व । यज॑मानः । अ॒मु॒ष्मि॒न्न् । लो॒के । अ॒ग्निम् । दु॒हे॒ । [6]येन॑ । दे॒वाः । ज्योति॑षा । ऊ॒र्ध्वाः । उ॒दा॒य॒न्नित्यु॑त्–आय॑न् । येन॑ । आ॒दि॒त्याः । वस॑वः ।

एकाष्टका रात्रिः । तस्माद्यदेवान्नं अष्टकादिव एकाष्टकायां क्रियते तदेतया इष्टकया अवरुन्धे । अन्नाधारत्वादस्याः सर्वान्नाधारपृथिवीत्वेन स्तुतिः कृता ॥

[5]एषा वा इत्यादि ॥ प्रजापतेः सर्वान् कामान् एषा दुग्धवती । तस्मादियं प्राजापत्येति भावः । 'दुह कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययः । यस्मादेवं तस्माद्यजमानोपि अमुष्मिन् भोगस्थाने अग्निं दुहे दुग्धे सर्वान्कामान् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

[6]उख्यमुपसमिन्धे—येन देवा इत्यादित्रिष्टुभा ॥ येन ज्योतिषा दीप्त्या देवा ऊर्ध्वमायन् ऊर्ध्वंगताय उदायन् गताः स्वर्ग-

द्राः । येनाङ्गिरसो महिमानमान-
शुस्तेनैतु यजमानस्स्वस्ति । सुव-
र्गाय वा एष लोकाय ॥ ५ ॥ ची-
यते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा
उदायन्नित्युख्यꣳ समिन्ध इष्टका ए-
वैता उप धत्ते वानस्पत्यास्सुवर्गस्य

येन । रुद्राः । येन । अङ्गिरसः । महिमानम् । आ-
नशुः । तेन । एतु । यजमानः । स्वस्ति । सुव-
र्गायेति सुवः—गाय । वै । एषः । लोकाय ॥ ५ ॥
चीयते । यत् । अग्निः । येन । देवाः । ज्योतिषा ।
ऊर्ध्वाः । उदायन्नित्युत्—आयन्न् । इति । उख्यम् ।
समिति । इन्धे । इष्टकाः । एव । एताः । उपेति ।
धत्ते । वानस्पत्याः । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।

णोऽभवन् । येन चादित्या वसवो रुद्राश्च ऊर्ध्वा उदायन् येन ज्योतिषाऽङ्गिरसो महिमान महत्त्वमानशुः प्राप्ता । अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'अश्नोतेश्च' इति नुट् । तेन ज्योतिषा यजमानोऽपि स्वस्ति अविनाशं स्थानमेतु, अविनाशं वा स्थानमविघ्नेन गच्छतु ॥

अथात्रैव ब्राह्मणम्—सुवर्गायेत्यादि ॥ गतम्* । इष्टका एवेति । वानस्पत्या इष्टका एता उपधत्ते । याभिस्समिद्भिरुपसमि-

*स. ५ ६-८.

लोकस्य सर्मष्टये शतायुधाय श-
तवीर्याय शतोतयेऽभिमातिषाहे ।
शतं यो नंश्शरदो अजीतानिन्द्रो ने-
षदति दुरितानि विश्वा । ये चत्वा-

लोकस्य । समष्टया इति सं–अष्टये । [8]शतायुधायेति शत–आयुधाय । शतवीर्यायेति शत–वीर्याय । शतोतय इति शत–ऊतये । अभिमातिषाह इत्यभिमाति–साहे । शतम् । य । नः । शरदः । अजीतान् । इन्द्रः । नेषत् । अतीति । दुरितानी-

---

न्धे तत्सुवर्गस्य समष्टये प्राप्तये भवति । 'तादौ च' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[8]अजयानीरुपदधाति—शतायुधायेत्याद्या पञ्च सर्वास्त्रिष्टुभ ॥ य इन्द्र शत शरदो वत्सरान्न अस्मान् । अजीतान् अक्षीणान् व्याध्यादिभि अपीडितान् । ज्या वयोहानौ, ग्रहिज्यादिना स प्रसारणम् । यद्वा—अजितान् । छान्दस दीर्घत्व नयते । नेषत् नेतु समर्थ अर्हो वा । विश्वानि दुरितानि अतीत्य वि-निवार्य नेतु य एव समर्थ । नयतेर्लेटि 'सिब्बहुल लेटि' इति सिप अडागम । तस्मै शतायुधाय बह्वायुधाय (बहुल्लाय) शतोतये बहुरक्षणाय अभिमातिषाहे पापानामभिभवित्रे । 'छन्दसि सह' इति ण्वि, सुषामादित्वात् षत्वम् । चतुर्थी-सामर्थ्यात् न इत्यध्याह्रियते ॥

रेः प॒थयो॑ दे॒व॒याना॑ अ॒न्त॒रा द्यावा॑-
पृथि॒वी वि॒यन्ति॑ । तेषां॒ यो अज्या॑-

ति दुः-इ॒तानि॑ । विश्वा॑ । [१]ये । च॒त्वारः॑ । प॒थयः॑ ।
दे॒व॒याना॒ इति॑ दे॒व-यानाः॑ । अ॒न्त॒रा । द्यावा॑पृथि॒-
वी इति॒ द्यावा॑-पृथि॒वी । वि॒यन्तीति॑ वि-यन्ति॑ ।
तेषा॑म् । यः । अज्या॑निम् । अजी॑तिम् । आ॒व॒हा-

निमर्जीतिमावहात्तस्मै नो देवाः
॥ ६ ॥ परि दत्तेह सर्वे । ग्रीष्मो
हेमन्त उत नो वसन्तश्शरद्वर्षा-
स्सुवितं नो अस्तु । तेषामृतूनाꣳ

वित्या–वहात् । तस्मै । नः । देवाः ॥ ६ ॥ परीति । दत्त । इह । सर्वे । [10]ग्रीष्मः । हेमन्तः । उत । नः । वसन्तः । शरत् । वर्षाः । सुवितम् । नः । अस्तु । तेषाम् । ऋतूनाम् । शतशारदाना-

दत्त । यथा सोऽस्मान् रक्षति तथा सर्वेऽपि यूयं अनुजानीत इह अस्मिन्कर्मणि । निमित्तात् सप्तमी । अनेन कर्मणा हेतुनेति यावत् ॥

[10]अथ तृतीया—ग्रीष्मो हेमन्त इति ॥ हेमन्तग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणं, तयोरैकत्वात् 'पञ्च वा ऋतवः'* इति । यथा एते ग्रीष्मादयः अस्माकं सुवितं शोभनगतिहेतवः सूतिहेतवो वा भवन्तु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । क्रमविशेषाश्रयणे कारणं चिन्त्यम् । शोभनमितं सुवितं शोभना गतिः । तन्वादित्वादुवङ् । विनादित्वादनवग्रहः । पक्षान्तरे छान्दस इडागमः । किञ्च—शतशारदानां तेषामृतूनां शतसंवत्सराणां शतसंवत्सरसम्बन्धिनाम् । शरच्छब्दात् संवत्सरवचनात् स्वार्थिकोऽण् । यद्वा—शरदि संवत्सरे भवाः परिवत्सरादयः शारदाः । तेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निवाते वातरहिते अभये भया-

* सं ७-२ ६

शस्व शं तोकाय तनुवे स्योनः ।
अज्यानीरेता उप दधात्येता वै दे-
वता अपराजितास्ता एव प्र विश-
ति नैव जीयते ब्रह्मवादिनो वद-
न्ति यदर्धमासा मासा ऋतवस्संव-

७ ॥ एति । विशस्व । शम् । तोकाय । तनुवे ।
स्योन. । [13]अज्यानीः । एताः । उपेति । दधाति ।
एताः । वै । देवताः । अपराजिता इत्यपरा–जि-
ताः । ताः । एव । प्रेति । विशति । न । एव ।
जीयते । [14]ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म–वादिनः । वद-
न्ति । यत् । अर्धमासा इत्यर्ध–मासाः । मासाः ।

हु ससान्तिहेतु । अपत्याय तनुवे अस्मच्छरीराय च स्योन सुखो भूत्वा अस्मानाविशेति ॥

[13]अथान्य ब्राह्मणम्—अज्यानी इत्यादि ॥ 'तिस्रो वो अज्यानि'* इति लिङ्गसमवायात् पञ्चाप्यज्यानय उच्यन्ते । एता इति । एते इन्द्रादय देवा अदित्यपराजिता । ता एवेति । तासामुपधाता ता एवानुप्रविश्य तद्भावापन्न केन चिदपि न जीयते ॥

[14]इदानीमाग्रयणे अग्न्याधिहोम इत्यर्थवादः—ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अर्धमासादय ओषधीना पाकहेतव । अत इन्द्राग्नादि-भ्य अन्याभ्य इन्द्राग्न्यादिभ्य आग्रयण होतव्यम् इति

---

* सं ५-८-९.

थ्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद-
न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरुप्य-
त इत्येता हि तद्देवता उदजयन्
यदृतुभ्यो निर्वपेद्देवताभ्यस्समदं द-
ध्यादाग्रयणं निरुप्यैता आहुतीर्जु-

ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । ओषधीः । पचन्ति । अथ । कस्मात् । अन्याभ्यः । देवताभ्यः । आग्रयणम् । निरिति । उप्यते । इति । एताः । हि । तत् । देवताः । उदजयन्नित्युत्-अजयन् । यत् । ऋतुभ्य इत्यृतु-भ्यः । निर्वपेदिति निः-वपेत् । देवताभ्यः । समदमिति स-मदम् । दध्यात् । आग्रयणम् । निरुप्येति निः-उप्य । ए·

ब्रह्मवादिनः पर्यनुयोगमाहुः । अत्रोत्तरं केचिद्ब्रुवते—एता हीति । इन्द्राग्नयादयो देवताः तत् तदा उदजयन् । 'सुपां सुलुक्' इति । 'देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्'* इति । तस्मादेतासां देवतानां स्वभूता ओषधयः । अर्धमासाद-यस्तु तासां पाकमात्रे व्याप्रियन्त इति । एवं स्थिते यदृतुभ्यो निर्वपेत् आग्रयणं देवताभ्यस्समदं कलहं दध्यात् उत्पादयेत् । यथाऽन्यस्यान्यस्मै दानं कलहमुत्पादयति । तस्मादिन्द्राग्नयादिभ्य

*ब्रा. १-६-१.

होत्यर्धमासानेव मासानृतून्थ्संव-
थ्सरं प्रीणाति न देवताभ्यस्समदं
दधाति भद्रान्नश्श्रेयस्समनैष्ट देवा
इत्याह हुताद्याय यजमानस्यापरा-
भावाय ॥ ८ ॥

ताः । आहुतीरित्या–हुतीः । जुहोति । अर्धमा-
सानित्यर्ध–मासान् । एव । मासान् । ऋतून् । सं-
वत्सरमिति सं–वत्सरम् । प्रीणाति । न । देवता-
भ्यः । समदमिति स–मदम् । दधाति । [15]भद्रात् ।
नः । श्रेयः । समिति । अनैष्ट । देवाः । इति ।
आह । हुताद्यायेति हुत–अद्याय । यजमानस्य ।

एव आग्रयण निर्वपेदिति गम्यते । एवमिन्द्राग्न्यादिभ्य आग्र-
यणं निरुप्य एता अध्यानीराहुतीर्जुहोति अर्धमासादीनां तृ-
प्त्यर्थमिति विधिर्गम्यते । तदेवाह—अर्धमासानित्यादिना । न
देवताभ्य इति । आत्मीयेन हविषा तृप्तत्वात् । समत्स्यादन-
मिति 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम्, शकन्ध्वादित्वात्पररूप-
त्वम् । मासाग्न्यानुमावरादिश्च स्वार्थिकोन् । मद मादयन्त्यस्यामिति
समत्संग्रामः ॥

[15]भद्रान्न इति ॥ मन्त्रपदव्याख्या । हुतादनं हुताद्यम् । न्या-
न्द्यमो भाव यत्, तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'यतोऽनावः'

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तनूपा नः प्रतिस्पशः । यो नः पुरस्ताद्दक्षिण-
अर्पराभावायेत्यर्परा–भावाय ॥ ८ ॥

प्राजापत्यां लोकाय देवाः पितो दध्याग्रयणं पञ्चविंशतिश्च ॥ २ ॥

[1]इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वार्त्रघ्न इति वार्त्र–घ्नः । तनूपा इति तनू–पाः । नः । प्रतिस्पश इ-

इत्याद्युदात्तत्वम् । यजमानभागभक्षणविधिर्गम्यते, 'त्वयाऽवसेन '* इति मन्त्रलिङ्गात् अपराभावाय तद्भवतीति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वितीयोऽनुवाकः

[1]वज्रिणीरुपदधाति—इन्द्रस्य वज्रोऽसीति ॥ अयमेव मन्त्रः प्रतिदिशं पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इति । दिशिदिशि विशेषः 'यो नः पुरस्तादभिदासति' 'यो नो दक्षिणतोऽभिदासति' इत्यादि । तेनैताश्चतस्रः पथ्याः, 'तृतीयश्चेद्द्वादशाक्षरा पथ्या' इति । इष्टे इन्द्रस्य वज्रोऽसि । व्याख्यानम् । स त्वं नोऽस्माकं तनूपाः शरीरस्य रक्षिता । पातेर्विच् । भवेति शेषः । यद्वा—असीति सम्बध्यते । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति वृत्रहननसाधन अस्माकं त्वं तनूपा इति प्रतिस्पशः बाधितृणां बाधिता भवेति वाधक । स्पश बाधने, पचाद्यच् । वज्रापेक्षया पुंलिङ्गत्वम् । यो नः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अघायुः अघं पापमिच्छन् । 'छन्दसि

तः पश्चादुत्तरतोऽघायुरभिदासत्येत॒
सोऽश्मानमृच्छतु । देवासुरास्संयं-
त्ता आसन्तेऽसुरा दिग्भ्य आऽबाधन्त
तान्देवा इष्वा च वज्रेण चापानुद-

ति प्रति-स्पशः । यः । नः । पुरस्तात् । दक्षिण-
तः । पश्चात् । उत्तरत इत्युत्-तरतः । अघायुरि-
त्यघ-युः । अभिदासतीत्यभि-दासति । एतम् ।
सः । अश्मानम् । ऋच्छतु । देवासुरा इति देव-
असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते ।
असुराः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एति । अबाध-
न्त । तान् । देवाः । इष्वा । च । वज्रेण । च । अ-
पेति । अनुदन्त । यत् । वज्रिणीः । उपदधातीत्यु-
प-दधाति । इष्वा । च । एव । तत् । वज्रेण । च ।

परेच्छायामपि' इति क्यच् । 'अश्वाघस्यात्' इत्यात्वम् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । अभिदासति—आभिमुख्येन उपक्षयति । छान्दसमात्वम्, विकरणव्यत्ययश्च । यद्वा—ण्यन्ताद्दासेः 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । स एतमस्मात् व्यापारं प्रत्यात्मानं वा पाषाणमृच्छतु अनुप्रविशतु वा, पाषाणीभवत्विति यावत् ॥

अथ तत्रैव ब्राह्मणम्—देवासुरा इत्यादि ॥ आबाधन्त स

न्त यद्वज्रिणीरुपदधातीष्वां चैव तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यानपं नुदते दिक्षूपं ॥ १ ॥ दधाति देवपुरा एवैतास्तनूपानीः पर्यूहतेऽग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गि-

यजमानः । भ्रातृव्यान् । अपेति । नुदते । [3]दिक्षु । उपेति ॥ १ ॥ दधाति । देवपुरा इति देव-पुराः । एव । एताः । तनूपानीरिति तनू-पानीः । परीति । ऊहते । [4]अग्नाविष्णू इत्यग्ना-विष्णू । सजोषसेति स-जोषसा । इमाः । वर्धन्तु । वाम् । गिरः । द्यु-

---

र्यतो दिक्षु बाधितमन्तोपुरा । तानित्यादि । गतम् । यद्वज्रिणीरिति । 'इन्द्रस्य वज्रोसि' इत्येवमाद्या ॥

[3]दिक्षित्यादि ॥ देवाना पुरो नगराणि देवपुरा । 'ऋक्पूरब्धू' इत्यकारस्समासान्त, परवल्लिङ्गता । शरीररक्षार्थां देवपुरा एव पर्यूहते सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति यद्दिक्षु वज्रिणीरुपदधाति ॥

[4]अथ वसोर्धाराहोमविशेषविधित्सया पुनरपि विधित्सन् तत्र न्त्राग्नगताम्रृच स्तोतु पुनः पठति—अग्नाविष्णू इति ॥ व्याख्यातेय चतुर्थे* । अग्नाविष्णू समानप्रीतिकौ युवां अस्मदीया गिरो वर्धयन्तु । युवामपि द्युम्नै· धने दीप्तिमद्भिर्वा अन्नैश्च अस्मभ्यं देयैस्समागच्छतामिति ॥

---

*सं, ४-७-१.

रः । द्युम्नैर्वाजेभिरा गतम् । ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यन्न देवतायै जुह्वत्य-
थ किंदेवत्या वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्त-
स्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धा-
राऽऽग्नावैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहो-

म्नैः । वाजेभिः । एति । गतम् । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म–वादिनः । वदन्ति । यत् । न । देवतायै । जुह्वति । अथ । किंदेवत्येति किं–देवत्या । वसोः । धारा । इति । अग्निः । वसुः । तस्य । एषा । धारा । विष्णुः । वसुः । तस्य । एषा । धारा । आग्नावैष्णव्येत्याग्ना–वैष्णव्या । ऋचा । वसोः । धाराम् । जुहोति । भागधेयेनेति भाग–धेयेन । एव । एनौ ।

'ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ इयं वसोर्धारा कस्यैचिद्देवतायै न हूयते । 'यानश्च मे'* इत्यादौ देवताया अनिर्देशादियं किंदेवत्येति पर्यनुयोगं वदन्ति ब्रह्मवादिनः । जुह्वतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कस्यै देवतायै इयम् । 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' । तत्रोत्तरम्—अग्निरित्यादि । नासहेतु प्रजाना वसु अग्निर्विष्णुश्च । तस्माद्वसोर्धारेति नामधेया देवता गम्यत इति । तस्मादाग्नावैष्णव्या 'अग्नाविष्णू'* इत्येतयर्चा होमात् ते एव देवते भागधेयेन प्रीणाति । अथो अपि च एतामाहुतिं

*रा ४७१

ति भागधेयेनैवैनौ समर्धयत्यथो ए-
ताम् ॥ १० ॥ एवाहुतिमायतनव-
तीं करोति यत्काम एनां जुहोति
तदेवाव रुन्धे रुद्रो वा एष यदग्नि-
स्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽ-
न्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य
घोरा तनूस्तां तेन शमयति यद्वसो-

सामिति । अर्धयति । अथो इति । एताम् ॥१०॥ एव । आहुतिमित्या–हुतिम् । आयतनवतीमित्या-यतन–वतीम् । करोति । यत्काम इति यत्–का-मः । एनाम् । जुहोति । तत् । एव । अवेति । रु-न्धे । [1]रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः । तस्य । एते इति । तनुवौ । घोरा । अन्या । शिवा । अन्या । यत् । शतरुद्रीयमिति शत–रुद्रीयम् । जुहोति । या । एव । अस्य । घोरा । तनूः । ताम् । तेन ।

आयतनवती करोति न परदेवतावतीमिति । अन्यथा 'न मे न मे '* इति निगद्य हूयमानेय कुत्र तिष्ठेत् । तस्मात् यत्काम य-ज्ञातिक कामयमान एना जुहोति देवतालाभात् स्थानलाभात् । 'शीङ्निमि' इत्यादिना ण, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च ॥

[1]रुद्रो वा इत्यादि ॥ घोरा क्रुद्धा देवस्य तनु शतरुद्रीयेण

---

*स. ४-७-१.

धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनू-
स्तां तेन प्रीणाति यो वै वसोर्धा-
रायै ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मि-
न्ब्रह्मौदनं पचेत्तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्रा-
श्नीयुरेष वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मण
एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वा-

शमयति । यत् । वसोः । धाराम् । जुहोति । या । एव । अस्य । शिवा । तनूः । ताम् । तेन । प्रीणाति । यः । वै । वसोः । धारायै ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति । यत् । आज्यम् । उच्छिष्येतेत्युत्-शिष्येत । तस्मिन् । ब्रह्मौदनमिति ब्रह्म-ओदनम् । पचेत् । तम् । ब्राह्मणाः । चत्वारः । प्रेति । अश्नीयुः । एषः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । यत् । ब्राह्मणः । एषा । खलु । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । यत् । वैश्वानरः ।

'नमस्ते रुद्र मन्यवे'* इत्येतेन शमयति शिवा प्रागेव शान्ता तनु वसोर्धारया प्रीणयतीति । यो वा इत्यादि । गतम् ॥

'उच्छिष्येत अतिरिच्येत ब्राह्मणेभ्यो देयमोदनं ब्रह्मौदनम् । प्रियायामेनेति । अग्नेः प्रियशरीरभूते वैश्वानरात्मनि ब्राह्मण इ

*सं. ४ ५ १.

नरः प्रियायामेवैनां तनुवां प्रतिष्ठा-
पयति चतस्रो धेनूर्दद्यात्ताभिरेव य-
जमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं दुहे ॥१२॥
चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्या-

प्रियायाम् । एव । एनाम् । तनुवाम् । प्रतीति ।
स्थापयति । [4]चतस्रः । धेनूः । दद्यात् । ताभिः ।
एव । यजमानः । अमुष्मिन् । लोके । अग्निम् ।
दुहे ॥ १२ ॥

उपैतां धारांये पञ्चत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

[1]चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । इति ।

त्यर्थं । तत्रेयमाहुति प्रतिष्टाप्यते यत् ब्राह्मणा ब्रह्मौदन मा-
श्नन्ति इय वै वसोर्धारा प्रतिष्ठेति ॥

[4]चतस्र इति ॥ भुक्तवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्य । ताभिरेवेति । ता-
भि धेनुभि वत्सस्थानीयाभि अमुष्मिन् लोके भोगस्थाने अग्नि
दुहे गोस्थानीय दुग्धे यथामान् दुहे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु'
इति तलोप ॥

इति पञ्चमे सप्तमे तृतीयोनुवाक

[1]चित्तिं जुहोमीति ॥ 'चित्तिं जुहोमि'* इत्यनया ऋचा या वैश्व
कर्मणी स्वयमातृण्णाया होतव्येति पूर्वमुक्ता एषाऽऽहुतिरदाभ्यानाम

*रा ५५४

हादा॑भ्या वै नामै॒षाऽऽहु॑तिर्वैश्वकर्म॒-
णी नैनं॑ चिक्या॒नं भ्रातृ॑व्यो दभ्नो॒-
त्यथो॑ दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रुन्धे॒ऽग्ने॒ तम॒-
द्येति॑ प॒ङ्क्त्या जु॑होति प॒ङ्क्त्याऽऽहु॑त्या

आ॒ह॒ । अदा॑भ्या । वै । नाम॑ । ए॒षा । आहु॑ति॒रि-
त्या-हु॒तिः॒ । वै॒श्व॒क॒र्म॒णीति॑ वैश्व-क॒र्म॒णी । न ।
ए॒न॒म् । चि॒क्या॒न॒म् । भ्रातृ॑व्यः । द॒भ्नो॒ति॒ । अथो॑
इति॑ । दे॒वताः॑ । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [2]अग्ने॑ ।
तम् । अ॒द्य । इति॑ । प॒ङ्क्त्या । जु॒हो॒ति॒ । प॒ङ्क्त्या ।
आहु॒त्येत्या-हु॒त्या । य॒ज्ञ॒मु॒खमिति॑ य॒ज्ञ-मु॒खम् ।

वेदितव्या। इदानीं नामधेयानि ब्रूते । नैनमिति । एतदाहुतिविशिष्टमग्निं चिक्यानं चितवन्तं यजमानं भ्रातृव्यं शत्रुः न दभ्नोति नाभिभवति । तस्मात् दभ्यन्ते नश्यन्ते अनयेति करणे कृत्य 'दभेश्चेति-वक्तव्यम्' इति । दभिं प्रकृत्यन्तरमस्तीत्याहु । अथो अपि-च देवता अवरुन्धे च 'यथा देवा इहागमन्'* इति मन्त्रलिङ्गात् । चिनोतेः लिटः कानच्, 'विभाषा चेः' इति कुत्वम् ॥

[2]'अग्ने तमद्य'[†] इत्यक्षरपङ्क्त्या होमः कर्तव्यः । उक्तं तस्याः पङ्क्तित्वमत्र स्तूयते । प्रयोजनं चेते.. पाङ्क्तत्वाद्यज्ञस्य पङ्क्त्याऽन-याऽऽहुतिकरणेन हेतुना यज्ञमुखमुपक्रममारभत इति । आरभ्य यज्ञस्यमस्य क्रियत इति ॥

*ग्र. ५ ५ ४. †ते. ४-४-४,

यज्ञमुखमा रभते सप्त ते अग्ने स-
मिधस्सप्त जिह्वा इत्याह होत्रा ए-
वाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्योपाक्रामद्भाग-
धेयम् ॥ १३ ॥ इच्छमानस्तस्मा ए-
तद्भागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्नेरग्नि-
होत्रमेतर्हि खलु वा एष जातो य-

एति । रभते । [3]सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सम्-इधः । सप्त । जिह्वाः । इति । आह । होत्राः । एव । अवेति । रुन्धे । [4]अग्निः । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् । भागधेयमिति भाग-धेयम् ॥ १३ ॥ इच्छमानः । तस्मै । एतत् । भागधेयमिति भाग-धेयम् । प्रेति । अयच्छन् । एतत् । वै । अग्नेः । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । एतर्हि । खलु ।

[3]सप्त ॥ इत्यादि ॥ 'सप्त ते अग्ने'* इत्यनया अग्निहोत्रहोमः कर्तव्यः । तत्प्रयोजनं होतॄणामृत्विजां लोके सप्तहोत्र इति लिङ्गात् ॥

[4]अग्निर्देवेभ्य इति ॥ गतमेतत्† । एतद्वा इति । यस्मादेवं तस्मादेतदग्निहोत्रमग्नेरेव स्वं देवैस्तथा कृतत्वात् । एतर्हीत्यादि । अस्मिन्काले एषोऽग्निर्जातो भवति । यर्हि यदा सर्वश्चितो भवति । तस्माज्जातायान्नप्रदानसममिदमग्निहोत्रमिति । स एनमित्यादि । गतम् ॥

*स. ४. ६-५. †सं. ५-४-७.

र्हि सर्वैश्चितो जातायैवास्मा अन्न-
मपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति
वसीयान्भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति
यदेष गार्हपत्यश्चीयतेऽथ क्वास्याह-
वनीय इत्यसावादित्य इति ब्रूया-
देतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो

वै । एषः । जातः । यर्हि । सर्वैः । चितः । जा-
ताय । एव । अस्मै । अन्नम् । अपीति । दधाति ।
सः । एनम् । प्रीतः । प्रीणाति । वसीयान् । भव-
ति । [1]ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म–वादिनः । वदन्ति ।
यत् । एषः । गार्हपत्य इति गार्ह–पत्यः । चीय-
ते । अथ । क्व । अस्य । आहवनीय इत्या–हवनी-
यः । इति । असौ । आदित्यः । इति । ब्रूयात् । एत-

---

[1]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यत् यद्येवमेष गार्हपत्यश्चीयते अग्रे-रेव होमात् अथेदानीं क्वास्य भवति य यत्र देवताभ्यो हूयत इति ब्रह्मवादिन आहुः । अत्रोत्तरमित्थं ब्रूयादित्याह—असावादित्य इति । अथाहवनीयत्वं समर्थयते—एतस्मिन्हीति । यत् सर्वाभ्यो देवताभ्यो हुतं तदेतस्मिन् तिष्ठतीति । यथा— अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते इति । तस्मादयमेवाहवनीयो भवतीति । य एवमित्यादि । गतम् ॥

जुह्वति ॥ १४ ॥ य एवं विद्वानग्निं चिनुते साक्षादेव देवता ऋध्नोत्यग्ने यशस्विन् यशसेममर्पयेन्द्रावतीमपचितीमिहा वह। अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चास्समानानामुत्तमश्लोको

स्मिन्न् । हि । सर्वाभ्यः । देवताभ्यः । जुह्वति ॥ १४ ॥ यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । साक्षादिति स–अक्षात् । एव । देवताः । ऋध्नोति । [6]अग्ने । यशस्विन् । यशसा । इमम् । अर्पय । इन्द्रावतीमितीन्द्र–वतीम् । अपचितीमित्यप–चितीम् । इह । एति । वह । अयम् । मूर्धा । परमेष्ठी । सुवर्चा इति सु–वर्चाः । समानानाम् । उत्तमश्लोक इत्युत्तम–

[6]अथ राष्ट्रभृत उपदधाति—अग्ने यशस्विन्नित्याद्याश्चतस्रः सर्वा त्रिष्टुभः, प्रथमा जगती वा ॥ तत्र प्रथमा—हे अग्ने यशस्विन् इमं यजमानं यशसा अर्पय प्रापय । 'सामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानत्वाभावः । इन्द्रावतीं इन्द्रयोग्यां अपचितिं पूजा इह अस्मिन्कर्मणि आवह आनय इन्द्रयोग्या पूजां यथाऽयं समर्थस्स्यात् तथा कुर्वित्यर्थः । उभयत्रापि वर्णव्यत्ययेन दीर्घत्वम् । किमर्थमित्याह—अयं यजमानः मूर्धा प्रधानभूतः परमे महिम्नि स्थितः । उणादिषु निपात्यते । सुवर्चाः शोभनदीप्तिः । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स-

परमेष्ठी विराजा । स्तोमाश्छन्दाꣳसि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि सं नमाम । अभ्यावर्तध्वमुपमेत साकमयꣳ शास्ताऽधिपतिर्वो अस्तु । अस्य विज्ञानमनु सꣳ रभ-

परमेष्ठी । विराजेति वि—राजा । स्तोमाः । छन्दाꣳसि । निविद इति नि—विदः । मे । आहुः । एतस्मै । राष्ट्रम् । अभि । सामिति । नमाम । अभ्यावर्तध्वमित्यभि—आवर्तध्वम् । उपेति । मा । एति । इत । साकम् । अयम् । शास्ता । अधिपतिरित्य-

उत्तमो द्रष्टा अवितद्दर्शिः [अवितथदर्शी] परमेश्वरः प्रजापतिः हिरण्यगर्भः परमेष्ठी परमे कारणभावे स्थितः परमात्मा विराजा एकस्रष्ट्रा सह स्तोमास्त्रिवृदादयः छन्दांसि गायत्र्यादीनि निविदः शास्त्राणि निविदः पदान्येव वा सर्वाण्येतानि मे आहुः । कथमेतस्मै यजमानाय राष्ट्रं पदसमूहं आभिमुख्येन सनमामेति राष्ट्रस्याभिसन्नमने आभिमुख्यं भजतामित्यर्थः ॥

अथ चतुर्थी—अभ्यावर्तध्वमिति ॥ मनुष्या उच्यन्ते । अभ्यावर्तध्वं आभिमुख्येनास्मानागच्छतम् । उपरक्ताः परागच्छत । 'गतिर्गतौ' इति प्रथमो गतिः अनुदात्तः । तेन पृथक् पदत्वाभावः । सर्वेऽपि साकं सम्भूय ऐकमत्यं गता मामुपेत उपगच्छत । धातूपसर्गसंयोगे क्ते 'ओमाङोश्च' इति पररूपत्वम् । इदमुच्यते—वः युष्माकं अयं यजमानः शास्ता अधिपतिश्चास्तु । 'प्रसितस्कभित' इत्यादौ शास्तेति इडभावो निपात्यते । इदं

ध्वमिमं पृश्चादनु जीवाथ सर्वे ।
राष्ट्रभृतं एता उपं दधात्येषा वा
अग्नेश्चितीं राष्ट्रभृत्तयैवास्मिन्राष्ट्रं दं-
धाति राष्ट्रमेव भंवति नास्माद्राष्ट्रं
भ्रंशते ॥ १६ ॥

धि–पतिः । वः । अस्तु । अस्य । विज्ञानमितिं वि–ज्ञानम् । अनुं । सामितिं । रभध्वम् । इमम् । पृश्चात् । अन्विति । जीवाथ । सर्वे । [10]राष्ट्रभृत इतिं राष्ट्र–भृतः । एताः । उपेतिं । दधाति । एषा । वै । अग्नेः । चितिः । राष्ट्रभृदितिं राष्ट्र–भृत् । तयां । एव । अस्मिन् । राष्ट्रम् । दधाति । राष्ट्रम् । एव । भवति । न । अस्मात् । राष्ट्रम् । भ्रंशते ॥१६॥

भागधेयं जुह्वति परमा राष्ट्रं दंधाति सप्त च॥४॥

चाम्युच्यते—अयमध्वरस्य यजमानस्य विज्ञानमनुसरभध्व यथाऽनेन विज्ञात तथाऽनुसरन्त कर्माण्यारभध्वम् । पश्चादिम जीवन्तमनुजीवाथ सर्वेऽपि यद्यय जीवति ततो यूय जीवथ । तस्मादिम जीवन्त मनुजीवनेति । रेभ्याडागम ॥

[10]अथास्य ब्राह्मणम्—राष्ट्रभृत इत्यादि ॥ एषेति । एषा राष्ट्रमेवेति विधेयीकृतराष्ट्रता दर्शयितु ताच्छब्द्यम् । तदारभ्य नास्मात् राष्ट्र भ्रशत इति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्थोऽनुवाक.

यथा वै पुत्रो जातो म्रियत एवं वा
एष म्रियते यस्याग्निरुख्य उद्वायति
यन्निर्मन्थ्यं कुर्याद्विच्छिन्द्याद्भ्रातृव्य-
मस्मै जनयेत्स एव पुनः परीध्य-
स्स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै भ्रा-

[1]यथा । वै । पुत्रः । जातः । म्रियते । एवम् । वै । एषः । म्रियते । यस्य । अग्निः । उख्यः । उद्वायतीत्युत्–वायति । यत् । निर्मन्थ्यमिति निः–मन्थ्यम् । कुर्यात् । वीति । छिन्द्यात् । भ्रातृव्यम् । अस्मै । जनयेत् । सः । एव । पुनः । परीध्य इति परि–इध्यः । स्वात् । एव । एनम् ।

---

[1]यथा वै पुत्र इत्यादि ॥ यथा जात परिनिष्पन्न पुत्रो महाद् स्वहेतुर्म्रियते एव महाद् स्वहेतुरेव उख्यो म्रियते गम्यते म्रियमाण इव दु स्वहेतुनाज्ञात इत्युच्यते । यस्य तु स्वहेतुरित्याह—यस्येति । तस्मात्तदवधानेन रक्ष्य इति । पे ओ वै शोषणे॥

[2]इदानीं प्रमादादनुगते प्रायश्चित्तमाह—यदि निर्मन्थेयदग्निं विच्छिन्द्यात् पूर्वमन्यस्य परिग्रहात् भ्रातृव्य च यजमानस्य जनयत्, स एव पूर्वोत्पादित उख्य परीध्य । निमुक्त भवति—यथा पूर्वमुत्पादित तथैवोत्पाद्य परीध्य प्रवर्ग्य इत्यर्थ । ततश्च स्वादेव योने पूर्वस्मात्कारणात् उखाया आहवनीयाच्च

तृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णाति यस्याग्निरुख्य उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसा ॥ १७ ॥ एव तमो मृत्युमप हते हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तमोऽप हतेऽथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवा-

येनः । जनयति । न । अस्मै । भ्रातृव्यम् । जनयति । [3]तमः । वै । एतम् । गृह्णाति । यस्य । अग्निः । उख्यः । उद्वायतीत्युत्-वायति । मृत्युः । तमः । कृष्णम् । वासः । कृष्णा । धेनुः । दक्षिणा । तमसा ॥ १७ ॥ एव । तमः । मृत्युम् । अपेति । हते । हिरण्यम् । ददाति । ज्योतिः । वै । हिरण्यम् । ज्योतिषा । एव । तमः । अपेति । हते । अथो इति । तेजः । वै । हिरण्यम् । तेजः । एव ।

एन जनयति । तनश्च स एवायमिति विद्यत दोषाभाव । भ्रातृव्य च यजमानस्य न जनयेदिति ॥

[3]तमो वा इत्यादि ॥ गतम् । एतमिति । नीयमानम् । तमसैवेति । कृष्णधेनुदानव्याजेन मृत्युमेवापहन्तीति । ज्योतिषैवेति । तद्विपक्षेण हिरण्येन ज्योतिषा तमोनिवारण करोति ।

त्मन्धत्ते सुवर्न घर्मस्स्वाहा सुवर्ना-
र्कस्स्वाहा सुवर्न शुक्रस्स्वाहा सुवर्न
ज्योतिस्स्वाहा सुवर्न सूर्यस्स्वाहाऽ-
र्को वा एष यदग्निरसावादित्यः॥१८
अश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्य-

आत्मन्न् । धत्ते । ³सुवः । न । घर्मः । स्वाहा । सुवः । न ।
अर्कः । स्वाहा । सुवः । न । शुक्रः । स्वाहा । सुवः । न ।
ज्योतिः । स्वाहा । सुवः । न । सूर्यः । स्वाहा । ⁵अर्कः ।
वै । एषः । यत् । अग्निः । असौ । आदित्यः ॥१८॥
अश्वमेध इत्यश्व—मेधः । यत् । एताः । आहुती-

अथो अपि च तेजोरूपहिरण्यप्रदानेन तेजस्वित्वमात्मन करोति नित्यम् ॥

³स्वाहुतीरभिजुहोति उद्गातप्रायश्चित्तार्थं च—सुवर्नेत्याद्या पञ्च ॥ सुवरादित्य स इवाय घर्म दीप्तिशीलोऽग्नि तस्मै स्वाहुतमिदमस्तु । उपमार्थीयो नकार । प्रातिशाख्ये ' सुधिसुव पूर्वे '* इति नियमाग्णत्वाभाव । एवमुत्तरे द्रष्टव्या । अर्क अर्चनीय । शुक्र निर्मल । ज्योति तेजोरूप सूर्य सावक प्रेरको वा । ' राजसूयसूर्य ' इत्यत्र निपात्यते ॥

⁵अत्रैव ब्राह्मणम्—अर्को वा इत्यादि ॥ यावेतावेतेषु जन्तुषूपमानोपमेयभूतावग्न्यादित्यौ निर्दिष्टौ तावर्काश्वमेधौ । प्रशस्तशब्दा-

---

*७-२

र्काश्वमेधयोरेव ज्योतींषि सं दधा-
त्येष ह त्वा अर्काश्वमेधी यस्यैतदग्नौ
क्रियत आपो वा इदमग्रे सलिल-
मासीत्स एतां प्रजापतिः प्रथमां
चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदियमभ-

रित्या–हुतीः। जुहोति। अर्काश्वमेधयोरित्यर्क–अश्वमेधयोः। एव। ज्योतींषि। समिति। दधाति। एषः। ह। तु। वै। अर्काश्वमेधीत्यर्क–अश्वमेधी। यस्य। एतत्। अग्नौ। क्रियते। [6]आपः। वै। इदम्। अग्रे। सलिलम्। आसीत्। सः। एताम्। प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः। प्रथमाम्। चितिम्। अपश्यत्। ताम्। उपेति। अधत्त। तत्। इयम्। अभवत्।

भिधान माहात्म्यार्थम्। तस्मादाभिराहुतिभिः सर्वाणि ज्योतींषि अर्काश्वमेधयोरग्न्यादित्ययो लोकस्थित्यर्थं संदधाति। एष इत्यादि। एष वाऽर्काश्वमेधी यस्यैतत् कर्म क्रियत इति पृथक् सोमविधानार्थं पुनर्वचनम्॥

[6]आपो वा इत्यादि॥ व्याख्यातम्*। इत प्रभृति पञ्चचिति वाक्यशेष आन्नादनुवाकस्य। स एतामित्यादि। गतम्। इयमिति। पृथिवी त प्रजापतिं पृथिव्या मुखमासीत विश्वकर्मा (प्रीतिमे)

---

*स ५-६ ४

वृत्तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप त्वाऽऽया-
नीति नेह लोकोऽस्तीति ॥ ११ ॥
अब्रवीत्स एतां द्वितीयां चितिमप-
श्यत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षमभवत्स
यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽया-

तम् । विश्वकर्मेति विश्व—कर्मा । अब्रवीत् । उपेति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह । लोकः । अस्ति । इति ॥ ११ ॥ अब्रवीत् । सः । एताम् । द्वितीयाम् । चितिम् । अपश्यत् । ताम् । उपेति । अधत्त । तत् । अन्तरिक्षम् । अभवत् । सः । यज्ञः । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । अब्रवीत् । उपेति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह ।

अब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानि त्वामुपगच्छामि इत सलिलात् तव समीप पृथिवीभूतमाश्रयानीति । गतावुपसर्गयोरेकादेश उदात्त । अथ प्रजापति विश्वकर्माणमब्रवीत्—तव लोके इह स्थान इह मत्समीपे नास्तीति अन्तरिक्षस्य अभावात्ततस्स विश्वकर्मा स्वमहिम्ना एता द्वितीया चितिमपश्यत्, उपाधत्त च ताम् । तदन्तरिक्षमभवत् । स तत्र सुखमास्त । अथ यज्ञ प्रजापतिमब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानीति । अथ प्रजापतिस्तमब्रवीत्—नेह लोकस्तवास्तीति दिशामभावात्, त्व हि दिगधीनात्मलाभ इति । अथ प्रजापति मुक्त्वा यज्ञो विश्वकर्माणमब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानीति । अथ विश्वकर्मा यज्ञमब्रवीत्—केन

केन॑ मो॒पैष्य॒सीति॑ लो॒कं॒पृ॒णये॒त्य॑ब्र-
वी॒त्तं लो॑कंपृ॒णयो॒पैत्त॒स्मा॒दया॑तयाम्नी
लो॒कं॒ पृ॒णाऽया॑तयामा॒ ह्य॑सौ ॥२२॥
आ॒दि॒त्यस्तानृष॑योऽब्रुव॒न्नुप॑ व॒ आऽ-
या॒मेति॒ केन॑ न॒ उपै॑ष्य॒थेति॑ भूम्ने-

कं-पृ॒णया॑ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तम् । लो॒कं॒पृ॒ण-
येति॑ लो॒कं-पृ॒णया॑ । उपै॑दित्यु॑प-ऐ॒त् । [१]तस्मा॑त्।
अया॑तया॒म्नीत्यया॑त-या॒म्नी । लो॒कं॒पृ॒णेति॑ लो॒कं-
पृ॒णा । अया॑तया॒मेत्यया॑त-या॒मा । हि । अ॒सौ ॥
२२ ॥ आ॒दि॒त्यः । तान् । ऋष॑यः । अ॒ब्रु॒व॒न् । उ-
पेति॑ । वः॒ । एति॑ । अ॒या॒म॒ । इति॑ । केन॑ । नः॒ ।
उपै॑ष्य॒थेत्यु॑प-ऐष्य॑थ । इति॑ । भू॒म्ना । इति॑ । अ॒-
ब्रु॒व॒न् । तान् । द्वाभ्या॑म् । चिती॑भ्या॒मिति॒ चिति॑-

तस्माद्वादित्येनानीतत्वात् अयातयाम्नी पुन पुनरुपधीयमानाऽपि कदा-
चिद्प्यशक्ति न प्रतिपद्यते, यथा पुनःपुनरुद्यन्नप्यादित्य ॥

[१]अयातयाम्नीति ॥ 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् ।
तानित्यादि । तान् प्रजापतिविश्वकर्मयज्ञपरमेष्ठ्यादित्यान् ऋषयोऽ-
ब्रुवन् उप व आऽयामेति । केन नोऽस्मानुपैष्यथेति प्रजापत्यादयोऽब्रु-
वन् । भूम्नेत्यब्रुवन् ऋषय. । बहुत्वं भूमा वृद्धिः । 'बहो-
र्लोपो भू च बहोः' । ततस्ते द्वाभ्यां चितीभ्यामुपायन् प्रजापत्या-

त्यंब्रुवन्तान्द्वाभ्यां चितीभ्यामुपाय-
न्थ्स पञ्चचितीकस्समपद्यत य एवं
विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्य-
भीमाँल्लोकाञ्जयति विदुरेनं देवा
अथो एतासामेव देवतानाꣳ सायु-
ज्यं गच्छति ॥ २३ ॥

भ्याम् । उपायन्नित्युप-आयन्न् । सः । पञ्चचितीक इति पञ्च-चितीकः । समिति । अपद्यत । [10]यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । भूयान् । एव । भवति । अभीति । इमान् । लोकान् । जयति । विदुः । एनम् । देवाः । अथो इति । एतासाम् । एव । देवतानाम् । सायुज्यम् । गच्छति ॥ २३ ॥

तमसाऽऽदित्योऽस्तीति दिशे आदित्यः प्रजाप-
तिमब्रवीदुप त्वाऽसौ पञ्चचत्वारिꣳशच्च ॥५॥

दीन् सोयमग्निरेव पञ्चचितीकस्सम्पद्यते । 'चिते कपि' इति दीर्घः ॥

[10]य एवमित्यादि ॥ विद्वत्स्तुतिः । भूयान् अतिवृद्धियुक्तः । एतासां प्रजापत्यादीनां सायुज्यं समानयोगत्वं गच्छति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे पञ्चमः ॥

वयो वा अग्निर्यदग्निचित्पक्षिणोऽश्नी-
यात्तमेवाग्निमद्यादार्तिमार्च्छेत्संवत्स-
रं व्रतं चरेत्संवत्सरꣳ हि व्रतं नाति
पशुर्वा एष यदग्निर् हिनस्ति खलु

[1]वयः । वै । अग्निः । यत् । अग्निचिदित्यग्नि–चित् । पक्षिणः । अश्नीयात् । तम् । एव । अ-ग्निम् । अद्यात् । आर्तिम् । एतिं । ऋच्छेत् । सं-वत्सरमिति सं–वत्सरम् । व्रतम् । चरेत् । संव-त्सरमिति सं–वत्सरम् । हि । व्रतम् । न । अती-ति । [2]पशुः । वै । एषः । यत् । अग्निः । हिनस्ति । खलु । वै । तम् । पशुः । यः । एनम् । पुरस्तात् ।

---

[1]वयो वा इत्यादि ॥ श्येनाकारत्वात् पक्षी भवत्यग्नि । तस्मा-द्यदग्निचित्पक्षिणोऽश्नीयात् पक्षिणो मासमश्नीयात् तमेवाग्निमद्यात् । तत आर्ति गच्छेत् म्रियेत । 'उपसर्गादृतिधातौ' इति वृद्धि । तस्मात्संवत्सर न मासमश्नीयादिति विधि । यस्मात्संवत्सरनिधिर्ना-त्येति ततस्संवत्सराद्दूर्ध्वमनुवर्तते । 'ससाधना क्रिया उपसर्ग आह ' इति सोपसर्गक्रियापदमध्याह्रियते । संवत्सरादर्वागेव सर्वव्रत प्रवर्तते नाति नोर्ध्वम् ॥

[2]पशुर्वा इत्यादि ॥ स्तुतोऽग्निरयम् । यथा पशु प्रतिकूलकारिणमा-भिमुख्येन स्थित्वा हिनस्ति एवमयमग्नि । यस्मादेवं तस्मात्पशुसं-

वै तं प॒शुर्य ए॒नं पु॒रस्ता॑त्प्र॒त्यञ्च॑मुप॒चर॑ति॒ तस्मा॑त्प॒श्चात्प्राङु॑प॒चर्य॑ आ॒त्मनो॑ऽहि॒ꣳसायै॒ तेजो॑ऽसि॒ तेजो॑ मे यच्छ पृथि॒वीं य॑च्छ ॥ २४ ॥ पृ॒थि॒व्यै मा॑ पाहि॒ ज्योति॑रसि॒ ज्योति॑र्मे यच्छा॒न्तरि॑क्षं यच्छा॒न्तरि॑क्षान्मा पा-

प्र॒त्यञ्च॑म् । उ॒प॒चर॒तीत्यु॑प—चर॑ति । तस्मा॑त् । प॒श्चात् । प्राङ् । उ॒प॒चर्य॒ इत्यु॑प—चर्यः॑ । आ॒त्मनः॑ । अहि॒ꣳसायै । ³तेजः॑ । अ॒सि॒ । तेजः॑ । मे॒ । य॒च्छ॒ । पृ॒थि॒वीम् । य॒च्छ॒ ॥ २४ ॥ पृ॒थि॒व्यै । मा॒ । पा॒हि॒ । ज्योतिः॑ । अ॒सि॒ । ज्योतिः॑ । मे॒ । य॒च्छ॒ । अ॒न्तरि॑क्षम् । य॒च्छ॒ । अ॒न्तरि॑क्षात् । मा॒ । पा॒हि॒ । सु॒वः॑ । अ॒सि॒ ।

दहत्ययमग्निः तमपि हिनस्ति । कः ? य एनं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि स्थितं प्रत्यञ्चं स प्रत्यञ्चं प्रतिमुखावस्थितमुपचरति आरोहणोपधानप्रोक्षणादिकमस्य करोति । तस्मात्पश्चादपरस्यां दिशि स्थितेन प्राङ्मुखोऽग्निः उपचर्यः उपचरितव्य इति विधिः । आत्मन एवाहिंसार्थम् । छान्दसो यत् ॥

³प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु हिरण्येष्टका उपदधाति—तेजोऽसीत्याद्याः ॥ तेजोऽसि तेजोहेतुस्त्वमसि तेजो मह्यं देहि पृथिवीं च यच्छ स्थिरां कुरु । पृथिव्यै पृथिवीनिमित्तात् रोगादेः मां पाहि ।

हि सुवर॑सि सुव॑र्मे यच्छ दिव॑ं यच्छ
दि॒वो मा॑ पाही॒त्याहै॒ताभि॒र्वा इ॒मे
लो॒का विधृ॑ता य॒देता उ॑प॒दधा॑त्ये॒षां
लो॒काना॒ं विधृ॑त्यै स्वयमातृ॒ण्णा उ॑-
प॒धाय॑ हिरण्येष्ट॒का उप॑ दधाती॒मे वै
लो॒कास्स्व॑यमातृ॒ण्णा ज्योति॒र् हि-

सुव॑ः । मे॒ । य॒च्छ॒ । दिव॑म् । य॒च्छ॒ । दि॒वः । मा॒ । पा॒हि॒ । 'इति॑ । आ॒ह॒ । ए॒ताभि॑ः । वै॒ । इ॒मे॒ । लो॒काः । विधृ॑ता॒ इति॒ वि-धृ॒ताः । यत् । ए॒ताः । उ॒प॒द॒धा॒तीत्यु॑प-दधा॑ति । ए॒षाम् । लो॒काना॑म् । विधृ॑त्या॒ इति॒ वि-धृ॒त्यै । स्व॒य॒मा॒तृ॒ण्णा इति॑ स्व॒यं-आ॒तृ॒ण्णाः । उ॒प॒धा॒येत्यु॑प-धाय॑ । हि॒र॒ण्ये॒ष्ट॒का इति॑ हि॒रण्य-इ॒ष्ट॒काः । उपेति॑ । द॒धा॒ति॒ । इ॒मे । वै । लो॒काः । स्व॒य॒मा॒तृ॒ण्णा इति॑ स्व॒यं-आ॒तृ॒ण्णाः । ज्यो-

पश्चम्यर्थे चतुर्थी, 'उदात्तयणः' इति तस्या उदात्तत्वम् । एवमुत्तरौ व्याख्येयौ । तेजः कीर्तिः । ज्योतिः दीप्तिः । सुवस्सुखम् ॥

'अत्रैव ब्राह्मणम्—इत्याहेति ॥ एताभिः हिरण्येष्टकाभिः इमे लोकाः विधृताः एतासामुपधानेनेत्यर्थः ॥

रण्यं यथ्स्वयमातृण्णा उपधायं ॥
२५ ॥ हिरण्येष्टका उपदधातीमाने-
वैताभिर्लोकाञ्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो
एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भा-
न्ति यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो
दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभि-

तिः । हिरण्यम् । [5]यत् । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । उपधायेत्युप-धायं ॥ २५ ॥ हिरण्येष्टका इति हिरण्य-इष्टकाः । उपदधातीत्युप-दधाति । इमान् । एव । एताभिः । लोकान् । ज्योतिष्मतः । कुरुते । अथो इति । एताभिः । एव । अस्मै । इमे । लोकाः । प्रेति । भान्ति । [6]याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । उद्यत इत्युत्-यतः । दिवम् । आतन्वन्तीत्या-तन्वन्ति । रश्मि-

[5]यदित्यादि ॥ गतम् । अथो इति । एताभिरिष्टकाभिः ज्योतिष्मन्तः कृता लोका अस्मै यजमानाय प्रकर्षेण भान्ति ॥

[6]अथ तिस्र ऋचः—यास्ते अग्ने इत्याद्या ॥ प्रथमाद्वितीये 'ध्रुवाऽसि'* इत्यत्र व्याख्याते । सर्वा अनुष्टुभः प्रथमा ऋतिर्नामानुष्टुप् । तत्र प्रथमा—उद्यतस्तव सूर्ये स्थिता याः रुच.

*सं. ४-२-९.

स्सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि । या वो देवास्सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः । इन्द्राग्नी ताभिस्सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते । रुचं नो धेहि॥ २६ ॥ ब्राह्मणेषु रुच॒ꣳ राजसु नस्कृधि । रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि

भिरिति रश्मि–भिः । ताभिः । सर्वाभिः । रुचे । जनाय । नः । कृधि । [2]याः । वः । देवाः । सूर्ये । रुचः । गोषु । अश्वेषु । याः । रुचः । इन्द्राग्नी इतीन्द्र–अग्नी । ताभिः । सर्वाभिः । रुचम् । नः । धत्त । बृहस्पते । [3]रुचम् । नः । धेहि ॥ २६ ॥ ब्राह्मणेषु । रुचम् । राजस्विति राज–सु । नः । कृधि । रुचम् । विश्येषु । शूद्रेषु । मयि । धेहि ।

दिवं रश्मिभिः व्याप्तामानन्वन्ति ताभिस्सर्वाभि रश्मिभि नो यजमानाय दीप्तिं कुरु ॥

[2]द्वितीया—हे देवा या वः सूर्ये स्थिता सूर्यनिबन्धना रुचः गोष्वश्वेषु या रुचः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते ताभिः सर्वाभिः अस्मभ्यं रुचं धत्त ॥

[3]तृतीया—नः अस्माकं ब्राह्मणेषु रुचं धेहि स्थापय ॥

धेहि रुचा रुचम् । द्वेधा वा अग्निं
चिक्यानस्य यश इन्द्रियं गच्छत्य-
ग्निं वा चितमीजानं वा यदेता आ-
हुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यश इन्द्रियं धत्त
ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्योऽग्निं चि-
न्वन्नधिक्रामति तत्त्वा यामि ब्रह्म-

रुचा । रुचम् । [9]द्वेधा । वै । अग्निम् । चिक्यान-
स्य । यशः । इन्द्रियम् । गच्छति । अग्निम् ।
वा । चितम् । ईजानम् । वा । यत् । एताः ।
आहुतीरित्या–हुतीः । जुहोति । आत्मन्न् । एव ।
यशः । इन्द्रियम् । धत्ते । [10]ईश्वरः । वै । एषः ।
आर्तिम् । आर्तोरित्या–अर्तोः । यः । अग्निम् ।

---

[9]अथात्र ब्राह्मणम्—द्वेधा वा इत्यादि ॥ अग्निं चिक्यानस्य चितवतः यश इन्द्रियं च द्वेधा गच्छति तमग्निं वा गच्छति ईजानं वा अनग्निकेन क्रतुना इष्टवन्तं न सर्वथाऽग्निचितम् । उभयत्र लिटः कानजादेशः । तस्मादेताभिः 'यास्ते अग्ने' इत्यादिभिराहुतिभिः यश इन्द्रियं आत्मनि स्थापयति, ततो नान्यं गच्छति ॥

[10]ईश्वरो वा इति ॥ 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति हेतौ शता । नयनेन हेतुना अभिमतिक्रामति । आरोहति वारुण्या* । उ-

---

*अ २-१-११

णा वन्दमान इति वारुण्यर्चा॥२७
जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुप्तिरात्मनो
हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते
यथा वै हविस्स्कन्दत्येवं वा एष स्क-
न्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मै-

चिन्वन् । अधिक्रामतीत्यधि-क्रामति । तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इति । वारुण्या । ऋचा ॥ २७॥ जुहुयात् । शान्तिः । एव । एषा । अग्नेः । गुप्तिः । आत्मनः । [11]हविष्कृत इति हविः-कृतः । वै । एषः । यः । अग्निम् । चिनुते । यथा । वै । हविः । स्कन्दति । एवम् । वै । एषः । स्कन्दति । यः । अग्निम् । चि-

दात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम्, 'उदात्तयण' इति विभक्ते । एषा सङ्चिताहुतिरग्नेश्शान्ति अधिक्रमणदोषशान्तिहेतुरात्मनश्च गुप्तिः रक्षाहेतु ॥

[11]हविष्कृतो वा इत्यादि ॥ एष हविष्कृतः निर्वर्तितहवीरूप इति यावत् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—हविष्कृत कृतहविः भावप्रधानो हविश्शब्दः । 'जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति परनिपातः । हविस्थानीयोऽयमग्निश्चिन्वानः तस्मात् हविस्कन्दन यथा दोषवदेवमस्याः स्त्रिया

त्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत मैत्राव-
रुणतामेवोपैत्यात्मनोऽस्कंन्दाय यो
वा अग्निमृतुस्थां वेदर्तुरृतुरस्मै
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति सं-

त्वा । स्त्रियम् । उपैतीत्युप-एति । मैत्रावरुण्येति
मैत्रा-वरुण्या । आमिक्षया । यजेत । मैत्रावरुण-
तामिति मैत्रा-वरुणताम् । एव । उपेति । एति ।
आत्मनः । अस्कन्दाय । [12]यः । वै । अग्निम् ।
ऋतुस्थामित्यृतु-स्थाम् । वेद । ऋतुरृतुरित्यृतुः-
ऋतुः । अस्मै । कल्पमानः । एति । प्रतीति । एव ।
तिष्ठति । [13]संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अग्निः ।

उपायनम् । तस्मान्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेतेति विधिः । अनूबन्ध्या-स्थानीयं विधीयते मैत्रावरुणम । तामिति । मित्रावरुणयोर्भोगो मैत्रावरुणः । तद्भावमुपैति स्कन्दनम् । ततश्च हुतकल्पत्वात स्कन्दनदोषो नास्यात्मनः । यद्वा—स्वार्थिकोऽण्—मित्रावरुणभावमुपैति । ततश्च तद्भावेन स्थितत्वादात्मनः स्कन्दने दोषाप्रसङ्ग इति ॥

[12]यो वा अग्निमित्यादि ॥ ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठतीत्यृतुस्था । आकारान्तलक्षणः कः । ऋतुरृतुः सर्वः ऋतुः अस्मै यजमानाय कल्पमानः संवर्धमान एति प्रवर्तते । प्रतितिष्ठति यजमानः ॥

[13]संवत्सरो वा इत्यादि ॥ गतम् * ॥

* स. ५-१-१०.

वथ्सरो वा अग्निः ॥ २८ ॥ ऋतु-
स्थास्तस्य वसन्तश्शिरो ग्रीष्मो द-
क्षिणः पक्षो वर्षाः पुच्छꣳ शरदुत्त-
रः पक्षो हेमन्तो मध्यं पूर्वपक्षाश्चि-
तयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणीष्ट-
का एष वा अग्निर् ऋतुस्था य एवं
वेदर्तुरृतुरस्मै कल्पमान एति प्र-
त्येव तिष्ठति प्रजापतिर्वा एतं ज्यै-

॥ २८ ॥ ऋतुस्था इत्यृतु–स्थाः । तस्य । वसन्तः । शिरः । ग्रीष्मः । दक्षिणः । पक्षः । वर्षाः । पुच्छम् । शरत् । उत्तर इत्युत्–तरः । पक्षः । हेमन्तः । मध्यम् । पूर्वपक्षा इति पूर्व–पक्षाः । चितयः । अपरपक्षा इत्यपर–पक्षाः । पुरीषम् । अहोरात्राणीत्यहः–रात्राणि । इष्टकाः । एषः । वै । अग्निः । ऋतुस्था इत्यृतु–स्थाः । यः । एवम् । वेद । ऋतुरृतुरित्यृतुः–ऋतुः । अस्मै । कल्पमानः । एति । प्रतीति । एव । तिष्ठति । [14]प्रजापतिरिति प्रजा–

[14]प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ एवमृतुस्था अग्नि ऋतुषु न्यधत्त । गतमन्यत् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षष्ठोनुवाक

ष्ठ्यंकामो न्यंधत्त ततो वै स ज्यै-
ष्ठ्यंमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते
ज्यैष्ठ्यंमेव गंच्छति ॥ २१ ॥
यदाकूंतात्समसुंस्रोद्धृदो वा मनंसो

पतिः । वै । एतम् । ज्यैष्ठ्यंकाम इति ज्यैष्ठ्य-
कामः । नीति । अधत्त । ततः । वै । सः । ज्यै-
ष्ठ्यंम् । अगच्छत् । यः । एवम् । विद्वान् । अ-
ग्निम् । चिनुते । ज्यैष्ठ्यंम् । एव । गच्छति ॥२१॥

पृथिवीं यंच्छ यत्स्वंयमातृण्णा उंपधाय धे-
ह्यृचाऽग्निरग्निं चिंनुते त्रीणिं च॥६॥

[1]यत् । आकूंतादित्या-कूतात् । समसुंस्रोदिति
सं-असुंस्रोत् । हृदः । वा । मनंसः । वा । सम्भृं-

[1]दशाग्निधानि समिष्टयजूंषि जुहोति—यदाकूतादित्यादीनि ॥ आद्याश्चतस्रः त्रिष्टुभः । अन्या अनुष्टुभः । तत्र प्रथमा—आकूतिः संकल्पः प्रत्ययः 'अक्षय्यं सुखमाप्नवानि' इत्येवंरूपः । हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्यादि तत्साधनोपायचिन्तनम् । मनः अन्तःकरणं तदनुकूलप्रतिकूलेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुर्ग्रहणेन दर्शेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते यानि सम्यगनुष्ठानेन अभिमतं त्वामं साधयन्ति । एतेष्वाकूत्यादिषु संभृतं एभिः प्रत्ययैः चिरकालविषयीकृतं

वा संभृतं चक्षुषो वा । तमनु प्रेहि
सुकृतस्य लोकं यत्र ऋषयः प्रथम-
जा ये पुराणाः । एत९ सधस्थ प-
रि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जा-

तमिति सं-भृतम् । चक्षुपः । वा । तम् । अनु । प्रेति । इहि । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोकम् । यत्र । ऋषयः । प्रथमजा इति प्रथम-जा. । ये । पुराणा. । एतम् । सधस्थेति सध-स्थ । परीति । ते । ददामि । यम् । आवहादित्या-वहात् । शेव-

---

येदेतेभ्य समभूत्त्वे त् स्मृत सम्यक्परिनिष्पन्नम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतानि प्राप्य निष्पन्न इदानीमिति । स्तुवतेर्लुडि श परस्मै । त अभिप्रेतमर्थं अनु लक्षीकृत्य प्रेहि गच्छ । कीदृशी मित्याह—सुकृतस्य लोक सुकृतफलभोगस्थान यत्र सुकृतिन एव गच्छन्ति तत् स्थान गच्छ—हे यजमान । देहपातोत्तरकाल मिति सामर्थ्यात् गम्यते । सूपमानात्क्त ' इति सुकृतशब्दोन्तोदात्त । पुनश्च विशेष्यते—यत्रासत प्रथमजा नित्या स्वयम्भुप्रभृतय ऋषयो द्रष्टार ये च पुराणा पूर्वमुक्ता न पूर्वे वा अस्मात् निगृह्य तत् स्थान गच्छेति ॥

"अथ द्वितीया—एतमिति ॥ अग्निरामन्त्र्यते—हे अग्ने सधस्थ सहस्थानस्थित पृथिव्यामेतावन्त कालमनेन सहस्थित । ' सधमा धस्थयो ' इति सहशब्दस्य सधादेश । इदानी गच्छते तुभ्य

तवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अ-
त्र तᳪ स्म जानीत परमे व्योमन् ।
जानीतादेनं परमे व्योमन्देवाः सध-
स्था इति सध-स्थाः । जातवेदा इति जात-वेदाः ।
अन्वागन्तेत्यनु-आगन्ता । यज्ञपतिरिति यज्ञ-प-
तिः । वः । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे ।
व्योमन्निति वि-ओमन् । [3]जानीतात् । एनम् ।

मेन यजमान परिददामि रक्षार्थं तव हस्ते करोमि तत्रापि सहा सने स्थातुमिति भाव । रक्षामिदानीं प्रार्थयते—जातवेदा ना तत्प्रज्ञान रक्षणोपायज्ञ त्व शेवधिं निधिस्थान यथावशात् आ वहसि निधिमिव परिगृह्णासि गोपायसि न त परिददामीति । वहे लेटि पुरुषव्यत्यय, आडागमश्च । इदानीं देवा आमन्त्र्यन्ते—हे देवा यूयमपि शृणुत अथ यज्ञपतिर्यजमान व युष्मानन्वागन्ता युष्मानाच्छतोऽन्वागन्ता अनन्तरमेवानुक्रमेण आगमिष्यति । 'न लुट्' इति निघातप्रतिषेध । 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातु कस्यानुदात्तत्व, टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्यैवोदात्तत्व, 'गति र्गतौ' इति प्रथमस्य गतेरनुदात्तत्वम्, 'तिङि चोदात्तवति' इति द्वितीयस्य 'उदात्तवता तिङा' इति 'गतिमता च' इति द्वय समस्यते । तत्र परमे व्योम्नि प्रशस्ते निधिरक्षणे च पुण्यलोके युष्मानन्वागन्तार जानीत प्रविष्टवानयमस्य स्थानमिति तमेन स्वी कुरुत । स्मेति पादपूरणे, साम्प्रतीकत्व वा द्योतयति ॥

[3]अथ तृतीया—जानीतादिति ॥ हे देवा प्रथम तावदेन परमे

धस्था विद रूपमस्य । यदागच्छात्
॥३०॥ पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृ-
णुतादाविरस्मै । सं प्र च्यवध्वमनु सं

परमे । व्योमन्निति वि-ओमन् । देवाः । सधस्था इति सध-स्थाः । विद । रूपम् । अस्य । यत् । आगच्छादित्या-गच्छात् ॥ ३० ॥ पथिभिरिति प-थि- भिः । देवयानैरिति देव-यानैः । इष्टापूर्ते इतीष्टा-पूर्ते । कृणुतात् । आविः । अस्मै । सम् ।

व्योमन् स्थाने आगत जानीतात जानीत 'तस्य तात्' इति तादेश । अनन्तर नेह सधस्था सहासने स्थानार अत एव अस्य रूप विद जानीत कीदृशोऽयमिति विदितरूपविशेषमेन कुरुत । 'विदो लटो वा' इत्याकारादेश । तत्र यद्यय देव याने पथिभिरागच्छात् आगतस्स्यात् । पूर्ववद्राडागम । ततो-स्म इष्टापूर्ते इष्टापूर्तफले आविष्कृणुतात् आविष्कृणुत एतदर्थ-मिष्टापूर्ते च गतवान्, ईदृश च तयो फलमिति । पूर्ववत्तादे-श । इष्ट देवेभ्य । पूर्त पितृभ्य । छान्दस पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । अत्र देवा इति पादादित्वान्न निहन्यते, 'विभाषित विशेषवचने' इति तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधाद्द्वितीयमामन्त्रित न नि-हन्यते । 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' इति द्वयोरप्यविद्यमानवत्त्वात् तेनाख्यात निहन्यते ॥

'अथ चतुर्थी—स प्र च्यवध्वमिति ॥ व्याख्यातेय 'अग्नि यु-

प्र या॑ता॒ग्ने॒ प॒थो दे॑व॒याना॑न्कृणु॒ध्वम्।
अ॒स्मिन्थ्स॒धस्थे॒ अध्युत्त॑रस्मि॒न्विश्वे॑
दे॑वा॒ यज॑मानश्च सीदत । प्र॒स्त॒रेण॑
प॒रि॒धिना॑ स्रु॒चा वेद्या॑ च ब॒र्हिषा॑ ।
ऋ॒चेमं य॒ज्ञं नो॑ वह॒ सुव॑र्दे॒वेषु॒ गन्त॑-

प्रेति॑ । च्य॒व॒ध्व॒म् । अ॒न्वि॒ति॑ । सम् । प्रेति॑ । या॒-त॒ । अग्ने॑ । प॒थः । दे॒व॒याना॒निति॑ दे॒व-याना॑न् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । अ॒स्मिन्न् । स॒धस्थ॒ इति॑ स॒ध-स्थे॒ । अधीति॑ । उत्त॑रस्मि॒न्नित्युत्-त॒रस्मि॒न् । विश्वे॑ । दे॒वाः । यज॑मान । च॒ । सी॒द॒त॒ । [5]प्र॒स्त॒रेणेति॑ प्र-स्त॒रेण॑ । प॒रि॒धिनेति॑ परि-धिना॑ । स्रु॒चा । वेद्या॑ ।

नमिम[1]* इत्यत्र । हे अग्ने विश्वे देवा सर्वे यूयं यजमानश्च इत्थं कृतसंवादा इदानीं समच्यवध्वं सम्यगस्मात् स्थानात् प्रचलत । अनन्तरं च समयात संहिता एव गच्छत । गच्छन्तश्च देवयानैनैव पथः कृणुध्वम् अन्यैः पथिभिः न गन्तव्यम् । एवमस्मिन् सधस्थे सहस्थाने लोके उत्तरस्मिंश्च द्युलोके इदानीं देहपातोत्तरकाले च सीदत परस्परस्योपकुर्वन्तो वर्तध्वमिति ॥

[5]अथ पञ्चमी—प्रस्तरेणेति ॥ प्रस्तरादिभिः सह इममस्माकं यज्ञं वह प्रापय देवान् देवेष्विति विभक्तिव्यत्ययः । स्रुग्ग्रहण

*ऋ ४-७-११

वे । यदिष्टं यत्परादानं यद्दत्तं या च दक्षिणा । तत् ॥ ३१ ॥ अग्निर्वैश्वकर्मणस्सुवर्देवेषु नो दधत् । येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तं-

च । बर्हिषा । ऋचा । इमम् । यज्ञम् । नः । वह । सुवः । देवेषु । गन्तवे । यत् । इष्टम् । यत् । परादानमिति परा-दानम् । यत् । दत्तम् । या । च । दक्षिणा । तत् ॥ ३१ ॥ अग्निः । वैश्वकर्मण इति वैश्व-कर्मणः । सुवः । देवेषु । नः । दधत् । येन । सहस्रम् । वहसि । येन । अग्ने । सर्ववेद-

---

पात्राणामभ्युपलक्षणम् । ग्रहणमन्त्राणां प्रयोजनं चाह—सुवर्गन्तवे अस्माकं स्वर्गगमनाय । तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥

षष्ठी—यदिष्टमिति ॥ यदिष्टं देवेभ्यो दत्तं दर्शपूर्णमासादिषु यत्परादानं नात्यादरेण दत्तं दीनान्धकृपणादिभ्यः यद्दत्तं समीचीनं बहिर्वेदि यागे न दक्षिणा अन्तर्वेदि यद्दत्तं तत् सर्वं वैश्वकर्मणोऽग्निरस्माकं स्वर्गहेतुर्देवेषु दधत् स्थापयतु स्वर्गसाधनमेव सर्वं करोतु । लेट्याडागमः ॥

सप्तमी—येना सहस्रमिति ॥ * ॥

---

*अत्र सप्तममन्त्रस्य भाष्यं अष्टममन्त्रावतारिका [illegible] गलिता.

तदग्निर्वैश्वकर्मणस्सुवर्देवेषु नो द-
धत् ॥ ३२ ॥
यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या
जिह्वा जातवेदो यो अर्चिः । ये ते

गन्तवे । [10]यत्र । धाराः । अनपेता इत्यनप-इताः। मधोः । घृतस्य । च । याः । तत् । अग्निः । वैश्वकर्मण इति वैश्व-कर्मणः । सुवः । देवेषु । नः। दधत् ॥ ३२ ॥

आगच्छात्तद्यानुशुस्तेनेमं यज्ञं नो वह
सुवर्देवेषु गन्तवे चतुर्दश च ॥ ७ ॥

[1]याः । ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः । यानि । धाम । या । जिह्वा । जातवेद इति जात-

[10]दशमी—यत्रेति ॥ यत्र पथि मधो घृतस्य च या धारा अनपेता तत्र लोके देवेषु स्थापयतु [illegible] मधो घृतस्य च धारा अनुपक्षीणा देवयोग्याश्च करोत्वित्यर्थ ॥

इति पञ्चमे सप्तमे सप्तमोनुवाक

[1]स्वयमचितिं जपति—यास्त इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने जातवेद जातप्रज्ञ जातधन वा यास्तव समिध समिन्धनानि यानि च धाम धामानि जन्मस्थानानि । 'सुपा सुलुक्' इति लुक्,

अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं
चिनुहि प्रजानन् । उथ्सन्नयज्ञो वा
एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्न-
न्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरेति यास्ते
अग्ने समिधो यानि ॥ ३३ ॥ धा-

वेदः । यः । अर्चिः । ये । ते । अग्ने । मेडयः । ये । इन्दवः । तेभिः । आत्मानम् । चिनुहि । प्र-जानन्निति प्र–जानन् । [1]उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न–यज्ञः । वै । एषः । यत् । अग्निः । किम् । वा । अह । एतस्य । क्रियते । किम् । वा । न । यत् । वै । अध्वर्युः । अग्नेः । चिन्वन् । अन्तरेतीत्यन्तः–एति । आत्मनः । वै । तत् । अन्तः । एति । याः ।

यश्चार्चिः दीप्तिः हे अग्ने अङ्गनादियुक्त । ये च मेडयः शब्दाः चमनामसूपमितमिदम् । ये ते च इन्दव विप्रुषः तेभिस्तैरसैः स्वयमेवात्मानं चिनुहि । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्' इति हेर्लोपाभाव । प्रजानन् प्रकृष्टो ज्ञाता । कोन्यस्त्वदृते तां चेतुं शक्नुयादिति भाव । तेभिरिति । 'बहुलं छन्दसि' इति ऐस-भावः, 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकं शिष्यते ॥

[1]अथाग्नेः ब्राह्मणम्—उत्सन्न यज्ञ इत्यादि ॥ व्याख्यानम्* ।

*ग ५-३-१.

मेत्याहैषा वा अग्नेस्स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्म-
नोन्तरैति चतस्र आशाः प्र चर-
न्त्वग्नयं इमं नो यज्ञं नयतु प्रजान-
न्। घृतं पिन्वन्नजरꣳ सुवीरं ब्रह्म

ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः । यानि ॥३३॥ धाम । इति । आह । एषा । वै । अग्नेः । स्वयं-चितिरिति स्वयं-चितिः । अग्निः । एव । तत् । अग्निम् । चिनोति । न । अध्वर्युः । आत्मनः । अन्तः । एति । [3]चतस्रः । आशाः । प्रेति । चर-न्तु । अग्नयः । इमम् । नः । यज्ञम् । नयतु । प्र-जाननिति प्र-जानन् । घृतम् । पिन्वन् । अज-

---

पुरुषबुद्धयधिपयत्वेन ज्ञानवत्त्वस्य परिहृतत्वात् । अध्वर्योरात्मैकदेशान्तरत्याभाव ॥

[3]कूर्मोपधानमन्त्र—चतस्र आशा इति त्रिष्टुप् ॥ चतस्र आशा दिशः अग्नय प्रचरन्तु प्रकाशनार्थाय स्वर्गं गच्छतोस्य । अयं च कूर्मं इममस्माकं यज्ञं स्वर्गं नयतु प्रापयतु प्रजानन् प्रकृष्टो ज्ञाता घृतमुदकं अजरं अविनाशं सुवीर्यं च शोभनवीर्यं च पिन्वन् सिञ्चन् इमं यज्ञं नयत्विति । ब्रह्मैव समिन्धनं भवतु आहुतीनामग्नीना प्रचरताम् । आहूयन्ते याभ्य

अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं
चिनुहि प्रजानन् । उत्सन्नयज्ञो वा
एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्न-
न्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरेति यास्ते
अग्ने समिधो यानि ॥ ३३ ॥ धा-

वेदः । यः । अर्चिः । ये । ते । अग्ने । मेडयः ।
ये । इन्दवः । तेभिः । आत्मानम् । चिनुहि । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । [2]उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-य-
ज्ञः । वै । एषः । यत् । अग्निः । किम् । वा । अ-
ह । एतस्य । क्रियते । किम् । वा । न । यत् ।
वै । अध्वर्युः । अग्नेः । चिन्वन् । अन्तरेतीत्यन्तः-
एति । आत्मनः । वै । तत् । अन्तः । एति । याः ।

यश्चार्चि. दीप्ति हे अग्ने अङ्गनादियुक्त । ये च मेडय' शब्दाः
च्मनामसूपमितमिदम् । ये ते च इन्दवः विप्रुष. तैभिस्तैस्सर्वैः
स्वयमेवात्मानं चिनुहि । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्' इति
हेर्लोपाभाव. । प्रजानन् प्रकृष्टो ज्ञाता । योन्यस्तस्त्वदते तां नेतुं
शक्नुयादिति भाव. । तेभिरिति । 'बहुलं छन्दसि' इति ऐस-
भाव, 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकं शिष्यते ॥

[2]अथात्र ब्राह्मणम्—उत्सन्न यज्ञ इत्यादि ॥ व्याख्यानम्* ।

*स ५-२-१.

मेत्याहैषा वा अग्नेस्स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्म-
नोन्तरेति चतस्र आशाः प्र चर-
न्त्वग्नयं इमं नो यज्ञं नयतु प्रजान-
न्। घृतं पिन्वन्नजरꣳ सुवीरं ब्रह्म

ते। अग्ने। समिध इति सं-इधः। यानि ॥३३॥ धाम। इति। आह। एषा। वै। अग्नेः। स्वयं-चितिरिति स्वयं-चितिः। अग्निः। एव। तत्। अग्निम्। चिनोति। न। अध्वर्युः। आत्मनः। अन्तः। एति। [1]चतस्रः। आशाः। प्रेति। चर-न्तु। अग्नयः। इमम्। नः। यज्ञम्। नयतु। प्र-जानन्निति प्र-जानन्। घृतम्। पिन्वन्। अज-

---

पुरुषनुख्यविषयत्वेन ज्ञानवत्त्वस्य परिहृतत्वात् अध्वर्योरात्मैकदेशा-न्तरस्याभाव ॥

[1]कूर्मोपधानमन्त्र —चतस्र आशा इति त्रिष्टुप् ॥ चतस्र आशा दिश अग्नय प्रचरन्तु प्रकाशनार्थाय स्वर्गं गच्छतोस्य। अय च कूर्म इममस्माक यज्ञ स्वर्गं नयतु प्रापयतु प्रजा-नन् प्रकृष्टो ज्ञाता घृतमुदक अजर अविनाश सुवीर्यं च शो-भनवीर्यं च पिन्वन् सिञ्चन् इम यज्ञ नयत्विति। ब्रह्मैव समि-न्धन भवतु आहुतीनामग्नीना प्रचरताम्। आहूयन्ते याभ्य

समिद्धवत्याहुतीनाम् । सुवर्गाय वा
एष लोकायोप धीयते यत्कूर्मश्चतं-
स्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इत्याह
॥ ३४ ॥ दिश एवैतेन प्र जानातीमं
नो यज्ञं नयतु प्रजानन्नित्याह सु-
वर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ब्रह्म स-
मिद्धवत्याहुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै

रेम् । सुवीरमिति सु-वीरम् । ब्रह्म । समिदिति सं-इत् । भवति । आहुतीनामित्या-हुतीनाम् । सुवर्गायेति सुवः-गाय । वै । एषः । लोकाय । उपेति । धीयते । यत् । कूर्मः । चतस्रः । आशाः । प्रेति । चरन्तु । अग्नयः । इति । आह ॥ ३४ ॥ दिशः । एव । एतेन । प्रेति । जानाति । इमम् । नः । यज्ञम् । नयतु । प्रजानन्निति प्र-जानन् । इति । आह । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । अभिनीत्या इत्यभि-नीत्यै । ब्रह्म । समिदिति सं-इत् ।

इत्याहुतयोऽन्वयः । संप्रदाने क्तिन्, 'तादौ च' इति गते' प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'अथात्रैव ब्राह्मणम्—सुवर्गायेत्यादि ॥ गतम् । चतस्र इत्यादि । मन्त्रावयवानां स्तुतिः । अभिनीत्यै आभिमुख्येन नयनाय यद्

देवास्सुवर्गं लोकमायन् यद्ब्रह्मण्व-
त्योपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमान-
स्सुवर्गं लोकमेति प्रजापतिर्वा ए-
ष यदग्निस्तस्य प्रजाः पशवश्छन्दा-
ꣳसि रूपꣳ सर्वान् वर्णानिष्टकानां
कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशूञ्छन्दाꣳस्य-

भवति । आहुतीनामित्या–हुतीनाम् । इति । आह । ब्रह्मणा । वै । देवाः । सुवर्गमिति सुवः–गम् । लोकम् । आयन् । यत् । ब्रह्मण्वत्येति ब्रह्मण्–वत्या । उपदधातीत्युप–दधाति । ब्रह्मणा । एव । तत् । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः–गम् । लोकम् । एति । [b]प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । वै । एषः । यत् । अग्निः । तस्य । प्रजा इति प्र–जाः । पशवः । छन्दाꣳसि । रूपम् । सर्वान् । वर्णान् । इष्टकानाम् । कुर्यात् । रूपेण । एव । प्रजामिति प्र–जाम् । पशून् । छन्दाꣳसि । अवेति । रुन्धे । अथो इति । प्रजाभ्य

ब्रह्मण्वत्या ऋचा 'ब्रतस्य आशा' इत्यनया, 'ब्रह्म समित् भवति' इत्यत्र दर्शनात् । 'अनो नुट्' ॥

[b]प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ प्रजादीनि प्रजापते रूपाणि न अस्मात् प्रजापत्यात्मनोऽग्नेरवयवभूतानां इष्टकानां सर्वान् सर्ववर्णान्

वं रुन्धेऽथों प्रजाभ्यं एवैनं पशुभ्यं-
श्छन्दोंभ्योऽवरुध्यं चिनुते॥ ३५ ॥
मयिं गृह्णाम्यग्रें अग्निꣳ रायस्पों-
षांय सुप्रजास्त्वायं सुवीर्यांय। मयिं

इतिं प्र–जाभ्यः । एव । एनम् । पशुभ्य इतिं पशु–
भ्यः । छन्दोंभ्य इतिं छन्दः–भ्यः । अवरुध्येत्यंव–
रुध्यं । चिनुते ॥ ३५ ॥

एति यास्ते अग्ने समिधो यान्यग्नय इत्याहे-
एंकानाꣳ षोडंश च ॥ ८ ॥

[1]मयिं । गृह्णामि । अग्रें । अग्निम् । रायः ।
पोषांय । सुप्रजास्त्वायेतिं सुप्रजाः–त्वायं । सुवी-
र्यायेतिं सु–वीर्यांय । मयिं । प्रजामितिं प्र–जाम्।

दुर्यान् दिशाभिः दक्षिणावृत्ति तासां प्रजादिभावाय प्रजादीनां च सर्वपर्णत्वात् तथा कृते रूपेणैव प्रजादीनवरुन्धे । ततश्च प्रजापत्यात्माऽग्नि परिगृहीतो भवति । अथो अपि च प्रजादिभ्य एवाद्यापि नित्यो भवति, प्रजादीनां इष्टकानां चैतत्स्वभावत्वात् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे अष्टमोनुवाक.

---

[1]आहरणार्थं गृह्णाति—मयि गृह्णामीति द्वाभ्याम् ॥ त्रिष्टुप् पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् अक्षराधिका । अग्नेः प्रथम चयनात् पूर्व-

प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टास्स्याम
तनुवा सुवीराः । यो नो अग्निः पि-
तरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्याँ॰ आ-
विवेश । तमात्मन्परि गृह्णीमहे वयं

मयि । वर्चः । दधामि । अरिष्टाः । स्याम । तनु-
वा । सुवीरा इति सु-वीराः । यः । नः । अग्निः ।
पितरः । हृत्स्विति हृत्-सु । अन्तः । अमर्त्यः ।
मर्त्यान् । आविवेशेत्या-विवेश । तम् । आत्मन् ।
परीति । गृह्णीमहे । वयम् । मा । सः । अस्मान् ।

मेयाग्निं मयि गृह्णामि रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थं शोभना-
पत्यत्वाय शोभनवीर्यत्वाय च । व्याख्यातानि पदानि । किं यजमानस्य
रायस्पोषाय दद्युरिति, नेत्याह—मयि प्रजां प्रजादिकं च मयि
वर्चो बलं च दधामि धारयेय मम तेजो माक्रमेदित्यनेन अभिप्रायेण
मयि गृह्णामीति । 'यदग्ने मघुरात्मन्' इत्यादिकं ब्राह्मणमिदानीमेव
भविष्यति । किञ्च—सर्वेऽपि वयं पुत्रपौत्रादिसहिताः सुवीराश्शो-
भनापत्या अरिष्टा अनुपहिंसिताश्च तनुवा शोभनेन शरीरेण स-
हिताः सर्वे स्याम समर्थाश्च ॥

अथ द्वितीया—यो न इति ॥ हे पितरः सर्वस्य पितरः ।
भूतेन्द्रियाण्यामन्त्र्यन्ते यो नोऽस्मान् हृत्सु हृदयादिषु अन्तर्मध्ये आ-
विवेश अमर्त्यः अमरणधर्मा मर्त्यान् मरणशीलान् अस्मानाविवेश

स्मात्पशवस्स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अ-
ग्निमित्याहात्मन्नेव स्वमग्निं दाधार
नास्मात्पशवोऽप क्रामन्ति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यन्मृच्चापश्चाग्नेरना-
द्यमथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्ची-

पशवः । स्युः । मयि । गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् । इति । आह । आत्मन्न् । एव । स्वम् । अग्निम् । दाधार । न । अस्मात् । पशवः । अपेति । क्रामन्ति । [1]ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । यत् । मृत् । च । आपः । च । अग्नेः । अनाद्यम् । अथ । कस्मात् । मृदा । च । अद्भिरित्यत्—भिः । च । अग्निः । चीयते । इति । यत् । अद्भिरित्यत्—

अपक्रमणशीला पशवस्स्युः । छान्दस उत्वम् । मयि गृह्णामीत्यादिना यथोक्तदोषाभावमाचष्टे । दाधारेति छान्दसो लिट् । धारयतीति । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

[1]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ मृच्च आपश्चेत्येतदुभयमग्रेरनाद्यमभक्ष्यम् । 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अथ कस्मात्कारणादनेनाभिमतेन अग्निश्चीयते विरुद्धमिव दृश्यते एतदिति ब्रह्मवादिन आहुः । उत्तरम्—यदद्भिरिति । यदद्भिर्मृदं संयौति मिश्रयति आपश्च सर्वदेवतात्मिकाः । तस्मात्तादृश्या मृदा चयनेन सर्वाभिर्देव-

यत् इति, यदद्भिस्संयौति ॥ ३७ ॥
आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवै-
नꣳसꣳ सृजति यन्मृदा चिनोतीयं
वा अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं
चिनोति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृ-
दा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्माद-

भिः । संयौतीति सं-यौति ॥ ३७ ॥ आपः । वै । सर्वाः । देवताः । देवताभिः । एव । एनम् । समिति । सृजति । यत् । मृदा । चिनोति । इयम् । वै । अग्निः । वैश्वानरः । अग्निना । एव । तत् । अग्निम् । चिनोति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । यत् । मृदा । च । अद्भिरित्यत्-भिः । च । अग्निः । चीयते । अथ । कस्मात् । अग्निः । उच्य-

ताभिः एनमग्निं संसृजति संयोजयति । तस्मान्मृदा चाद्भिश्च अग्निश्चीयते; न किंचिदिह विरुद्धमिति ॥

एवमद्भिश्चयनं प्रयोजनवदित्युक्तम् । इदानीं मृदा चयने गो गुणः तं दर्शयति—यन्मृदेत्यादि ॥ गतम् । ब्रह्मवादिन इत्यादि । पुनरपि पर्यनुयोगान्तरमत्र कुर्वन्ति—ब्रह्मवादिनः मृदा-चाद्भिश्चीयमानोऽग्निः कस्मात्संबन्धादग्निरुच्यते । अद्भिर्मृदा कठिन

ग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनो-
त्यग्नयो वै छन्दांसि तस्मादग्नि-
रुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो
यत् ॥ ३८ ॥ मृदा चिनोति तस्मा-
दग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधा-
ति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मि-
न्दधात्यथो तेजो वै हिरण्यं तेज

ते । इति । यत् । छन्दोभिरिति छन्दः–भिः । चि-
नोति । अग्नयः । वै । छन्दांसि । तस्मात् । अ-
ग्निः । उच्यते । अथो इति । इयम् । वै । अग्निः ।
वैश्वानरः । यत् ॥ ३८ ॥ मृदा । चिनोति । त-
स्मात् । अग्निः । उच्यते । हिरण्येष्टका इति हि-
रण्य–इष्टकाः । उपेति । दधाति । ज्योतिः । वै ।
हिरण्यम् । ज्योतिः । एव । अस्मिन् । दधाति ।
अथो इति । तेजः । वै । हिरण्यम् । तेजः । एव ।

या निष्पादितं हिरण्मयं भवति, तत्र च विरुद्धमिति । समा-
धत्ते—यच्छन्दोभिरित्यादि । गतम् ॥

'हिरण्येष्टका' इत्यादि ॥ 'तेजोसि तेजो मे यच्छ'* इत्याद्या
हिरण्येष्टकाप्रपाठे विहिताः पुनरिह विधीयन्ते ।अग्नेरात्मीयतासंपादना

*रा. ५-७-६.

एवात्मन्धत्ते यो वा अ॒ग्निꣳ स॒र्वतो॑-
मुखं चिनु॒ते सर्वा॑सु प्र॒जास्वन्न॑मत्ति
सर्वा॒ दिशो॒ऽभि ज॑यति गाय॒त्रीं पु-
रस्ता॒दुप॑ दधाति त्रि॒ष्टुभं॑ दक्षि॒णतो॒
जग॑तीं प॒श्चाद॑नु॒ष्टुभ॑मुत्त॒रत॒ः प॒ङ्क्तिं

आ॒त्मन् । ध॒त्ते । [५]यः । वै । अ॒ग्निम् । स॒र्वतो॑मुख॒-
मिति॑ स॒र्वतः॑-मु॒खम् । चि॒नु॒ते । सर्वा॑सु । प्र॒जास्विति॑
प्र-जासु॑ । अन्न॑म् । अ॒त्ति॒ । सर्वाः॑ । दिशः॑ । अ॒भी-
ति॑ । ज॒य॒ति॒ । [६]गा॒य॒त्रीम् । पु॒रस्ता॑त् । उपे॑ति॑ । द॒-
धा॒ति॒ । त्रि॒ष्टुभ॑म् । द॒क्षि॒ण॒तः । जग॑तीम् । प॒श्चात् ।
अ॒नु॒ष्टुभ॒मित्य॑नु-स्तुभ॑म् । उ॒त्त॒र॒त इत्यु॑त्-त॒र॒तः ।

धेयम् । यद्वा—अन्तेवासी विधिः, पञ्चे तु क्रमविधिः । ज्योति-
र्वा इत्यादि । गतम् ॥

[५]यो वा अग्निमित्यादि ॥ सर्वासु दिक्षु मुखानि छन्दांसि
यस्य स सर्वतोमुखः, सर्वासु वा दिक्षु मुखं चाग्नेरेभिः छन्दोभिः
सर्वतोमुखः । सर्वास्विति निर्धारणे सप्तमी । सर्वासु प्रजासु
मध्ये अतिशयेनान्नमत्ति । सर्वाश्च दिशोऽभिजयति ॥

[६]गायत्रीमित्यादि ॥ गतम् । अथो इत्यादि । परस्परमन्वद्धैः
छन्दोभिश्चयनात् दिशैव दिशं भवयति । तस्मादिदानीमपि दिशि
अन्या दिक् प्रोतेव दृश्यते । सर्वा दिशः परस्परं प्रोता इव

मध्यं एष वा अग्निस्सर्वतोमुखस्तं
य एवं विद्वाश्श्चिनुते सर्वासु प्रजा-
स्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो
दिश्येव दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि
दिक्प्रोता ॥ ३१ ॥

प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः

पङ्क्तिम् । मध्ये । एषः । वै । अग्निः । सर्वतोमुख इति सर्वतः-मुखः । तम् । यः । एवम् । विद्वान् । चिनुते । सर्वासु । प्रजास्विति प्र-जासु । अन्नम् । अत्ति । सर्वाः । दिशः । अभीति । जयति । अथो इति । दिशि । एव । दिशम् । प्रेति । वयति । तस्मात् । दिशि । दिक् । प्रोतेति प्र-उता ॥३१॥

अपि सं यौति वैश्वानरो यदेष वै पञ्च-
विंशतिश्च ॥ ९ ॥

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । असृ-

भवन्ति । कोणासु दिक्षु अन्यासामनुप्रविष्टत्वात् प्रोता इत्युच्यन्ते । वेञ निष्ठायां संप्रसारण, 'शातुरनुम' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे नवमोऽनुवाक.

प्रजापतेरित्यादि पशुशिरसां विधि ॥ प्रजापतिना सृष्टोऽग्नि-रस्मात्प्रजापते प्राद्रुयत प्राद्रवत् । तस्मै तन्निवृत्त्यर्थं अश्व

प्राङ्द्रवत्तस्मा अश्वं प्रत्यास्यथ्स दक्षिणाऽवर्तत तस्मै वृष्णिं प्रत्यास्यथ्स प्रत्यङ्ङाऽवर्तत तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यथ्स उदङ्ङाऽवर्तत तस्मै वस्तं प्रत्यास्यथ्स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं प्रत्यास्यद्यत्पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवैनम् ॥ ४० ॥ अवरुध्य

जत । सः । अस्मात् । सृष्टः । प्राङ् । प्रेति । अद्रवत् । तस्मै । अश्वम् । प्रतीति । आस्यत् । सः । दक्षिणा । एति । अवर्तत । तस्मै । वृष्णिम् । प्रतीति । आस्यत् । सः । प्रत्यङ् । एति । अवर्तत । तस्मै । ऋषभम् । प्रतीति । आस्यत् । सः । उदङ् । एति । अवर्तत । तस्मै । वस्तम् । प्रतीति । आस्यत् । सः । ऊर्ध्वः । अद्रवत् । तस्मै । पुरुषम् । प्रतीति । आस्यत् । यत् । पशुशीर्षाणीति पशु–शीर्षाणि । उपदधातीत्युप–दधाति । सर्वतः । एव । एनम् ॥ ४० ॥ अवरुध्ये-

---

प्रत्यास्यत् प्रातिकूल्येनाग्रतः क्षिप्तवान्, अश्वेन प्रतिरुद्धवानिति यावत् । ततस्तेनाभिरावृत्य दक्षिणस्यां दिशि आवर्तत । ततो रुद्र(?) तस्मै वृष्णिं प्रत्यास्यत् । एवं सर्वत्र । दक्षिणादावृत् । तस्मात्पशुशीर्षाणामुपधानेन मन्त्रो रुद्रस्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो निर्निरुद्धोऽभिश्रितो भवति ॥

चिनुत एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरि-
ष्टका यत्पशुशीर्षाणि यत्पशुशीर्-
षाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽ-
मुष्मिँल्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवा-
स्मा इमे लोकाः प्र भान्ति मृदाऽभि-
लिप्योप दधाति मेध्यत्वाय पशुर्वा ए-

त्येव–ऋध्यै । चिनुते । [2]एताः । वै । प्राणभृत इति प्राण–भृतः । चक्षुष्मतीः । इष्टकाः । यत् । पशुशीर्षाणीति पशु–शीर्षाणि । यत् । पशुशीर्षाणीति पशु–शीर्षाणि । उपदधातीत्युप–दधाति । ताभिः । एव । यजमानः । अमुष्मिन् । लोके । प्रेति । अनिति । अथो इति । ताभिः । एव । अस्मै । इमे । लोकाः । प्रेति । भान्ति । [3]मृदा । अभिलिप्येत्यभि–लिप्य । उपेति । दधाति । मेध्यत्वायेति मेध्य–त्वाय । [4]पशुः । वै ।

[2]एता वा इत्यादि ॥ भूतपूर्वं प्राणभृत्त्वं चक्षुष्मत्त्वं च शिरस्सूपचर्यते । उपधेयत्वाच्चेष्टकात्वम् । तदुपधानेन यजमानोऽमुष्मिन् लोके प्राणिति जीवति । लोकाश्चेमे अस्मै प्रभान्ति प्रकर्षेण प्रकाशन्ते उपकारका भवन्ति ॥

[3]मृदाऽभिलिप्येति विधि ॥

[4]पशुर्वा इत्यादि ॥ पशुशिरस्सु गुणविध्यर्थम् । पशुसाधनत्वात्

ष यदग्निरन्नं पशव एष खलु वा अग्नि-
र्यत्पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनीयो-
स्यान्नम्॥४१॥स्यादिति सन्तरां तस्य
पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनीय एवा-
स्यान्नं भवति यं कामयेत समाव-
दस्यान्नं स्यादिति मध्यतस्तस्योप

एषः । यत् । अग्निः । अन्नम् । पशवः । एषः । खलु । वै । अग्निः । यत् । पशुशीर्षाणीति पशु-शीर्षाणि । यम् । कामयेत । कनीयः । अस्य । अन्नम् ॥ ४१ ॥ स्यात् । इति । संतरामिति सं-तराम् । तस्य । पशुशीर्षाणीति पशु-शीर्षाणि । उपेति । दध्यात् । कनीयः । एव । अस्य । अन्नम् । भवति । यम् । कामयेत । समावत् । अस्य । अन्नम् । स्यात् । इति । मध्यतः ।

पशवोऽग्नि । अन्नसाधनत्वात् अन्न पशवः । किञ्च—एषोऽग्निरेव पशुशीर्षाणि, अवयवावयविनोरभिन्नत्वात् पशुत्वस्य च समानत्वात् । तस्माद्यजमानमन्नयुं कामयेत कनीयोऽस्यान्नं स्यादिति तस्य सन्तरा सन्निकृष्टतराणि पशुशीर्षाण्युपदध्यात् । 'निमित्त-त्वस्य' इत्यादयुक्तम् । कनीय एवेत्यादि । गतम् । समावत् समम् । समाधानानुपूर्व्यार्थिक । मध्यतो नातिसन्निकृष्टा

दध्यात्समावदेवास्यान्नं भवति यं कामयेत भूयोस्यान्नꣳ स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युदूह्योप दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमव रुन्धे भूयोस्यान्नं भवति ॥ ४२ ॥

स्तेगान्दꣳष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभि-

तस्य । उपेति । दध्यात् । समावत् । एव । अस्य । अन्नम् । भवति । यम् । कामयेत । भूयः । अस्य । अन्नम् । स्यात् । इति । अन्तेषु । तस्य । व्युदूह्येति वि-उदूह्य । उपेति । दध्यात् । अन्ततः । एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । भूयः । अस्य । अन्नम् । भवति ॥ ४२ ॥

एनमस्यान्नं भूयोस्यान्नं भवति ॥ १० ॥

'स्तेगान् । दꣳष्ट्राभ्याम् । मण्डूकान् । जम्भ्यै-

दिक् । भूयः बहुतरम् । अन्तेष्वित्यादि । अन्तेषु प्रान्तेषु व्युदूह्य व्युदूह्योपदध्यात् । अन्ततो दिगन्तेभ्योस्मै यजमानायान्नमवरुन्धे । ततो बहुतरं तस्यान्नं भवति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे दशमोनुवाकः.

'समन्तकः' मन्त्रब्राह्मणोऽग्निस्समाप्तः । अतः परमश्वमेधकाण्डं वैश्वदेवम् । तत्र हविषा मन्त्र्याज्यमवदानं कृत्वा 'स्तेगान्'

रार्दकां खादेनोर्जं संसूदेनारंण्यं
जाम्बीलेन मृदं वर्स्वेभिश्शर्करा-
भिरवंकामवंकाभिश्शर्करामुत्सादेनं

भिः । आर्दकाम् । खादेनं । ऊर्जम् । संसूदेनेति सं-सूदेनं । अरंण्यम् । जाम्बीलेन । मृदम् । वर्स्वेभिः । शर्कराभिः । अवंकाम् । अवंकाभिः । शर्कराम् । उत्सादेनेत्युत्-सादेनं । जिह्वाम् । अ-

इत्यादिचतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमं जुहोति । अत्र द्वितीयया निर्दिष्टा देवताः स्तेगाद्याः । तृतीयानिर्दिष्टान्यश्वस्याङ्गानि दंष्ट्रादीनि । इमां देवतामनेन अश्वेन यजामीति होमकाल उभयं स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः । अत्र ब्राह्मणं 'वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् । ....समदं दधाति'* इति । स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः गोकर्णकण्टका[†] इति प्रसिद्धाः । महाकण्टका इत्यन्ये । तदधिष्ठातृदेवता गृह्यते । दंष्ट्रे दन्ते उच्यते । मण्डूकाः प्रसिद्धाः । तद्दन्तमूलं जम्भः तत्र भवा जम्भ्याः पार्श्वदन्ताः । यद्वा—स्वार्थिको यत् । आदका भक्षयित्री प्राणाभिमानिनी देवता । पावकादित्वादित्वाभावः । खादः दन्तः येन खाद्यन्ते । करणे घञ्, 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऊर्क् रसः । तदभिमानिनी देवता सर्वत्र ग्राह्या । संसूदः सन्तनकारणो नासिकादिः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आरण्यं प्रसिद्धम् । जाम्बीलं मक्षिनतृणादि यत्र निधीयते आमा-

*ब्रा. ३-९-११. †गोरण्टका.

जिह्वामवक्रन्देन तालुꣳ सरस्वतीं
जिह्वाग्रेण ॥ ४३ ॥
वाजꣳ हनूभ्यामप आस्येनादित्या-
ञ्छ्मश्रुभिरुपयाममधरेणोष्ठेन सदुत्त-

वक्रन्देनेत्यव-क्रन्देन । तालुम् । सरस्वतीम् । जि-
ह्वाग्रेणेति जिह्वा-अग्रेण ॥ ४३ ॥
स्तेगान्द्वाविꣳशतिः ॥ ११ ॥

'वाजम् । हनूभ्यामिति हनु-भ्याम् । अपः ।
आस्येन । आदित्यान् । श्मश्रुभिरिति श्मश्रु-
भिः । उपयाममित्युप-यामम् । अधरेण । ओष्ठे-
न । सत् । उत्तरेणेत्युत्-तरेण । अन्तरेण । अनू-

शय इति प्रसिद्धम् । मृत् प्रसिद्धा । नस्वं दन्तमूलमांसादीनि । शर्करा. तत्सदृशान्यस्थीनि । अवका अविन्नी देवता अग्निस्थानाभिमानिनी । पूर्ववदित्याभावः । शैवालाभिमानिनी वा गृह्यते । अवकाः शैवालसदृशानि मांसानि । अस्थिविशेषा इत्यन्ये । शर्कराः प्रसिद्धाः । उत्साद उच्चप्रदेश । जिह्वा प्रसिद्धा । अवक्रन्दः ध्वान.कायिक । तालु शब्दाभिव्यक्तिस्थानं जिह्वामूलम् । सरस्वती जिह्वाग्रेण । गतम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकादशोनुवाकः.

'वाजोऽन्नम् । हन्वादीनि प्रसिद्धानि । हनूभ्यामिति छान्दसं सांहितिकं दीर्घत्वम् । उपयामः पृथिवी । अधरेणोष्ठेन । गतम् ।

रेणान्तरेणानूकाशं प्रकाशेन बाह्यꣳ
स्तनयित्नुं निर्बाधेन सूर्याग्नी चक्षु-
र्भ्यां विद्युतौ कनानकाभ्यामशनिं
मस्तिष्केण बलं मज्जभिः ॥४४॥

काशमित्यनु–काशम् । प्रकाशेनेति प्र–काशेन । बाह्यम् । स्तनयित्नुम् । निर्बाधेनेति निः–बाधेन । सूर्याग्नी इति सूर्य–अग्नी । चक्षुर्भ्यामिति चक्षुः–भ्याम् । विद्युताविति वि–द्युतौ । कनानकाभ्याम् । अशनिम् । मस्तिष्केण । बलम् । मज्जभिरिति मज्ज–भिः ॥ ४४ ॥

वाजं पञ्चविꣳशतिः ॥ १२ ॥

‘ओत्वोष्ठयो’ इति पररूपत्वम् । सन् द्यौः, सीदन्त्यस्यां पुण्यकृत इति । उत्तरेण ओष्ठेनेत्यर्थ । अन्तरं ओष्ठयोर्मध्यम् । अनूकाशः द्यावापृथिव्योर्मध्यं, अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते अस्मिन् ज्योतींषि । ‘इकः काशे’ इति साहितिकं दीर्घत्वम् । प्रकाशः आभ्यन्तरं प्रकाशस्थानम् । बाह्यं बहिर्भवं प्रकाशस्थानं दिगादिः । ‘बहिषष्टिलोपो यञ्च’ इति यञ् । स्तनयित्नुः प्रसिद्धः । निर्घोषः घनशब्दः । सूर्याग्नी चक्षुर्भ्याम् । गतम् । विद्युतौ वृष्टिरवृष्टिः । कनानके अक्षिस्थे कृष्णमण्डले । अशनिः प्रसिद्धः । मस्तिष्कः शिरोमांसम् । बलं मज्जभिः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वादशोनुवाकः.

कूर्मा॑ञ्छ॒फैर॒च्छला॑भिः क॒पिञ्ज॑ला॒-
न्त्साम॒ कुटि॑काभिर्ज॒वं जङ्घा॑भिर-
ग॒दं जानु॑भ्यां वी॒र्यं॑ कु॒हाभ्यां॑ भ॒यं
प्र॑चा॒लाभ्यां॒ गुहो॑पप॒क्षाभ्या॑म॒श्विना॒-
वꣳसा॑भ्या॒मदि॑तिꣳ शी॒र्ष्णा निरृ॑ति-
तिं॒ निर्जा॑ल्मकेन शी॒र्ष्णा ॥ ४५ ॥

[1]कूर्मान् । श॒फैः । अ॒च्छला॑भिः । क॒पिञ्ज॑लान् । साम॑ । कुटि॑काभिः । ज॒वम् । जङ्घा॑भिः । अ॒ग॒दम् । जानु॑भ्या॒मिति॒ जानु॒–भ्या॒म् । वी॒र्य॑म् । कु॒हाभ्या॑म् । भ॒यम् । प्र॒चा॒लाभ्या॒मिति॑ प्र–चा॒ला-भ्या॑म् । गु॒हा॑ । उ॒प॒प॒क्षाभ्या॒मित्यु॑प–प॒क्षाभ्या॑म् । अ॒श्विनौ॑ । अꣳसा॑भ्याम् । अदि॑तिम् । शी॒र्ष्णा ।

[1]कूर्मान् शफैः । गतम् । अच्छला शफलमूलमासानि । कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः । साम गीतिः । कुटिका मकोष्ठजङ्घाभ्योऽध प्रदेशः । जवो वेगः । जङ्घा जानुभ्योऽध प्रदेशः । अगद आरोग्यम् । जानुनी पादयोर्मध्यसन्धी । वीर्यं बलम् । कुहः हस्तयोर्मध्यसन्धिः । भयं गतम् । प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ । गुहा गोप्त्री मूर्त्रोऽस्य 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । उपपक्षौ पार्श्वे । अश्विनावंसाभ्याम् । गतम् । अदितिर्देवमाता । शीर्ष्णा शिरसा । 'शीर्षञ्छन्दसि' इति शीर्षादेशः, तस्यान्तोदात्तत्वात्

योक्त्रं गृध्राभिर्युगमानतेन चित्तं म-
न्याभिस्संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्व-
चं पराकाशेनान्तरां मशकान्केशैरि-

निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । निर्जाल्मकेनेति निः-जाल्मकेन । शीर्ष्णा ॥ ४५ ॥

कूर्मान्त्वयोविंशतिः ॥ १३ ॥

[1]योक्त्रम् । गृध्राभिः । युगम् । आनतेनेत्या-नतेन । चित्तम् । मन्याभिः । संक्रोशानिति सं-क्रोशान् । प्राणैरिति प्र-अनैः । प्रकाशेनेति प्र-काशेन । त्वचम् । पराकाशेनेति परा-काशेन । अन्तराम् । मशकान् । केशैः । इन्द्रम् । स्वपसेति

उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । निर्ऋतिः मसिधा । निर्जाल्मकं मुण्डं केशरहितम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे त्रयोदशोऽनुवाकः

---

[1]योक्त्रं गलम् । गृध्रा अशाः । युगं श्रमिष्ठम् । आननं ग्रीवाप्रदेशः । चित्तं श्रमिष्ठम् । मन्या ग्रीवारेखाः । सिरा वा तत्रस्थाः । संक्रोशा घोषाः । प्राणाः पक्षुराज्य. । प्रकाशः बाह्यं रूपम् । त्वक् त्वगिन्द्रियार्थानि । पराकाशः आभ्यन्तरं रूपम् । अन्तरा त्वगिन्द्रियाभिमानिनी । मशकान् केशैः ।

न्द्रꣳ स्वपसा वहेन बृहस्पतिꣳ श-
कुनिसादेन रथमुष्णिहाभिः ॥४६॥
मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यामिन्द्राग्नी
शिखण्डाभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरु-
भ्यामिन्द्राविष्णू अष्ठीवद्भ्याꣳ सवि-

सु-अपसा । वहेन । बृहस्पतिम् । शकुनिसादेने-
ति शकुनि-सादेन । रथम् । उष्णिहाभिः ॥ ४६ ॥

योक्त्रमेकविꣳशतिः ॥ १४ ॥

[1]मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । श्रोणीभ्या-
मिति श्रोणि-भ्याम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । शिख-
ण्डाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा-बृहस्पती ।

इन्द्रः प्रसिद्धः । स्वपसा शोभनकर्मणा वहेन कण्ठावलम्बेन। 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहस्पतिः प्रसिद्धः । सुदः स्वरावुक्तौ । शकुनिसादः पृष्ठं यत्र शकुनाः शक्ता धीराः सीदन्ति । रथः प्रसिद्धः । उष्णिहाः शिरोवेष्टनसदृशाः केशनिवहाः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्दशोनुवाकः.

---

[1]मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यां गतः । प्रथमस्य 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युत्तरपदपरत्वात् आनङ् । द्वितीयस्य संहितायां छान्दसं दीर्घत्वम् । इन्द्राग्नी प्रसिद्धे । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इत्याद्युदा-

तारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपेनाप्सरसो
मुष्काभ्यां पवमानं पायुना पवित्रं
पोत्राभ्यामाक्रमणꣳ स्थूराभ्यां प्र-
तिक्रमणं कुष्ठाभ्याम् ॥ ४७ ॥

ऊरुभ्यामित्यूरु–भ्याम् । इन्द्राविष्णू इतीन्द्रा–वि-
ष्णू । अष्ठीवद्भ्यामित्यष्ठीवत्–भ्याम् । सवितारम् ।
पुच्छेन । गन्धर्वान् । शेपेन । अप्सरसः । मुष्का-
भ्याम् । पवमानम् । पायुना । पवित्रम् । पोत्रा-
भ्याम् । आक्रमणमित्या–क्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।
प्रतिक्रमणमिति प्रति–क्रमणम् । कुष्ठाभ्याम् ॥ ४७ ॥

मित्रावरुणौ द्वाविꣳशतिः ॥ १५ ॥

सलाभाक्षः । शिखण्डे केशचूडे । इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां गतम् । 'देवताद्वन्द्वे च' इति आनङ् । इन्द्राविष्णू गतम् । अष्ठीवद्भ्यां जानुभ्याम् । सवितारं पुच्छेन । गन्धर्वान् शेपेन गतम् । अप्सरसः प्रसिद्धाः । मुष्के वृषणे । पवमानं पायु गतम् । पवित्रं पावनहेतुः । पोत्रे श्रोणाभ्यन्तरे । आक्रमणं आक्रमणसामर्थ्यम् । स्थूराभ्याम् पादापरार्धवर्तिभ्याम् । प्रतिक्रमणं प्रतिक्रमणसामर्थ्यम् । कुष्ठाभ्यां हस्तापरार्धवर्तिभ्याम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे पञ्चदशोऽनुवाकः.

इन्द्र॑स्य क्रो॒डो॑ऽदि॑त्यै पाज॒स्यं॑ दि॒शां

ज॒त्रवो॒ जी॒मूता॒न्हृदयौपशा॒भ्याम॑-

न्तरि॑क्षं पुरि॒तता॒ नभ॑ उद॒र्ये॑णेन्द्रा॒णीं

प्ली॒हा व॒ल्मीका॒न्क्लो॒म्ना गि॒रीन्प्ला॒शि-

[1]इन्द्र॑स्य । क्रो॒डः । अदि॑त्यै । पा॒ज॒स्य॑म् । दि॒शाम् । ज॒त्रवः॑ । जी॒मूता॑न् । हृ॒द॒यौ॒प॒शा॒भ्यामिति॑ हृदय-औ॒प॒शा॒भ्याम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । पु॒रि॒तता॑ । नभः॑ । उ॒द॒र्ये॑ण । इ॒न्द्रा॒णीम् । प्ली॒हा । व॒ल्मीका॑न् ।

---

[1]इन्द्रस्य यजमानः क्रोडः उदरम् । षष्ठ्या निर्दिष्टा देवता, अङ्गं प्रथमया । अदित्यै देयं पाजस्यं हृदयम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पाजो बलं तस्मै हितं पाजस्यं स्थानम् । दिशां जत्रवः । पूर्ववत् षष्ठ्या निर्दिष्टा देवता । जत्रवो ग्रीवाया अधस्ताद्-मन्यः । अतःपरं द्वितीययैव देवता निर्दिश्यते । जीमूताः प्रसिद्धाः । हृदयौपशाभ्यां मांसविशेषाभ्याम् । हृदये स्थितं मांसं हृदयोपशमुच्यते । हृदयस्थानमिति यावत् । तत् स्थानं पत्रोपेत्य शेते तदुपशं अन्तस्थानविशेषात्मकं मांसविशेषः । छान्दसो डः । तदेव औपशम् । स्वार्थिकोऽण् छान्दसः । अन्तरिक्षं प्रसिद्धम् । पुरितता हृदयस्य परिवारणं मांसमेव । आन्त्राणीत्येके । पुरि शरीरमध्ये तायत इति क्विप्, 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इत्यनुनासिकलोपः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । अवग्रहो नेष्यते, न हि प्रसिद्धम् । उदर्यमुदरे भवं मांसम् । 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । इन्द्राणी प्रसिद्धा । प्लीहा पिण्डितेन मांस-

भिंस्समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥ ४८ ॥
पूष्णो वनिष्ठुरन्धाहेस्स्थूरगुदा सर्पान्गुदाभिर् ऋतून्पृष्टीभिर्दिवं पृष्ठेन वसूनां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वि-

क्लोमा । गिरीन् । प्लाशिभिरिति प्लाशि-भिः । समुद्रम् । उदरेण । वैश्वानरम् । भस्मना ॥ ४८ ॥

इन्द्रस्य द्वाविंशतिः ॥ १६ ॥

[1]पूष्णः । वनिष्ठुः । अन्धाहेरित्यन्ध-अहेः । स्थूरगुदेति स्थूर-गुदा । सर्पान् । गुदाभिः । ऋतून् । पृष्टीभिरिति पृष्टि-भिः । दिवम् । पृष्ठेन ।

विशेषेण । वल्मीकाः प्रसिद्धाः । क्लोमा आम्रफलसदृशेन मांसेन । गिरयः प्रसिद्धाः । प्लाशिभिः पद्मवर्णाकारैः मांसैः । समुद्रः प्रसिद्धः । उदरेण उदरस्थेन केनचिदपि मांसेन । वैश्वानरः प्रसिद्धः । भस्मना अनेन दग्ध्यतृणादि* ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षोडशोनुवाकः.

[1]पूष्णो वनिष्ठुः । पूर्ववत् पष्ठीनिर्दिष्टा देवता । गुदसदृशं मांसं वनिष्ठुः । अन्धाहेः स्थूरगुदा 'सर्पान् गुदाभिः' इति वक्ष्यमाणस्य अयं पुरस्तादपवादः । गुदमूलं स्थूरगुदा । कपिञ्जलादि-

*भस्म जीर्णतृणादि इति माधवीये.

तीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽङ्गिरसां
चतुर्थी साध्यानां पञ्चमी विश्वेषां
देवानाꣳ षष्ठी ॥ ४१ ॥
ओजो ग्रीवाभिर्निर्ऋतिमस्थभिरि-

वसूनाम् । प्रथमा । कीकसा । रुद्राणाम् । द्विती-
या । आदित्यानाम् । तृतीया । अङ्गिरसाम् । च-
तुर्थी । साध्यानाम् । पञ्चमी । विश्वेषाम् । देवा-
नाम् । षष्ठी ॥ ४१ ॥

पूष्णश्चतुर्विꣳशतिः ॥ १७ ॥

[1]ओजः । ग्रीवाभिः । निर्ऋतिमिति निः–ऋ-
तिम् । अस्थभिरित्यस्थ–भिः । इन्द्रम् । स्वपसेति

त्वाकृत्वविकल्पः । सर्पा प्रसिद्धा । गुदा गुदभागा । ऋतवः प्रसिद्धाः । पृष्ट्यो बाह्वोरुपरिस्थितान्यस्थीनि । छान्दसं साꣳहितिकं दीर्घत्वम् । द्यौः प्रसिद्धा । पृष्ठं ग्रीवोपरिस्थितं वंशास्थि । वसूनां प्रथमा कीकसेति । ग्रीवाया आरभ्य पृष्ठवंशास्थितान्यस्थिगोलकानि क्रमेण वस्वादीनाम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे सप्तदशोनुवाकः.

---

[1]*अथाष्टमगतान्मन्त्रानाह—ओजो ग्रीवाभिरिति ॥ ग्रीवास्त-

*अत्रोपलभ्यमानेषु कोशेषु क्वापि एतदष्टादशानुवाकस्य भाष्यादर्शनात् माधवीयं भाष्यं योजितम्.

न्द्रꣳ स्वपसा वहेन रुद्रस्य विचल-
स्स्कन्धोऽहोरात्रयोर्द्वितीयोऽर्धमासा-
नां तृतीयो मासां चतुर्थ ऋतूनां
पञ्चमस्संवत्सरस्य पृष्ठः ॥ ५० ॥
आनन्दं नन्दथुना कामं प्रत्यासा-

सु-अपसा । वहेन । रुद्रस्य । विचल इति वि-चलः । स्कन्धः । अहोरात्रयोरित्यहः-रात्रयोः । द्वितीयः । अर्धमासानामित्यर्ध-मासानाम् । तृतीयः । मासाम् । चतुर्थः । ऋतूनाम् । पञ्चमः । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । पृष्ठः ॥ ५० ॥

ओजो विꣳशतिः ॥ १८ ॥

[1]आनन्दमित्या-नन्दम् । नन्दथुना । कामम् ।

दधपद्म. । अस्थीनि तत्रत्यानि । योऽयं वहो वहनयोग्यप्रदेशः स्वपाः शोभनकर्मा वहेनेत्यन्वयः स्वपाः सोऽयमिन्द्रस्य भागः । स्कन्धोऽस्थवर्णभेदेन पोढा भिन्नः । तत्रात्यन्तनश्रेष्ठोऽश्वयन्तो रुद्रस्य । तत्तदनन्तरभाविनोऽहोरात्रादीनाम् ॥

इति माधवीये पञ्चमे सप्तमे अष्टादशोऽनुवाकः.

---

[1]आनन्दः प्रसिद्धः । नन्दथुः प्रजननसुखम् । 'द्वितोऽथुच्' । कामः प्रसिद्धः । प्रत्यासाः प्रास्यो तथो प्रत्यस्यते प्रक्षिप्यते याभ्यां

भ्यां भयꣳ शितीमभ्यां प्रशिपं प्र-
शासाभ्याꣳ सूर्याचन्द्रमसौ वृक्या-
भ्याꣳ श्यामशबलौ मतस्नाभ्यां
व्युष्टिꣳ रूपेण निर्मुक्तिमरूपेण॥५१

प्रत्यासाभ्यामिति प्रति-आसाभ्याम् । भयम् । शितीमभ्यामिति शितीम-भ्याम् । प्रशिपमिति प्र-शिपम् । प्रशासाभ्यामिति प्र-शासाभ्याम् । सूर्याचन्द्रमसाविति सूर्या-चन्द्रमसौ । वृक्याभ्याम् । श्यामशबलाविति श्याम-शबलौ । मतस्नाभ्याम् । व्युष्टिमिति वि-उष्टिम् । रूपेण । निर्मुक्तिमिति निः-मुक्तिम् । अरूपेण ॥ ५१ ॥

आनन्दꣳ षोडश ॥ १९ ॥

प्रजननम् । असेः करणे घञ् । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भयं प्रसिद्धम् । शितीमभ्यां उदगेरशुक्लाभ्यां स्थानाभ्याम् । द्रव्या-भ्यामितीत्यन्ये । गुणेन गुणिनो लक्षणमिति इमनिच्, तस्य छा-न्दसं दीर्घत्वम् । प्रशिपं प्रशासकम् । शासः क्वौ उपधाया इत्वम् । प्रशासौ अक्षिगोळके प्रकर्षेण शास्यसम्यां प्रमेयमिति पूर्ववत्प्रत्ययः स्वरश्च । सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धौ । वृक्याभ्यां स्वल्पाम्रफलसदृशाभ्यां मांसाभ्याम । श्यामशबलौ तमःप्रकाशौ मतस्नाभ्यां महासिरा-भ्याम् । व्युष्टिं प्रभातम् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इतीकारस्स्वर्यते । रूपेण शुक्लादि-

अहर्मा॑ꣳसेन॒ रात्रिं॒ पीव॑सा॒ऽपो यू॒षेण॑ घृ॒तꣳ रसे॑न॒ श्यां वस॑या दूषी॒काभि॑र्ह्रा॒दुनि॒मश्रु॑भिः पृष्वां॒ दिवꣳ॑ रू॒पेण॒ नक्ष॑त्राणि॒ प्रति॑रूपेण पृथि॒वीं चर्म॑णा छ॒वीं छ॒व्यो॑पाकृ॑ताय॒ स्वा-

¹अहः । मा॒ꣳसेन॑ । रात्रि॑म् । पीव॑सा । अ॒पः । यू॒षेण॑ । घृ॒तम् । रसे॑न । श्याम् । वस॑या । दू॒षीकाभिः । ह्रा॒दुनि॑म् । अश्रु॑भि॒रित्यश्रु॑-भि॒ः । पृ॒ष्वाम् । दिव॑म् । रू॒पेण॑ । नक्ष॑त्राणि । प्रति॑रूपे॒णेति॒ प्रति॑-रू॒पेण॒ । पृ॒थि॒वीम् । चर्म॑णा । छ॒वीम् ।

रूपवता । मत्वर्थीयो लुप्यते । निमुक्तिरस्तमय । स एव स्वर । अरूपेण गन्धादिना ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकोनविंशोनुवाक

---

¹अहर्मांसेन । गतम् । रात्रि प्रसिद्धा । पीवसा रेत प्रावरण-चर्मणा । अप प्रसिद्धा । यूषेण यूष्णा पक्वमांसाधिस्त्रुतेन जलेन । घृत रसेन । गतम् । श्याम् अवश्याय, श्यायतेर्विच् । वसया स्नेहविशेषेण । दूषीका अक्षिमलम् । छान्दसं दीर्घत्वम् । ह्रादुनि हृदयस्थ जन्म । अश्रूणि प्रसिद्धानि । पृष्वा निस्रस्य जलम् । द्यौ प्रसिद्धा । रूप मुख्य स्वरूपम् । नक्षत्राणि

हाऽऽलंब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा ॥ ५२ ॥

अग्नेः पक्षतिस्सरस्वत्यै निपक्षतिस्सोमस्य तृतीयाऽपां चतुर्थ्योषधीनां पञ्चमी संवत्सरस्य षष्ठी मरुद्भ्यां ।

उपाकृतायेत्युप-आकृताय । स्वाहा । आलब्धायेत्या-लब्धाय । स्वाहा । हुताय । स्वाहा ॥ ५२ ॥

अहरष्टाविंशतिः ॥ २० ॥

[1]अग्नेः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरिति नि-पक्षतिः । सोमस्य । तृतीया । अपाम् । चतुर्थी । ओषधीनाम् । पञ्चमी । संवत्सरस्येति

प्रसिद्धानि । प्रतिरूपं मुखसदृशम् । पृथिवी चर्मणा । गतम् । छवि .आकारशोभाम् । 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीप् । छव्या चर्मपुटेन सूक्ष्मेण । उपाकृतायेत्यादि । गतम् । उपाकृतावस्थोऽश्वो देवता । आलब्धा नियुक्ता ॥

इति पञ्चमे सप्तमे विंशोऽनुवाकः.

---

[1]अग्नेः पक्षतिः पक्षमूले पक्षतिः पार्श्ववङ्क्रीणां प्रथमः पक्षतिः । सरस्वत्यै निपक्षतिः निकृष्टा पक्षतिः द्वितीया वङ्क्रीः । एवं तृतीयादयस्सोमादीनाम् । द्याव्यापृथिव्योः पार्श्वम् । 'पक्षात्ति-

ताꣳ सप्तमी बृहस्पतेरष्टमी मित्रस्य
नवमी वरुणस्य दशमीन्द्रस्यैकादशी
विश्वेषां देवानां द्वादशी द्यावापृथि-
व्योः पार्श्वं यमस्य पाटूरः ॥५३॥
वायोः पक्षतिस्सरस्वतो निर्पक्षति-

सं-वत्सरस्य । षष्ठी । मरुताम् । सप्तमी । बृह-स्पतेः । अष्टमी । मित्रस्य । नवमी । वरुणस्य । दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । विश्वेषाम् । देवानाम् । द्वादशी । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृथिव्योः । पार्श्वम् । यमस्य । पाटूरः ॥ ५३ ॥

अग्नेरेकान्नत्रिꣳशत् ॥ २१ ॥

[1]वायोः । पक्षतिः । सरस्वतः । निर्पक्षतिरिति

सुवक्तव्य ' इति णसि 'सिति च' इति पदत्वादेर्गुणाभाव । पर्शेव पार्श्ववद्भक्तय । 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्यावापृथिवीशब्द आद्युदात्त, 'नोत्तरपदे' इति प्रतिषेधे पृथिव्यादिपर्युदासात् 'उदात्तयण ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यमस्य पाटूर सर्वपशुषि शारणोऽस्थिविशेष ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकविंशोऽनुवाक

---

[1]वायो पक्षति पार्श्वान्त पूर्वेण व्याख्यातम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वाविंशोऽनुवाक

श्चन्द्रमंसस्तृतीया नक्षंत्राणां चतुर्थी
सवितुः पंञ्चमी रुद्रस्य पुष्ठी सर्पा-
णाᳪं सप्तम्यर्यम्णोऽष्टमी त्वष्टुर्नवमी
धातुर्दशमीन्द्राण्या एकादश्यदित्यै
द्वादशी द्यावापृथिव्योः पार्श्वं यम्यै
पाटूरः ॥ ५४ ॥
पन्थामनूवृग्भ्याᳪं संतंतिᳪं स्नाव-
न्याभ्याᳪं शुकान्पित्तेनं हरिमाणं

नि–पक्षतिः । चन्द्रमसः । तृतीया । नक्षत्राणाम् । चतुर्थी । सवितुः । पञ्चमी । रुद्रस्य । पष्ठी । सर्पाणाम् । सप्तमी । अर्यम्णः । अष्टमी । त्वष्टुः । नवमी । धातुः । दशमी । इन्द्राण्याः । एकादशी । अदित्यै । द्वादशी । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा–पृथिव्योः । पार्श्वम् । यम्यै । पाटूरः ॥ ५४ ॥

वायोरष्टाविᳪंशतिः ॥ २२ ॥

[1]पन्थाम् । अनूवृग्भ्यामित्यनूवृक्–भ्याम् । संततिमिति सं–ततिम् । स्नावन्याभ्याम् । शुकान् ।

[1]पन्थाः प्रसिद्ध । द्वितीयाया अप्याकारश्छान्दसः । अनूवृग्भ्यां अनुवृत्ताभ्यां सिराविशेषाभ्याम् । वर्णव्यत्ययेन ककारः ।

यक्ना हलीक्ष्णान्पापवातेन कूश्मा-
ञ्छकभिश्शवर्तानूवंध्येन शुनो वि-
शसनेन सर्पान्लोहितगन्धेन वयाꣳ-
सि पक्कगन्धेन पिपीलिकाः प्रशा-
देन ॥ ५५ ॥

पित्तेन । हरिमाणम् । यक्ना । हलीक्ष्णान् । पाप-वातेनेति पाप-वातेन । कूश्मान् । शकभिरिति शक-भिः । शवर्तान् । ऊवध्येन । शुनः । विश-सनेनेति वि-शसनेन । सर्पान् । लोहितगन्धेनेति लोहित-गन्धेन । वयाꣳसि । पक्कगन्धेनेति पक्क-गन्धेन । पिपीलिकाः । प्रशादेनेति प्र-शादेन ॥५५

पन्थां द्वाविꣳशतिः ॥ २३ ॥

'न हि वृने' इत्यादिना दीर्घत्वम् । स्नाव प्रसिद्धा, स्नावानसिरा स्नावन्योऽभितः स्नावन्यौ सर्वसिरानुग्राहिण्यौ सिराविशेषौ पार्श्वयो । स्वार्थिको वा यत् । शुनान् पित्तेन गतम् । हरिमाण कामिलादि हरिणस्वभावम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति टिलोप । यक्ना मांसपिण्डविशेषेण वर्तुलाकारेण । 'पद्दन्' इत्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेश । हलीक्ष्णान तृणसंघातान् । पापवातेन आमवातेन क्षुद्रजन्तव । ऊवध्येन उदरस्थेन पुरीषेण । श्वान प्रसिद्धा । विशसनेन शस्त्रादिल्भेन मांसेन ।

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविदानः । स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयꣳ स्वधया मदेम ॥ ५६ ॥

[1]क्रमैः । अतीति । अक्रमीत् । वाजी । विश्वैः । देवैः । यज्ञियैः । संविदान इति सं-विदानः । सः । नः । नय । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोकम् ।

सर्पान् लोहितगन्धेन रुधिरगन्धेन । मयासि पक्वगन्धेन पाकजेन मासेन । पिपीलिका मशादिन भूमौ विशीर्णेन । शद निशातने । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे त्रयोविंशोनुवाक

---

[1]अथ 'चित्त सन्तानेन'* इत्यादि चतुर्दशानुवाक आरण्यानुवाकय 'मयासाय स्वाहा'* इति पञ्चदश आरण्योनुवाकय परस्ताद्व्याख्यास्येते । ब्राह्मण न भवति—'चतुर्दशैतानुवाकान् जुहोत्यनन्तरित्यै । मयासाय स्वाहेति पञ्चदशम्'† इति । अथोत्तराभ्यामनुवाकाभ्या अश्वस्य हृदयमभिमन्त्रयते । क्रमैरिति पुरुस्ताज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा ॥ क्रमैरात्मीयै पादविक्षेपै अय वाजी अत्यक्रमीत् अन्यानत्यागच्छत् महानुभाव सञ्जात । तदेवाह—विश्वैर्देवैर्यज्ञियै यज्ञार्है देव संविदान ऐकमत्य गत । 'समोगम्यृच्छि' इत्यात्मनेपदम् । कर्मणि वा लटि व्यत्ययेन यगभाव । ज्ञायमान इत्यर्थ । स त्वमस्मात्

---

*स १-४-१६, १५. †ब्रा ३-९ ११.

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽ-
न्तरिक्ष॰ समुद्रो योनिस्सूर्यस्ते च-
क्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाश्श्रोत्रं मासा-
श्चार्धमासाश्च पर्वाण्यृतवोऽङ्गानि सं-
वथ्सरो महिमा ॥ ५७ ॥

तस्य । ते । वयम् । स्वधयेति स्व-धया । म-
देम ॥ ५६ ॥

क्रमैरष्टादश ॥ २४ ॥

द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्थमिति स-
ध-स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । यो-
निः । सूर्यः । ते । चक्षुः । वातः । प्राण इति प्र-
अनः । चन्द्रमाः । श्रोत्रम् । मासाः । च । अर्धमा-
सा इत्यर्ध-मासाः । च । पर्वाणि । ऋतवः । अ-

सुकृतस्य सुकृतस्य कर्मणः फलभूते लोके स्थाने वयं प्रा पय । 'सृपमानात्क' इति सुकृतशब्दोऽन्तोदात्त । तस्य तादृशस्य तव सम्बन्धि तादृशेन त्वया तत्र स्थाने स्वधयाऽन्नेन वयं मदेम । 'लिङ्याशिष्यङ्' ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्विंशोऽनुवाकः

द्यौस्ते पृष्ठमिति ॥ सर्वात्मतया अश्वस्तूयते । पृष्ठमुपरिभाग ।

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निस्स ते लोकस्तं जेष्यस्यथावं जिघ्र वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्वायुस्स ते लोकस्तस्मात्त्वाऽन्तरेष्यामि यदि नावजिघ्रंस्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यस्स ते लोकस्तं जेष्यसि यद्यवजिघ्रसि। यद्येवं सादयामीत्यग्नि वै। संवत्सर इति सं–वत्सरः। महिमा ॥५७

द्यौः पञ्चविꣳशतिः ॥ २५ ॥

[1]अग्निः। पशुः। आसीत्। तेन। अयजन्त। सः। एतम्। लोकम्। अजयत्। यस्मिन्न्। अग्निः। सः। ते। लोकः। तम्। जेष्यसि। अथ। अवेति। जिघ्र। वायुः। पशुः। आसीत्। तेन। अयजन्त। सः। एतम्। लोकम्। अजयत्। यस्मिन्न्। वायुः। सः। ते। लोकः। तस्मात्। त्वा। अन्तः। एष्यामि। यदि। न। अवजिघ्र-

सधस्थं सहस्थानम्। 'सुपि स्थः' इति कः। 'सधमाधस्थयोः' इति सधादेशः॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रश्ने पञ्चविंशोऽनुवाकः.

स्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यस्स ते लोकस्तं जेष्यसि यद्यवजिघ्रसि॥५८

सीत्यव–जिघ्रसि । आदित्यः । पशुः । आसीत् । तेन । अयजन्त । सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन्न् । आदित्यः । सः । ते । लोकः । तम् । जेष्यसि । यदि । अवजिघ्रसीत्यव–जिघ्रसि ॥ ५८ ॥

यस्मिन्नष्टौ च ॥ २६ ॥

---

[1]*अथ यदुक्तमश्वमेधब्राह्मणे 'अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत्'[†] इति तमिम मन्त्रमस्मिन् षड्विंशानुवाके पठति—अग्निः पशुरासीदिति ॥ हे अश्व अथ अग्निः देव पुरा कस्मिंश्चित् जन्मनि त्वमिवाश्वमेधे यागहेतुश्चाश्व पशुरासीत् । तेन अग्निरूपेण पशुना केचित् यजमाना अयजन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकं एतं अजयत् । यस्मिन् लोके स अग्नि इदानीं तिष्ठति सः एव तवापि लोको भविष्यति, त्वं च तं लोकं जेष्यसि । अथैवं सति त्वमुत्सुकः सन् इदमुदकं जिघ्र । एवं वाय्वादित्यवाक्ययोरपि योज्यम् । वायुवाक्ये तु व्यतिरेकोपन्यासः—यदि उदकं नावजिघ्रसि तर्हि तस्मात् वायुलोकात् त्वां अन्तः एष्यामि त्वमन्तरितस्तस्माल्लोकाद्दूरो यथा

---

*एतस्याग्निरस्मानुवाकस्यापि भाष्यमत्र चेषु भट्टभास्करभाष्यकोशेषु नोपलभ्यत इति माधवीयमेवात्र योजितम्.

†तै. ब्रा ३-९-५.

यो वा अयथादेवतं त्वामग्न इन्द्रस्य चित्तिं यथा वै वयो वै यदाकूताद्यास्ते अग्ने मयि गृह्णामि प्रजापतिस्सोमस्माप्स्तेगान् वाजं कूर्मान् योक्तं मित्रावरुणाविन्द्रस्य पूष्ण ओजं आनन्दमहंरग्नेर्वायोः पन्थां क्रमैर्यौस्तेऽग्निः पशुरांसीप्पङ्क्तिंश्शतिः ॥ २६ ॥

यो वा एवाहुतिमभवन्पथिभिरवरुद्ध्यानन्दमष्टौपंञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

यो वा अयंथादेवतं यद्यवजिघ्रसि.

हरिः ओम्—श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकः

काण्डश्च समाप्तः.

भवसि तथा करिष्यामि । आदित्यवाक्ये तु अग्निवाक्यवदन्वय.—यद्युदकं अवजिघ्रसि तर्हि तमादित्यलोक जेष्यसि ॥

इति माधवीये पञ्चमे सप्तमे षड्विंशोनुवाकः.

प्रपाठकः काण्डश्च समाप्त'.

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१२	१०	सः	सः ।
२७	९	द्वितीयम्ं	द्वितीयंम्
३०	३	पार्णं	पार्णं
३९	३	जिंगा	जिगा
४०	१२	जुङ	जुङ्ग
४२	६	ऐन्द्राग्नी	ऐन्द्राग्नी
६४	,,	वैं	वै
७१	१३	त्यां	त्या
८१	३	न्यङ्कुंः	न्यङ्कुः
१३३	१०	पड्	पट्
१५०	२	नैवैन्	नैवेन्
१५८	१४	चितीक् ।	चितीक्
१७१	३	तता	तैता
१७६	४	वृशा	वृशा
,,	५	वृश	वृशे
१९८	८	ऋछतु	ऋच्छतु
२०९	३	भि सं	भि सं
२४७	९	अग्नयः	अग्नयंः

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८	३	देवैर्मािश्र	देवैर्मिश्र
५९	४	ब्राह्मणम्	ब्राह्मणम् ।
९९	१०	५-६-२.[९]	५ ६-२.[३]
११९	१	प्रथमोऽ	प्रथमो
१५२	२	पट्प्रकारो	पट्प्रकारो